

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Демидович Людмила Степанівна

УДК 94(447)“1921/1928”:281.93

**ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕПу (1921-1928 рр.)**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович**

Київ - 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	с.3
ВСТУП	с. 4
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	с. 8
1.1 Стан наукового висвітлення проблеми.....	с. 8
1.2. Джерельна база дослідження.....	с. 27
РОЗДІЛ II	
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ СТОСУНКИ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ	с. 35
2.1. Формування основ політики радянської влади щодо православної церкви в роки революції і громадянської війни.....	с. 35
2.2. Вплив НЕПу на взаємини держави і церкви.....	с. 63
2.3. Антирелігійна пропаганда в Україні.....	с. 85
2.4. Адаптація православної церкви до радянських умов.....	с. 102
РОЗДІЛ III	
ДЕРЖАВА І МАЙНОВЕ СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ.....	с. 123
3.1. Конфіскація радянською владою церковних цінностей в 1922 р. та її наслідки.....	с. 123
3.2. Земельна та майнова політика держави щодо православної церкви.....	с. 146
ВИСНОВКИ	с. 169
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	с. 178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп – Агітаційно-пропагандистський відділ УСРР

ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР

Ліквідвідділ- Ліквідаційний відділ НКЮ

НЕП – Нова економічна політика

НКВС УСРР – Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР

НКО УСРР – Народний комісаріат освіти УСРР

НКСЗ УСРР – Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР

НКЮ УСРР – Народний комісаріат юстиції УСРР

Окразмінвідділ- Окружний адміністративний відділ УСРР

РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР

РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УНР – Українська народна республіка

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР

ВСТУП

Актуальність дослідження. Становлення незалежної України супроводжується суттєвими змінами в царині суспільних відносин, у тому числі таких специфічних, як державно-церковні. Конституція України, Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” закріпили їх оптимальні демократичні параметри. Стан відносин держави і церкви відзеркалює ті перетворення, які відбуваються в державі. Розуміння суті сучасних відносин держави і релігійних організацій актуалізує вивчення досвіду попередніх періодів, зокрема періоду 1920-х років. Це визначається схожістю процесів трансформації суспільства, складністю кількісних та якісних характеристик релігійного середовища, і як наслідок, потребою значних змін в системі державно-конфесійних відносин.

Формування в вітчизняній історичній науці нових концепцій історії України, можливість залучення широкого кола раніше недоступних для дослідників документів дає можливість неупереджено проаналізувати великий спектр проблем, зокрема переосмислити результати взаємовпливу суспільства, держави і церкви. Важливою ланкою формування такої системи стосунків був період 1920-х рр. – утвердження радянської влади в Україні.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницької тематики кафедри історії та історіософії Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету імені М.П. Драгоманова 3 березня 2005 р., протокол № 6.

Мета дисертаційної роботи – на основі комплексного аналізу, узагальнення і критичного переосмислення всіх доступних опублікованих та архівних матеріалів з’ясувати основні напрямки та методи встановлення тотального контролю радянської держави за діяльністю православної церкви в Україні в 1921-1928 рр.

Відповідно до обраної мети визначено основні **завдання дослідження**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження, визначити перспективні напрямки розробки даної проблеми;
- відтворити процес формування і діяльності державних органів влади, що займалися церковними питаннями, охарактеризувати їх роль в реалізації церковної політики в Україні;
- окреслити основні чинники, які зумовили урядову політику щодо православної церкви в Україні, розкрити механізм управління нею;
- визначити суть та напрями антирелігійної діяльності радянської влади в Україні в 1921- 1928 рр.;
- з'ясувати причини загострення конфлікту між владними структурами і православною церквою в Україні;
- проаналізувати зміни в соціально-економічному становищі православної церкви в Україні в 1920-х рр.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя і церковно-релігійна політика радянської держави в Україні.

Предметом дослідження є політико-правові і майнові стосунки радянської держави та православної церкви в роки НЕПу в Україні.

Хронологічні рамки дослідження – період з 1921-го по 1928 рр. – час впровадження антирелігійного законодавства на теренах радянської України.

Нижня хронологічна межа дослідження, обумовлена з одного боку – впровадженням нової економічної політики (НЕПу), а з іншого – початком масової конфіскації церковних цінностей і майна. Верхня хронологічна межа пов'язана зі згортанням НЕПу, що супроводжувалось адміністративно-правовим та соціально-економічним обмеженням кола діяльності православної церкви.

Територіальні межі охоплюють землі України, які в 1920-х рр. входили до складу Радянського Союзу.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі принципів науковості, історизму, об'єктивності. При написанні дисертації були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Зокрема, науково-пошуковий

(аналіз і систематизація джерел з проблеми), історико-порівняльний (вивчення політичного курсу союзних і українських органів влади), хронологічний (дослідження динаміки змін соціально-економічного і політичного становища православної церкви в українському суспільстві в часовій послідовності), а також синхронний і логічний методи, поєднання яких сприяло вивченню маловідомих аспектів дослідження, подоланню усталених стереотипів, реалізації нових підходів при аналізі й інтерпретації тогочасних подій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше з позицій сучасної методології комплексно досліджено недостатньо розроблену в історіографії проблему політики радянської влади щодо православної церкви на теренах України в 1921-1928 рр. Визначено основні напрямки антирелігійної політики органів радянської влади: знищення матеріальної бази церкви, проведення розкольницької діяльності всередині церкви, переслідування і репресії священнослужителів. З'ясовано, що протягом 1921-1928 рр. політичний курс радянської влади щодо православної церкви в Україні неодноразово змінювався. Замість кривавого терору, конфіскацій і позбавлення прав в 1924 р. було впроваджено агітаційну пропаганду, яка тривала до 1928 р., коли розпочався новий наступ на православну церкву в Україні. Спростовано усталену тезу радянської історіографії про певну відповідальність православної церкви за масштаби голодомору 1921-1922 рр. Доведено, що різноманітні заходи радянської влади, направлені на ліквідацію православної церкви в Україні як ідеологічного суперника, не дали очікуваних результатів. Православна церква зберегла своє коріння, свій вплив в українському суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що її ідеї, теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал будуть корисними при написанні узагальнюючих праць з історії України чи монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики, у процесі викладання нормативних та спеціальних курсів, семінарських занять з вітчизняної історії релігієзнавства, у виховній роботі з учнями та вузівською молоддю. Результати дослідження сприятимуть збагаченню досвіду при

розбудові незалежної української держави та вирішенні міжконфесійної проблеми в сучасному суспільстві.

Апробація результатів дослідження Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на Всеукраїнській науковій конференції „Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін у системі освіти України” (5-6 грудня 2002 року) та на звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії та історіософії Інституту історії та філософії педагогічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. Основний зміст і положення дисертації знайшли своє відображення у чотирьох публікаціях, з яких – три є науковими статтями у фахових виданнях.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми.

Звертаючись до оцінки рівня розробки проблеми, ми повинні констатувати, що не зважаючи на актуальність, проблема політики радянських органів влади щодо православної церкви в 20-х рр. ХХ століття радянськими дослідниками розглядалася здебільшого лише в дозволеному ракурсі антирелігійної політики державних органів влади. У 20-30-х рр. ХХ ст. дана проблема була строго контрольована і недоступна для самостійного вивчення, оскільки була частиною державної політики, а у 40-50-х рр. ХХ ст. вона замовчувалася вже з кон'юнктурних міркувань. Взагалі слід зауважити, що вся історія взаємовідносин держави і церкви в період нової економічної політики стала заручницею ідеологічної політики НКВС, ОДПУ та інших відділів, що займалися церковними питаннями. Тому історіографічні огляди, монографічні праці з цього питання поки що малочисельні. Лише з проголошенням незалежності України у дослідників з'явилась можливість для неупередженого і зваженого аналізу стану православної церкви України. Але й на сьогодні багато питань, пов'язаних із змістом і способами реалізації радянської церковної політики в Україні в 1920-х рр., залишаються нерозкритими.

Слід звернути увагу на політичну однобокність інтерпретації ролі і місця православ'я у вітчизняній історіографії. Ціла низка питань, пов'язаних з аналізом рушійних сил розвитку та соціальної бази церкви, особливостей її культу, культурно-просвітньої та інших сторін її діяльності фактично залишалися обійденими увагою науковців. Таке ставлення цілком зрозуміле і має досить логічне пояснення. Компартийна монополія на істину звела розгляд цього питання до попередньо визначених схем та висновків: про антинародність та класову обмеженість церкви, її контрреволюційний характер та спорідненість

з найреакційнішими політичними силами. Тому минуле православ'я досить тривалий час було білою плямою у вітчизняній історіографії.

Особливістю проблеми історіографії є майже повна відсутність робіт радянського періоду, присвячених політиці радянської влади щодо православної церкви в Україні.

Прагнучи показати стан вивчення історії православної церкви в Україні в 1920-х рр. зроблено спробу розглянути історіографічну проблему у двох зрізах: горизонтальному і вертикальному. В горизонтальному – етапи розвитку історичної науки. Вся історіографія включає в себе радянську та сучасну українську історіографію з урахуванням суспільно-політичної детермінованості, впливу ідеології на погляди дослідників даної проблеми. У вертикальному зрізі – тематика досліджень, методологічні підходи, критерії оцінки тих чи інших явищ політичного курсу держави щодо православної церкви в Україні. Такий підхід до історіографії проблеми дозволив з'ясувати точки зору істориків різних періодів, проаналізувати ступінь наукової розробки теми.

Хронологічно першою історіографічною групою джерел із проблеми є офіційні радянські праці про православну церкву. В 1920-1930-ті рр. з'явилися роботи авторів, які займалися проблемами політики комуністичної партії щодо до релігії і церкви. Серед них роботи В.Д. Бонч-Бруєвича, Е.М. Ярославського, Н.П. Краснікова, Н.К. Крупської, А.В. Луначарського, І.І. Степанова [175; 376; 265; 147; 152; 349], які були покликані сприяти першим особам держави в проведенні антирелігійної політики. В їхніх працях чітко визначені головні завдання державної церковної політики партії, конкретні позиції з тих чи інших питань антирелігійної пропаганди атеїстичної роботи. Ідеологічні установки, подані в них, визначили основні напрямки радянської історіографії проблеми на найближчі десятиліття. Православна церква в зазначених працях постала як реальний фактор суспільного розвитку, що віджив своє.

Зокрема, Н.П. Красіков, Е.М. Ярославський закликали “допомогти віруючим подолати релігійні забобони”. Виходячи з цього, основними тезами в їх роботах стали “антирадянські” дії духовенства, протидія при проведенні

декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, а також декрету про вилучення церковних цінностей. Крім того, вони намагалися показати позитивну роль і результати атеїстичної пропаганди у відході трудящих від релігії.

Відповідно до поставлених завдань, державно-церковна політика розглядалася як позитивна, а дії церкви і релігійних організацій - навпаки, як “контрреволюційні”. Оцінка подій давалася декларативно, базуючись не на фактичному матеріалі, а на повторюваних у всіх книгах одних і тих самих цитат. Односторонній підхід при висвітленні подій можна пояснити загостренням ідеологічної та класової боротьби, в якій історики відстоювали певні партійні позиції. Захопившись розвінчанням, історики в своїх роботах слабо відобразили конкретну діяльність партійних і радянських органів влади щодо релігійних організацій, залишили поза увагою процеси, що відбувалися всередині церкви. Ці недоліки притаманні для більшості робіт 1920-х рр., які носили скоріше популярно-пропагандистський, ніж науковий характер.

Важливою рисою історіографії тих років, яка багато в чому визначила і характер дослідження, була вузькість джерельної бази. В якості головних джерел в історичних роботах використовувалися декрети радянської влади, листи В.І. Леніна, праці партійних ідеологів [149], матеріали періодичної преси [105, 164, 108, 109, 110, 124], окремі послання патріарха Тихона та власні спостереження [111]. Недоступність основного корпусу справжніх документів з проблеми, ігнорування документів, що виходили не від керівництва партії, визначили спрощеність, ілюстративність і фрагментарність дослідження.

У 20-рр. ХХ ст. проблема атеїстичного виховання висвітлювалась у працях соратників В.І. Леніна [144]. В них знайшли свій відбиток теоретичні розробки пролетарського атеїзму, принципові установки з атеїстичного виховання, такі, що наклали відбиток на практику наступальної войовничості проти релігії.

Одним із визначних авторів чисельних робіт, що розвінчували “контрреволюційну” діяльність духовенства на різних етапах революції, громадянської війни, “мирного будівництва”, НЕПу, був відомий історик-атеїст і

публіцист Б.П. Кандідов [120,121]. Дана ним оцінка класової позиції церкви напередодні прийняття декрету про вилучення церковних цінностей, відбивала загальноприйнятий підхід офіційної історіографії: “Кожна церква - фортеця контрреволюції, кожен церковник - її агент і шпигун!” [120]. Б.П. Кандідов висунув декілька тез, що були запозичені із практики судових процесів 1922 р., які в подальшому неодноразово повторювалися радянськими істориками.

Виключно на висвітленні “антирадянської” діяльності церкви зосередили увагу й інші автори 1920-х рр.: І.П. Бріхнічев, М. Горев, Д. Зорін, В. Рожицин та інші [136; 142; 224; 335]. Деякі з них були співробітниками тих відомств, які безпосередньо здійснювали відокремлення церкви від держави, а їх роботи можна віднести до розряду книг, які висвітлювали процеси відокремлення церкви від держави. Ряд авторів займалися пропагандистською роботою. Так М.І. Горев був редактором газети “Наука и религия”, на сторінках якої активно велася антирелігійна агітація і пропаганда.

Помітно вирізняються на загальному історіографічному фоні праці істориків, в яких зроблені спроби не лише проаналізувати положення радянського законодавства з питань культу і діяльності релігійних організацій, але і розглянути практику його застосування органами державної влади. Так П.В. Гідулянов, - вчений консультант V Ліквідаційного відділу Наркомюста, систематизував зібраний протягом 5 років правовий матеріал із застосування декрету про відокремлення церкви від держави. Зібраний ним матеріал був представлений вказівками і розпорядженнями уряду з питань релігії і культів з роз'ясненнями Ліквідаційного відділу Наркомюсту, а також загальногромадським нормами, що мали значення для релігійних спільнот і груп віруючих [140;141].

Багатими на фактичний матеріал виявилися праці Б.П.Тітлінова [353-355], який займався проблематикою обновленського руху. Одну з головних причин церковного розколу він бачив у декреті про вилучення церковних цінностей, який, на його думку, був логічним наслідком встановлення відносин держави і церкви. Б.В. Тітлінов стверджував, що примирення нової церкви з соціальною

революцією відбулося тому, що вона внутрішньо прийняла соціальний переворот та солідарна з гаслами соціально визвольного руху [354].

Не зважаючи на реальні історичні факти, Б.П. Тітлінов наполягав на тому, що віросповідні справи ніяким чином не цікавлять радянську владу. Виходячи з цього, можна стверджувати, що він не бачив чи не хотів бачити реальної практики використання владою обновленського руху з метою розколу церкви, не помічав демагогічності декларації радянської влади [355].

Загалом же, на нашу думку, більшість праць, які з'явилися в 1920-х рр., мали скоріше політичний, ніж науковий характер, у них здебільшого повторювалися тенденційні не критичні докази. Загальні праці з історії ВКП(б) та СРСР, що вийшли в цей період, такі, як “Короткий курс” історії ВКП(б), не торкалися питань взаємовідносин радянської держави та церкви, за винятком декрету “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”. Це стало характерною рисою радянської історіографії на багато років. У цей період проблеми, з наукової точки зору, по суті, не розроблялися, проте слід відмітити, що в зв'язку з різними ювілейними датами, світ побачили збірки, які вперше підбивали підсумки вивчення історії релігії і церкви в радянський період. Це такі як „XX-ліття відокремлення церкви від держави” та „XV-ліття Союзу воєвничих безбожників”.

Починаючи з 1930-х років, на другу половину яких припадає потужна хвиля адміністративних методів роботи з церквою і релігією, в історіографії з'являються переважно роботи, яким властиве нетерпиме відношення до релігії та релігійних почуттів віруючих. Для них є характерним постійне використання тези про антинародність та спорідненість православної церкви з найбільш реакційними політичними силами, які були породжені компартійною монополією на істину, у першу чергу це праці Е.Ф. Грекулова, А.Ф. Лебедева [203; 284].

Дослідження політико-правових стосунків держави і церкви активізувалося після Другої Світової війни, розширилася тематика та хронологія досліджень. З'явилися праці з більш глибоким науковим аналізом. Проте, якісні зрушення в історіографії проблеми відбулися лише починаючи з другої

половини 50-х рр. Поштовхом до таких зрушень стала певна демократизація суспільства, яка розпочалася після смерті Й. Сталіна. Вцілому історики цього періоду не виходили за рамки загальноприйнятих концепцій, сформованих ще в попередні роки, керувалися партійними постановами щодо дослідження релігійної тематики. Ця тенденція виразно простежується, наприклад, в працях Голови Ради у справах релігії СРСР В. Куроєдова[278, 279].

Прихильниками врегулювання міжцерковних проблем у канонічному полі вселенського православ'я були учасники подій та фахівці в галузі церковної історії чи канонічного права В. Біднов, І. Власовський [173; 187]. На основі неупередженого аналізу багатолітньої історії вселенського православ'я і глибоких знань канонічного права О. Лотоцький довів у своєму двотомнику “Автокефалія”, що боротьба за автокефальний устрій в Україні не має сакрального значення, і, як адміністративна проблема, не може бути єрессю. В той же час він вважав, що діяльність українського радикального крила церковних реформаторів на чолі з Липківським завдала шкоди національному православному рухові.

Академічну виваженість зберігає у своєму аналізі подій також І. Власовський. Критикуючи канонічні засади церковних реформ, він порушує відповідальність за радикальні кроки представників українського руху й на шовіністично налаштовану російську ієрархію.

Істориками цього періоду було усвідомлено складність церковно-державних відносин, в результаті чого вони починають відходити від спрощеного підходу пропагандистської за характером традиції історіографії попередніх десятиліть. На противагу роботам вище згаданих авторів (М.І. Горева, П.В. Гідулянова, Б.П. Тітлінова та ін.), для праць цього часу притаманний науковий аналіз. Вперше дослідниками було звернено увагу на питання діяльності органів державної влади та управління, зміни політики держави щодо релігії та церкви. Проте в цілому в своїх працях історики цього періоду не виходили за рамки загальноприйнятих точок зору, сформованих ще в попередній період, і термін “церковна контрреволюція” продовжував домінувати в історичних дослідженнях даного періоду.

Відповідно до офіційної лінії держави використовувалась джерельна база. Завдяки хрущовській “відлизі”, для дослідників стали доступними декрети радянської влади, праці ведучих ідеологів партії, офіціоз газетних статей. Проте, на основні джерела – матеріали Політбюро ЦК РКП(б)- було накладено табу. В інформаційному вакуумі винятками стали публікації С.Н. Валка та Е.Б. Генкіной [183;194].

Характерною рисою історіографії того часу була відсутність розділів з проблеми державно-церковних відносин у загальних працях з історії. Як і раніше, в кращому разі теми взаємовідносин влади та церкви торкались лише в зв'язку з характеристикою декрету “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви”, рідше – Декларації митрополита Сергія (Старгородського) 1927 р. Найбільш розповсюдженим прикладом може слугувати багатотомне академічне видання “История СССР. С древнейших времен до наших дней” [241], або чисельні видання книг з історії КПРС. Загалом можна констатувати, що в узагальнюючих працях панували загальноприйняті для всієї радянської історіографії трактування. Наприклад, у роботах І.Трифонов, що висвітлював історію боротьби класів у 1920-1922 рр., як боротьбу з кулацькими контрреволюційними елементами та бандитизмом, наголошується на підтримці робітничої кампанії з вилучення церковних цінностей [357, с. 64].

Особливу увагу слід приділити спробам окремих дослідників, які в умовах жорсткого ідеологічного диктату, намагалися вийти за межі підходу, який панував, і об'єктивно розглянути питання про діяльність державних органів влади, критично осмислити “церковну політику” радянської держави, інакше підійти до висвітлення проблем взаємовідносин влади і церкви. В цьому відношенні слід виділити праці М.М. Персіца [319, с. 103-121], який представляв Інститут наукового атеїзму.

Книга М.М. Персіца вийшла за часів “хрущовської відлиги” і відбила протиріччя самого часу. Вивчаючи історію прийняття і проведення в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” в 1917-1919 рр., а також ставлення до нього духовенства та трудящих мас, автор значне місце відводив

початковому періоду формування і діяльності державного органу, який в першій половині 20-х рр. ХХ ст. проводив в життя церковну політику Ліквідаційного відділу Наркомюсту. Слід підкреслити, що дослідження будувалося Персіцом на ґрунті вивчення архівних матеріалів про роботу Ліквідаційного відділу із фондів ДАРФ (листування відділу, запити з місць, анкети), зокрема детально аналізувалися нормативні акти, які були видані за весь час існування відділу.

Наперекір реальним історичним фактам, автор заперечував гоніння на церкву, стверджуючи, ніби репресивні заходи радянського уряду носили захисний характер. Причини виступів духовенства і віруючих він пояснював боротьбою церкви за привілеї і багатства. Однак не можна стверджувати, що автор не критично повторює аргументи своїх попередників. Висновок про відношення населення до декрету автор робить на основі аналізу документальних джерел: офіційної преси того часу, резолюцій, зборів та анкет, що заповнювались на місцях Ліквідаційним відділом Наркомюсту [319, с.103-121].

Серед групи книг філософів-атеїстів слід виділити роботу доктора філософських наук П.К. Курочкіна “Социальная позиция русского православия”, для якої притаманна традиційна оцінка церкви, як контрреволюційної сили. Проте окремі інтерпретації автора заслуговують на більш прискіпливу увагу. Курочкін трактував аполітичні погляди патріарха та кліру, нейтральне ставлення церкви до радянської держави, як черговий крок контрреволюційної діяльності [281]. Це трактування помітно відрізняло працю П.К. Курочкіна від історіографічної традиції, що визнавала так зване “покаяння”, заяву патріарха, внаслідок переходу його на рейки лояльного відношення до влади. П.К. Курочкін вважає, що лише в особі митрополита Сергія (Старгородського), церква змушена була відмовитися від формули аполітичності і перейти на позиції лояльності, що передбачало визнання не лише радянської влади, але і необхідності політичного регулювання релігійно-церковного життя з її боку [282].

В історичних працях 50-х - початку 80-х рр. ХХ ст. перш за все аналізувалися позиції самої православної церкви, зміна її орієнтації в нових

соціально-політичних умовах [312]. Активно продовжувала експлуатуватися тема боротьби з “церковною контрреволюцією” в перші післяреволюційні роки, а сама “церковна контрреволюція” розглядалась, як одна із складових буржуазно-поміщицької контрреволюції. Цьому були присвячені праці Р.Ю. Плаксина та інших дослідників.

У своїх дослідженнях Р.Ю. Плаксін намагався показати “антинародну сутність” церкви, причини її переходу на позиції лояльного відношення до радянської влади. Він повторював шаблони радянської пропаганди і стверджував, що акти опору проти вилучення церковних цінностей були організовані духовенством і переростали часом в озброєні повстання проти радянської влади. Слідуючи за газетними агітаційними статтями, які були майже єдиним джерелом дослідження, Р.Ю. Плаксін приводив факт про повну підтримку робітничого заводу “Богатир” кампанії по вилученню церковних цінностей. Оцінка позиції патріарха Тихона в працях Р.Ю. Плаксина не виходила за межі фразеології судових вироків 1920-х рр. про “контрреволюційну церковну змову” [321].

Однак роботи Р.Ю. Плаксина багаті на цікавий фактичний матеріал, що дозволяє прослідкувати утворення церковної опозиції, так званої “церковної контрреволюції”, використання різноманітних форм боротьби, а також простежується неминучість її придушення. За остаточну дату повалення “церковної контрреволюції” автор взяв 1923 р., саме на цій точці зору будують свої дослідження такі історики, як В. Красиков, І. Бріхнічев [146; 136]. Загальний стан історичної науки, що протягом наступних двох десятиліть років продовжувала виконувати ідеологічні замовлення держави, не дозволяв їй при розгляді проблеми церковно-державних відносин, в тому числі і на матеріалах України, уникнути неаргументованих характеристик, тверджень про відверто ворожу позицію православної церкви щодо радянської влади під час конфіскації більшовицькою владою церковно-монастирського землеволодіння, закриття і передачі віруючим храмів і предметів культу, реалізації майна, цінностей із монастирів. Не витримали іспиту часом і оцінки церкви, як реакційного

антинародного інституту, висновки досліджень щодо змісту і характеру еволюції українського православ'я.

У 1970-х рр. помітно зростає інтерес до проблеми релігії і атеїзму з боку представників юридичних наук, котрі підійшли до дослідження даної теми з процесуального боку. В працях юристів радянські законодавчі акти, які регулювали релігійну сферу, подавалися у перебільшено позитивному вигляді, порушення ж, що відбувалися в цій області, не викривалися. Автори своєрідно підійшли до розгляду проблеми розвитку атеїзму, надаючи антирелігійному руху невластивих розмахів. Не можна погодитися з думкою Ю.А. Розенбаума і А.І. Барманкова [333; 171], які запевняли, що масовий відхід від релігії почався в перші роки радянської влади і продовжувався до 80-х рр. Приєднуючись до точок зору істориків, філософів, зокрема Г.В. Воронцова, Б.Н. Коновалова, [189; 256] слід відмітити, що в перші післяреволюційні роки створювалися умови для розвитку масового атеїзму, а масовий відхід від релігії почався з другої половини 20-х рр. і продовжувався в 30-х рр. ХХ ст.

Історики, наслідуючи традиції радянської історіографії, закладені в попередні періоди історії держави, продовжували вивчення державно-церковних відносин в рамках атеїстичного трактування історичних процесів і класової теорії. Проте, на кінець 70-х рр. ХХ ст. на фоні зростаючого інтересу до історії церкви намітився відхід від догм антирелігійного напрямку, з'явилася необхідність узагальнити деякий матеріал, залучити нові джерела. Хоча положення заданості в трактуваннях і оцінці виявилось переважаючим, тенденція до розширення джерельної бази дослідження, зокрема за рахунок фондів партійних архівів, дозволяла історикам активізувати роботу з виявлення нового фактичного матеріалу про діяльність органів влади, що в свою чергу сприяло розширенню рамок вивчення проблеми в цілому. Однак продовжували вивчатися і традиційні теми: політична позиція церкви, боротьба духовенства проти радянської влади.

Інтерпретація позиції церкви і духовенства, як антинародної, притаманна для М.С. Корзуна [257]. Оцінки, зроблені автором, запозичені з минулих років.

Так виступи віруючих проти пограбування храмів виглядало в трактуванні автора, як саботування заходів по ліквідації голоду і результат провокації духовенства і послань патріарха Тихона.

Великі дослідження з історії релігії та атеїзму, проблем церкви та класової боротьби в 1917-1937 рр. проведені І.Д. Ейнгарном [214]. Автор розглядав різноманітні аспекти проблеми “церковної контрреволюції”, до якої входили питання участі церкви в змовах та заколотах, політична переорієнтація церкви. Дослідником вивчена велика кількість архівних та інших матеріалів, серед яких документи місцевих і центральних, зокрема й партійних архівів, органів влади, особисті фонди партійних діячів (Є.М. Ярославського, А.В. Луначарського та ін.), залучені церковні документальні джерела, єпархіальний друк.

Досить обґрунтованими та насиченими фактичним матеріалом є монографії А.А. Шишкіна, в яких відтворено повну картину історії православної церкви [371]. В його роботах висвітлювалося те, що церква, на відміну від держави, яка йшла шляхом адміністративних законодавчих реформ, пропонувала йти шляхом морального виховання. Релігійний модернізм обновленства у А.А. Шишкіна в соціальних питаннях був інтерпретований, як намагання стримати ідейний розрив віруючих з церквою, необхідністю зблизити ідеали християнства і соціалізму.

Розвінчувальний характер радянської історіографії в цей період яскраво виявився в працях, присвячених критиці зарубіжної історіографії. Дослідження західних істориків оцінювалися, як фальсифікаторські, які викривляли взаємовідносини між державою і церквою в СРСР, розглядалися найбільш розповсюджені трактування становища релігії і церкви в СРСР, критиці піддавалися їх методи і прийоми інтерпретації наукового атеїзму, історії державно-церковних відносин, більшість робіт в цьому напрямку належала філософам.

Слід взяти до уваги й те, що зарубіжні дослідження довгий час були штучно обмежені в належній документаційній базі. З другого боку, вони весь час були практично недосяжними для вітчизняних науковців. Відсутність цього

взаємозв'язку гальмувала зростання потенціалу історичних досліджень, як в нашій державі, так і поза її межами.

Аналіз трактування англо-американської історіографії державно-церковних відносин в перші післяреволюційні роки склав предмет спеціального дослідження в дисертації Є.А. Ющина [393]. Автор розглянув основні тези, версії, базові концепції, трактування законодавчих актів про культу в СРСР, інтерпретацію еволюції державно-церковних відносин, прийоми і системи доказів, що використовувалися, а також вплив російської еміграції на наукову літературу США та Великобританії. В праці вперше запропонована періодизація англо-американської історіографії і проаналізовані роботи декількох груп, об'єднаних в єдиний, на основі суми основоположних ідей і позицій, комплекс. Автор виявив розходження, які існували в релігійній літературі, і встановив в ньому дві течії: крайньо-консервативну, яка ототожнювала антирелігійну політику з терором перших років радянської влади, і об'єктивістську, таку, що визнавала, на його погляд, використання репресій проти духовенства у взаємозв'язку з його "провокаційними діями" [393].

На розробку нових підходів і творчих ідей була націлена видана в 1989 р. колективна праця "Русское православие: вехи истории". Порівняно з публікаціями попередніх років, книга, поза сумнівом, являла собою великий крок у радянській історіографії, хоча і містила в собі деякі недоліки. В окремих розділах, присвячених періоду, що нами досліджується, автори зберегли старий підхід і звинувачувальний тон на адресу церкви [338].

Помітним явищем у релігієзнавчій літературі кінця 80-х - початку 90-х рр. ХХ ст. стала збірка "На пути к свободе совести", яка побачила світ у 1989 р. У ній були здійснені спроби прослідкувати сучасну релігійну ситуацію і її генезу [297]. Автори збірки намагалися не згладжувати розбіжності в інтерпретації тих чи інших подій в історії і відбити все різноманіття точок зору. В той же час багато з них (В.І. Гараджа, Е.М. Хенкин, М.І. Одінцов і ін.) [191; 364; 307] закликали до переосмислення поглядів на релігію, що встановилися і намітили новий шлях вивчення історії відносин влади і церкви. Вперше була

здійснена спроба пояснити причини розгрому церкви в СРСР: в 1920-ті рр. це зумовило не контрреволюційність церкви, як було прийнято вважати раніше, а відсутність світоглядної терпимості; в кінці 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст. – політичний волюнтаризм, що був переважаючим у партії. В цілому дану збірку можна оцінити, як таку, що започатковувала повернення в історіографії в Україні до об'єктивного і правдивого висвітлення минулого.

Заслужують на увагу праці з історії православної церкви в Україні, що з'явилися в рік тисячоліття хрещення Русі. На жаль тему, антицерковної політики радянської влади в 20-30-ті рр. ХХ ст., обминули мовчанням навіть релігійні видання, що вийшли друком напередодні святкування цієї дати – праці архієпископа Макарія, І. Нікітенка, М. Новосад, Й. Остюка [301].

Подолати недоліки попередників, зламати стереотипи “партійного підходу”, знайти нові методи дослідження і збудувати принципово нову концепцію історії відносин радянської влади і церкви намагаються дослідники останніх років. Перегляд історії відносин влади і церкви, нові об'єктивні підходи до висвітлення вітчизняної історії були викликані зміною державного устрою в державі та ідеології її суспільства, виключенням комуністичної партії із системи влади. Нові можливості дослідників були також пов'язані з відкриттям практично нової джерельної бази, зовсім іншої порівняно з тою, на якій будувалася історіографія радянського періоду.

Серед числа перших плідних розробок, з якими можна вести відлік новітньої історіографії з даної проблематики, слід виділити праці В.А. Алексеєва і О.Ю. Васильєвої. В них проявилася тенденція не лише до нетрадиційних, повністю відсутніх раніше концепцій, але і до розширення джерельної бази досліджень, в тому числі за рахунок матеріалів Політбюро ЦК РКП(б).

По новому і найбільш повно розглянуті ключові проблеми взаємовідносин держави і церкви у 20-х рр. ХХ століття у працях В.А. Алексеєва [165]. Він одним із перших заявив, що “попередня картина церковно-державних відносин, м'яко кажучи, страждала на неточності та викривлення”. Багато із висунутих

автором ідей знайшли підтвердження в опублікованих пізніше працях інших авторів.

Не можна не погодитися з В.А. Алексєєвим, схильним розглядати акти опору віруючих, як результат провокації влади, з метою звинуватити духовенство в підбуренні широких верств населення. В.А. Алексєєв висловив думку, яку поділяють багато сучасних релігієзнавців і істориків, про те, що кампанія з вилучення майже повсюдно, за поодинокими винятками, пройшла спокійно, а акти опору це стереотип, свідомо нав'язаний владою. Проте важко погодитися з іншими тезами В.А. Алексєєва, який вважав, що вилучення церковних цінностей В.І. Ленін бачив єдиним простим і швидким способом вирішення проблеми голоду. Даючи оцінку документам, перш за все таємному листу В.І. Леніна від 19 березня 1922 р., відмітимо, що справжня мета кампанії з вилучення церковних цінностей далеко виходила за рамки вирішення проблеми голоду [166].

Державно-церковній політиці і внутрішньо церковним відносинам в 1917-1941 рр. присвячений розділ дисертаційної праці О.Ю. Васильєвої [379]. Авторкою була дана періодизація відносин радянської держави і православної церкви. В період з 1918 р. по 1928 р. політика держави характеризувалася істориком, як секулярна. В спеціальній статті О.Ю. Васильєвої “Російська православна церква і радянська влада в 1917-1927 роках” були визначені основні проблеми державно-церковних відносин цього періоду, здійснена спроба по-новому оцінити політику держави [185], висвітлені деякі аспекти історії проведення кампанії з вилучення цінностей і їх реалізації.

Серед найбільш помітних в останнє десятиліття назвемо праці та чисельні публікації М.І. Одінцева, що прослідкував еволюцію державно-церковних відносин у різні періоди радянської історії ХХ століття, послідовну зміну “моделей” державно-церковної політики. Досліднику, на наш погляд, вдалося показати історію діяльності патріарших і радянських органів влади, перш за все Ліквідаційному відділу Наркомюсту, що безпосередньо здійснював державну політику в церковних питаннях, а також проаналізувати конституційно-правову

базу державно-церковних відносин. М.І. Одінцов ввів до наукового обігу значну кількість раніше невідомих документів радянських і партійних органів влади, а також окремі матеріали слідчої справи патріарха Тихона [308-310], що виявилось безумовним історичним проривом у сучасній історіографічній проблемі.

Спеціальне вивчення механізмів взаємовідносин органів державної влади і православної церкви в 1920-ті рр. провів Р. Белоглазов [378]. Він намагався визначити доцільність використання державними органами влади тих чи інших методів при взаємодії з релігійними організаціями і робив спроби визначення причин репресивної діяльності проти духовенства і віруючих у 20-30-х рр. ХХ ст. у загальнодержавному масштабі.

Джерелознавчі аспекти досліджуваної проблеми, зокрема документи Політбюро ЦК РКП(б) 20-30-х рр. ХХ ст. з “релігійних питань”, вперше суттєво були досліджені Н.Н. Покровським [323, 324]. Оpubлікована вченим збірка з серії “Архіви Кремля” є найбільшою за останні роки публікацією документів Політбюро ЦК. Дослідник закликав істориків до застосування загальних законів історичного джерелознавства, а також розробки специфічних методів для документації радянського періоду. Публікації Н.Н. Покровського відкрили новий етап дослідження, поклавши початок відтворенню об’єктивної картини керівництва церквою вищим партійним органам країни на основі джерельного аналізу матеріалів Політбюро ЦК, недоступних дослідникам попередніх періодів.

Намаганням подолати стереотипи в уявленнях про історію православної церкви в ХХ ст. відмічена робота А.Н. Кашеварова. Автор аналізує основні особливості державно-церковних відносин у період становлення і зміни напрямку “релігійної” політики радянської влади: 1917-1920, 1929-1932 і 1941-1945 рр. Ним вперше в історіографії детально розглянута одна з найбільших антирелігійних кампаній – розтин святих мощів у 1918-1920 рр. Щоправда, дослідник спирався лише на вже опубліковані праці і документи, церковну і радянську пресу 1920-х років і не використовував нові архівні джерела [252].

Останніми роками вийшов цілий ряд статей, які поповнюють історіографію проблеми цінними і цікавими подробицями. Вивчення матеріалів і документів, які відбивають атеїстичну роботу протягом 1917-1927 рр., свідчить про широкий розмах антирелігійного руху, який організували більшовики, що боролися проти релігії. В ті часи розроблялися й опробовувалися чисельні форми агітації і пропаганди, відкидалися одні і розвивалися інші, йшов пошук найбільш ефективних методів боротьби. Держава вживала неабияких заходів з антирелігійної діяльності парторганізацій і радянських органів з атеїстичної роботи. Саме в цей період з'являються чисельні праці присвячені дослідженню православної церкви в Україні. В попередні періоди досліджувалася православна церква і її історія в загальносоюзних масштабах.

Відкриття за останні роки і введення до наукового обігу нових історичних даних стали не лише показником активізації історичних досліджень, але і дуже важливою рисою історіографічного процесу останнього десятиліття.

Ряд питань, пов'язаних із націоналізацією церковно-монастирського майна, виникненням та діяльністю обновленського руху, на основі залучення широкого кола невідомих раніше архівних матеріалів та з позиції історичної об'єктивності, детально розглядаються у дослідженнях А.Л. Зінченка, В.І. Ульяновського. Зазначені автори дають негативну оцінку політиці більшовицького режиму щодо релігії і церкви в Україні в 1917-1918 рр. [359; 227]

Праця А.Л. Зінченка написана на базі вивчення автором архівних документів, значна частина яких у науковий обіг була введена вперше. Не зважаючи на вузькі територіальні рамки дослідження, у роботі розглядається ряд важливих проблем та пропонуються деякі перспективні гіпотези. Автор аналізує раніше невідомі аспекти цієї державної політики, підкреслюючи регіональну специфіку в діях радянської влади й наголошуючи на зростаючому інтересі до цієї проблеми.

Серед сучасних досліджень, які висвітлюють історію взаємовідносин влади і православної церкви, в інші періоди радянської держави заслуговують на увагу праці В.І. Ульяновського [358; 359]. Для них характерна як новизна

залучених документів джерельної бази, так і нові нестандартні підходи й оцінки. Питання зміни політичної позиції церкви в перші роки радянської влади висвітлені в дисертації Е.А. Снігірьової [390].

З відновленням української державності відбулися процеси, які призвели до значних змін у вивченні вітчизняної історії. Усунення перешкод для обміну інформацією із зовнішнім світом, а також можливість залучити до наукового обігу нові, ще невідомі архівні матеріали, що стимулювали проведення вітчизняних досліджень із церковно-релігійної тематики. З 1990 р. істориками, філософами, релігійними діячами починають досліджуватися окремі аспекти життя українського православ'я у радянський період, вивчається життєвий шлях окремих діячів православ'я, оцінюється їхній внесок у будівництво національної церкви.

Своє бачення окремих аспектів церковно-державних відносин періоду НЕПу (1921-1928 рр.) запропонували О. Нестуля, Г. Надтока, С. Білокінь, [298; 296; 174,]. Але їхні праці загалом не вийшли за межі усталених концепцій.

Протягом останнього десятиріччя ХХ ст. в українській історичній науці почала складатися досить сильна наукова школа дослідників державно-церковних відносин, яка докладає максимум зусиль до об'єктивного висвітлення усього комплексу проблем історії держави й церкви початку ХХ ст.

Початок формування цього наукового напрямку бере з моменту виходу дисертації та публікацій О. Ігнатуші, присвячених історії УАПЦ у 1917-1930 рр. [232-234]. В 2004 році побачила світ монографія, де автор досліджує історію православної церкви в Україні в ХІХ 30-х рр. ХХ століття. Дослідник ввів до наукового обігу велику кількість різнопланових джерел, зробив низку цікавих спостережень у площині співвідношення й канонічного чинників в українському церковному русі.

Помітним явищем у комплексній розробці широкого спектру проблем українсько-російських міждержавних і між церковних відносин стала поява монографії Б.І. Андрусишина [167]. Автор вперше у вітчизняній історіографії

реконструював діяльність українських державних і церковних інституцій, їх взаємовідносини з Московським патріархом на основі великої кількості архівних джерел українських і російських архівів.

Новим словом в оцінці подій періоду 1917-21 рр. є публікації та дисертаційні дослідження А. Стародуба [391]. Історики зосередили свою увагу на вивченні історії РПЦ в Україні. Оцінка дослідниками ролі української держави в боротьбі за автокефалію дещо відрізняється від поглядів колег.

З нових позицій підійшли до державної політики щодо православної церкви в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. В. Пащенко і А. Киридон. У своїх працях вони не лише подає великий фактичний матеріал, а також деталізує деякі питання антирелігійного процесу в Україні в зазначений період [315-318, 254].

Проблеми відносин між церквою і державою в післяреволюційний період, звертаючи увагу на окремі аспекти, розглядають у своїх дослідженнях Г.В. Лаврик, Є. Слободанюк [384; 389]. У роботі Г.Лаврик висвітлена політика радянської держави щодо церкви в 1917-1923 рр., однак дослідник зосередив свою увагу лише на історико-економічному аналізі проблеми, що не дозволило узагальнити тенденції політичного курсу радянської влади в Україні. Хронологічні рамки дослідження не дали можливості в повному обсязі прослідкувати державно-церковні відносини в Україні, які протягом 1920-х рр. мали тенденцію мінятись, у залежності від вказівок з центру. Змінювалися не лише суспільні позиції церкви в державі, іншим ставало її матеріальне становище.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблематики дослідження, приходимо до висновку, що на сьогодні вже досить широке коло питань з історії православної церкви було науково опрацьовано зарубіжними та вітчизняними істориками. Разом з тим мусимо констатувати, що, внаслідок заідеологізованих підходів та штучних перепон, залишається недостатньо висвітленим цілий комплекс проблем. Вимагають більш детального аналізу соціально-політичні, релігійно-духовні, культурні та психологічні аспекти життя православної церкви в Україні у досліджуваний період.

Обійденими належною увагою, зокрема, залишається ряд проблем пов'язаних із характером взаємодії православної церкви із владою та іншими конфесіями в 1920-ті рр. Врешті постають завдання переосмислення цих проблем, залучення до досліджень більш якісної документальної бази, відтворення цілісної картини розвитку православ'я. З відновленням української державності відбулися процеси, які призвели до значних змін у вивченні вітчизняної історії. Усунення перешкод для обміну інформацією із зовнішнім світом, а також можливість залучити до наукового обігу нові, ще невідомі архівні матеріали, стимулювало проведення вітчизняних досліджень. З 90-х років ХХ ст. істориками, філософами, релігійними діячами починають досліджуватися окремі аспекти буття православ'я у радянський період, вивчається життєвий шлях окремих діячів православ'я й оцінюється їхній внесок у будівництво національної церкви.

Таким чином, завдяки зусиллям дослідників і публіцистів створена основа для плідного вивчення історії державно-церковних відносин, введені до наукового обігу раніше недоступні матеріали. У вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували процес формування політичного курсу радянської влади щодо стану православної церкви в українському суспільстві, інституційне і законодавче оформлення цього політичного курсу та сукупність дій державних органів радянської влади по відношенню до православної церкви в період в Україні НЕПу.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за змістом і характером опубліковані та неопубліковані документами та матеріалами, котрі включають збірники документів та матеріалів, довідкову та статистичну літературу, матеріали архівів, періодичні видання. Основою джерельної бази є матеріали державних архівів України та Росії: Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Російської Федерації. Всього опрацьовано 11 архівних фондів, в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів різних аспектів церковної політики радянської влади в Україні 1920-х рр.

Важливе значення для історичної реконструкції і загальної картини політики, яку проводила радянська влада щодо православної церкви в Україні, мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні (ЦДАВО). Насамперед це документи і матеріали фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (Ф. 1), який містить циркулярні і директивні листи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, протоколи засідань антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, нарад при відділі агітаційної пропаганди (Агітпропі) ЦК, доповідні записки окружкомів партії про стан релігійних рухів в державі.

Характер і напрямки державно-партійної політики щодо різноманітних релігійних конфесій, які діяли в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст., передають документи відділу ЦК КП(б)У з фонду Ради народних комісарів. Серед них містяться тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про становище тієї чи іншої церкви, заходи, які застосовували адміністративні органи держави при проведенні церковної політики як у центрі, так і на місцях; різного роду протоколи засідань та нарад антирелігійних комісій різного ступеня і рівнів, що дозволяють простежити процеси їх діяльності, прослідкувати напрямки антицерковної, антирелігійної політики державних органів протягом

1921-1928 рр., відстежити чи змінювалися вказівки „зверху” при впровадженні даних положень на місцях. В матеріалах цього фонду знаходимо документи, які багаті на інформацію щодо утворення і діяльності Агітпропу.

Також в ЦДАВО були опрацьовані матеріали, що дозволили простежити напрямки державної політики щодо церкви і релігії. Це постанови, вказівки, протоколи засідань та нарад, доповіді та звіти місцевих органів влади та НКВС, інструкції та їхні проекти, циркуляри, офіційне листування. Ці документи дозволяють простежити безпосередньо участь ВУЦВКа у закритті монастирів та церков країни, цькуванні священиків. Фонд 5 містить документи, що висвітлюють місце НКВС в системі органів республіки, що займалися церковними справами. У фонді народного комісаріату юстиції містяться матеріали, які дозволяють стверджувати, що комісаріат юстиції співпрацював з каральними органами. Документи з фонду народного комісаріату освіти дозволяють розкрити процес відокремлення не лише церкви від держави, а й школи від церкви на прикладі окремих учбових закладів, недопущенні до викладацької роботи священнослужителів у школах, в вищих навчальних закладах. Значну джерельну базу для дослідження становить фонд Центрального комітету комуністичної партії, який містить циркулярні і директивні листи ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, протоколи засідань антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, нарад при агітпропі ЦК, листування з питань антирелігійної пропаганди, доповідні записки, довідки окружкомів партії про стан релігійних рухів у державі і форми боротьби з ними. Також у даному фонді містяться циркуляри, інструкції та телеграми ЦК про посилену роботу комсомольських організацій на селі, зокрема і у спробі антирелігійної пропаганди.

При написанні дисертаційної роботи широко використовувались циркулярні листи Окрадмінвідділу (ЦДАВО Ф.5 Оп.2. Спр. 945, 947, Оп.3. Спр. 261) центральним і місцевим органам, що займалися церковними справами, доповідні записки щодо форм і методів, яких потрібно дотримуватися при впровадженні декретів і циркулярів в життя, в яких розкривалися основні засади антирелігійної державної політики, спрямованої на будівництво

атеїстичного суспільства без найменшого натяку на релігію, як складову світогляду громадянина нової соціалістичної держави. Зокрема тут містяться декрет і циркулярні розпорядження про вилучення церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921-1922 рр.

Також у дослідженні використані розкидані по цілому ряду фондів (ЦДАВО Ф. 3984 Спр. 54, ЦДАГО Ф.1 Оп. 20 Спр. 2318) документальні підтвердження репресивних і неправових дій адміністративних органів республіки, їх опіка над функціонуванням обновленської та автокефальної церков в регіоні. Важливим для дослідження є документи, в яких зазначаються репресивні дії щодо представників патріаршої – „тихонівської” орієнтації, а також виявлення дійсної ролі в проведенні церковної політики фінансових важелів таких державних органів, як податкової інспекції Держстраху.

Значний історичний матеріал з теми дослідження зосереджений у Центральному Державному Архіві Громадських Об'єднань (ЦДАГО). У фондах ЦДАГО нами були вивчені матеріали Центрального комітету комуністичної партії України (фонд 1), які містять документи відділів ЦК КП(б)У (оп. 20, ч. 1, 2, 3). Особливу увагу привернули документи, що стосувалися як УСРР, так і РРФСР. Заслуговують на увагу розкидані по фонду документальні підтвердження репресивних і неправових дій адміністративних органів республіки, їх опіка і піклування функціонуванням обновленської та автокефальної церков в регіоні. Слід звернути увагу і на документи, в яких зазначаються репресивні дії щодо представників патріаршої – „тихонівської” орієнтації.

Характер і напрямки державно-партійної політики, правову антирелігійну базу радянської держави в 20-х роках ХХ ст. передають документи відділу ЦК КП(б)У (Ф.1 Оп. 20 Спр. 1450, 1487, 1839). Серед них заслуговують на увагу тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про становище церкви, діяльність адміністративних органів республіки з проведення релігійної політики на місцях, що дають можливість прослідкувати процес їх утворення та діяльності, простежити напрямки антирелігійної політики держави.

Дані документи розкривають суть політики, що проводили органи ДПУ, НКВС, НКЮ щодо православної церкви. Вони дозволяють простежити, як за допомогою циркулярних розпоряджень впроваджувалися в життя декрети: спочатку „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, а згодом і декрету „Про вилучення церковних цінностей на боротьбу з голодом”.

Важливим джерелом вивчення історії православної церкви в Україні став фонд Виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих (Ф. Р-1) Державного архіву м. Києва. Він містить документи, що допомогли з'ясувати особливості радянської церковної політики на території міста Києва та його околицях. Саме вони дозволили простежити реакцію рядових віруючих на закриття в місті ряду церков впродовж 1920-х рр.

Безумовну цінність для дослідників становлять фонди Державного архіву Російської Федерації. Насамперед, це матеріали і документи фонду Центральної ради союзу воєнних безбожників (Ф. Р-5407). У фонді подані замітки й свідчення щодо морального рівня духовних осіб. Він багатий на статті, замітки та іншу кореспонденцію, присвячену роботі партійних організацій і осередків Союзу безбожників і суспільних працівників. Цікавими є замітки про успіх і агітаційну пропаганду серед селянства. Чимала кількість справ фонду присвячена питанням антирелігійної роботи в армії. Документи фонду дають цінний матеріал щодо коштів, які знаходилися в тих чи інших церквах, соборах, вівся точний облік кількості священнослужителів.

Вивчення документів українських та російських архівів дозволило детально простежити аспекти церковної політики радянських органів влади по відношенню до православної церкви в Україні, як соціальної, економічної одиниці в 1921-1928 рр., виявити деякі особливості і зробити необхідні висновки та узагальнення, а також з'ясувати найважливіші напрямки, форми і засоби державної антирелігійної політики щодо церкви, простежити їх хід і динаміку.

Важливою складовою джерельної бази дисертації є опубліковані документи. Особливу увагу привертають тематичні збірки документів і матеріалів радянських органів влади. Це декрети, інструкції, циркуляри,

розпорядження РНК та ВЦВК РРФСР, Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР і Української СРР, Наркоматів юстиції, землеробства, освіти та інших з питань націоналізації церковно-монастирського землеволодіння, власності, закриття культових споруд тощо. Містяться вони в збірниках узаконень і розпоряджень урядів СРСР, УСРР та РСФСР. До них слід віднести “Сборник документов, инструкций и циркуляров УССР и ССР с разъяснениями п/отдела культов при НКВД УССР” [96]; “Сборник декретов, инструкций и циркуляров Ликвидационного отдела НКЮ по отделению церкви от государства” [92], “Сборник декретов, постановлений, инструкций и циркуляров по НКЮ Украинской Социалистической Советской Республики в систематизированном виде” [93], “Сборник документов по земельному законодательству ССР и РСФСР 1917-1954” [95], “Відокремлення церкви від держави. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УСРР” [69].

Усі збірки, згруповані хронологічно або тематично. У цих збірках розкриваються й характеризуються основні напрями політики радянських органів влади щодо православної церкви в 20-ті рр. ХХ ст., а також складні суспільно-політичні та економічні процеси, які відбувалися в Україні.

Серйозним внеском у радянську документалістику даної досліджуваної проблеми стали збірки документів, у підготовці яких брали участь представники державних органів влади. У першу чергу це І.К. Сухоплюєв, який з 1921 р. очолював Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави в Наркоматі юстиції, а з 1924 р. у Наркоматі внутрішніх справ УССР, Н. Фіолетов, П. Красіков, що завідували Ліквідаційним відділом НКЮ РСФСР, консультант відділу професор П. Гідулянов та інші. До їхніх збірників увійшли найбільш важливі з точки зору видавців документи періоду 1920 – 1928 рр., які безпосередньо стосуються церковної тематики. Цінні, хоча й дещо вибірково підібрані матеріали містяться у збірках „Відокремлення церкви від держави Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР” [70], “Церковь и государство по Советскому праву

(Декреты и разъяснения 1917-1923 гг.)” [103], ”Церковь и государство по законодательству РСФСР. Сборник указаний и распоряжений с разъяснениями V отдела НКЮ” [102], ”Отделение Церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства” [84].

В роботі також використовувалися й інші опубліковані збірники документів і матеріалів. Виділимо збірки документів, що характеризують історію взаємовідносин влади і церкви за весь період існування радянської держави, а також такі, що висвітлюють окремі сторінки цієї історії, зокрема „Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по Народному Комисариату Юстиции с 1 января 1920–го по 20 апреля 1921 г.” [94]. В збірниках містилися маловідомі джерела, такі, як відомості ДПУ по проведенню вилучення цінностей, заклики віруючих проти вилучення, протоколи і звіти губернських і повітових комісій по вилученню та інші матеріали із архівів.

Видання церковних документів, які теж мали місце в 1920-х роках, певною мірою дозволяють проаналізувати позитивні і негативні моменти в законодавчій базі, створеній в радянській державі для проведення відповідної релігійної політики, розкрити внутрішні настрої церкви та віруючих. Таких збірок було небагато „Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния”; „Краткая летопись Первого Всеукраинского Церковного Собора и его важнейшие постановления в январе – июне 1918 г./ С приложением переписи о высшем управлении православной церкви на Украине/”.

Іншою важливою для дослідження теми групою джерел є матеріали періодичної преси, хоча більшість даних, надрукованих у той час, вимагають обережного використання, перевірки та співіснування з іншими джерелами. Церковна преса антирелігійного спрямування виходила при більшовицькій владі, проте слід звернути увагу на те, що в результаті проведення більшовиками антицерковної політики, більшість релігійних періодичних видань перестали існувати взагалі, а ті, що залишилися опинились під загрозою закриття. Сутність антирелігійної політики радянської влади сприяла тому, що деяку інформацію щодо релігійного життя країни ми маємо можливість запозичити як з головних

газет радянської держави: „Известия” [116; 117], „Комсомольська правда”, видання спілки безвірників „Безбожник” [108], „Антирелигиозник” (Орган Центрального Совету Советского Союза воинствующих безбожников СССР) [106] “Революция и церковь.” (Издание VIII отдела Народного Комисариата Юстиции) [127], Ежемесячник „Наука и религия”, так і з української періодики, до якої належать журнали: “Агитпропаганда.” (Орган Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У [105], “ „Безвірник” (Орган Київського Губкому КП(б)У” [109], “Бюллетень Народного Комисариата Внутренних Дел УССР” [110], “Знамя комунізма” (Орган ЦК КП(б)У) [115], “Літопис революції” (Журнал ЦК КП(б)У) [115], “Помощь” (Бюллетень Всероссийского Комитета помощи голодающим) [126].

Дані видання друкували матеріали, що в тій чи в іншій мірі сприяли антирелігійній, антицерковній політиці в державі. Не дивлячись на їх односторонню, ідеологічну спрямованість, перекручування фактів і вороже ставлення до православ'я та релігійного світогляду взагалі як такого, публікації періодики цього часу, за умови їх всебічної перевірки та аналізу надають можливість більш чіткого висвітлення тенденції розвитку та направленості антирелігійної політики держави, її відображення у суспільно-політичному житті суспільства республіки.

Завершуючи огляд архівних і друківаних джерел, що розкривають положення церкви в Україні в 1920-х рр., відмічаємо, що у вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували процес формування політичного курсу радянської влади щодо стану православної церкви в українському суспільстві, інституційне і законодавче оформлення цього політичного курсу та сукупність дій державних органів радянської влади по відношенню до православної церкви в період НЕПу. Дана проблема досліджувалася фрагментарно, в окремих напрямках і аспектах. Наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми. Переважна більшість

використаних у дослідженні документів в силу об'єктивних обставин не використовувалися попередніми дослідниками, ряд матеріалів уводиться до наукового обігу вперше. Достатня і широка джерельна база з проблеми зумовлює можливість підготувати узагальнююче дослідження про політику радянської держави щодо православної церкви в Україні в рамках досліджуваного періоду. Особливе значення мають циркулярні документи радянської влади, що зберігаються в центральних архівах України і стали доступні для дослідників лише з початком розбудови незалежної української держави.

Так, аналітичні та інформаційні дані періодики допомогли доповнити архівні матеріали, а у деяких випадках дозволили ліквідувати прогалини в них. В цілому комплекс джерел, який розглядався, дозволяє з належною глибиною й повнотою розкрити тему дисертаційного дослідження, зробити аналіз церковної політики радянських органів влади в 20-х рр. ХХ ст.

Вивчення широкого кола джерел, зокрема залучення до наукового обігу “циркулярних” документів радянських органів влади, дозволило стверджувати, що на православну церкву в Україні здійснювався тиск з боку органів державної влади. Православна церква не була пасивним об'єктом політики тоталітарної влади, навпаки, вона намагалася чинити опір антирелігійній політиці влади. Подальше висвітлення проблем політичного курсу радянських органів влади щодо православної церкви в Україні вимагає розширення джерельної бази дослідження за рахунок широкого використання документів відповідних органів, матеріалів радянської історіографії 1920-1980-х рр. та сучасної вітчизняної наукової літератури.

Радянська історична наука 1920-1980-х рр. переважною більшістю присвячена висвітленню становища православної церкви в загальносоюзних масштабах, лише з 90-х рр. ХХ ст. з'явилися праці в яких значна увага приділялася історії православної церкви в Україні в 1920-х рр., дослідники залучили до наукового обігу нові джерела.

РОЗДІЛ II

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ СТОСУНКИ ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ

2.1 Формування основ політики радянської влади щодо православної церкви в роки революції і громадянської війни.

До Жовтневої революції 1917 р. православна церква, як “пануюча і головуюча”, була по суті частиною державного апарату. Вона сильно впливала, як на діяльність, так і на особисте життя людей, користуючись широкою підтримкою з боку правлячих кіл Росії. Кожний підданий Російської імперії був зобов’язаний сповідувати будь-яку релігію, “позавіросповідний стан” законом не допускався взагалі. Церковна адміністрація приймала найдієвішу участь у всіх заходах царського уряду, спрямованих на захист існуючої державної системи, та активно підтримувала політику самодержавства.

На середину 1914 р. в Російській імперії офіційно було 117 млн. православних християн, які проживали в 67 єпархіях, якими управляло 130 єпископів та понад 50 тис. священників і дяків, що служили в 48-ми тис. парафіяльних храмах. У віданні церкви знаходились 35 тис. парафіяльних шкіл і 58 семінарій, а також понад тисяча діючих монастирів з майже 95-ма тис. ченців. Рівень богословської науки ще ніколи не сягав так високо.

Релігійні організації в державі поділялися на три групи: пануюча церква, якою була Російська православна церква (РПЦ); “терпимі” релігійні організації, до них належали, наприклад, лютеранство, католицизм та ін.; “пригноблені” організації, в першу чергу секти (баптисти, адвентисти). Все населення країни поділялося за віросповідною ознакою, і відповідно до цього поділу мали різний об’єм громадянських прав. Існував порядок, згідно з яким ряд державних посад могли займати лише православні. Багато посадових осіб православної церкви

знаходилися на державному утриманні. Церкві належали великі земельні володіння. Видатки держави на утримання церкви часто перевищували видатки на народне виховання, виступи проти релігії та церкви розглядалися, як державні злочини [373, с. 100].

У паспортах існувала спеціальна графа “віросповідання”, можливість же атеїзму виключалася, як така. Всі державні заходи супроводжувалися релігійними обрядами. В країні панувала жорстка релігійна цензура, яка забороняла велику кількість різноманітних видань “за підозрою в вільнодумстві”. Претензії православної церкви на панування в духовному житті країни підкріплювалися тією роллю, яку вона відігравала в системі освіти. Церковнопарафіяльні школи знаходилися в прямому підпорядкуванні церкви. В основних учбових закладах (гімназіях, реальних училищах) існувала посада викладача “закону Божого”, день починався і закінчувався молитвою, а в учбових приміщеннях були розвішані предмети культу. Але всіх цих зрушень виявилось зовсім не досить на момент краху імперії. Не маючи канонічного голови (патріарха) і традиційної соборної структури, яка б забезпечувала двосторонній зв'язок центру з парафією, церква вступила в революцію роз'єднаною, а з відреченням царя – фактично земного голови церкви – і обезглавленою [213, с. 36].

Після Лютневої революції і повалення самодержавства становище церкви поступово змінюється. Тимчасовий уряд у першу чергу переймався проблемами сільського господарства та продовженням світової війни. Що ж до релігії, то новий уряд призначає нового обер-прокурора В. Львова, який встиг зробити деякі посадові зміни у Священному Синоді Російської православної церкви [220, с. 122].

В березні 1917 р. в Україні утворилася Центральна Рада, яка спочатку оголосила автономію (10 червня), а у січні 1918 р. і незалежність України. Паралельно з цими політичними подіями виявили себе й аналогічні церковні. Вони прийняли дві форми боротьби: за автономну українську православну церкву в складі Всеросійської і за нову автокефалію. Центральна Рада та

Директорія підтримували автокефалію, що ще навесні 1917 р. утворили Центральний український комітет, котрий намагався обособити православну церкву на Україні від Російської православної церкви і від московського Собору. В листопаді цей комітет перетворився на Церковну Раду, яка намітила собі завдання – скликання Помісного всеукраїнського Собору [290, с.148]. В подальшому комітет був реорганізовано в Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), якій активно протидіяли прихильники Російської православної церкви на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Володимиром (Богоявленським) [236, с. 497].

В квітні-травні того ж року проходили єпархіальні Київський, Полтавський, Подільський та інші з'їзди віруючих та духовенства, на яких порушувалися питання про надання церкві самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру, відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв, будівництво церков у національному українському стилі, богослужіння українською мовою тощо. Єпархіальні з'їзди відбувалися по всіх єпархіях України, незалежно від того, чи даний єпископ-єпарх бажав такого з'їзду чи ні. [287, 165].

На єпархіальному з'їзді, що відбувся під час Великодніх свят 1917 р. в Києві, було створено Виконавчий комітет духовенства і мирян, до складу якого увійшли від духовенства прогресивні священики, а від мирян – професори Духовної Академії та Київського університету.

На першому засіданні Церковної ради одноголосно постановили, що Всеукраїнський церковний Собор повинен вирішити, яким має бути церковний устрій: чи залишатися під впливом Москви, чи автономія під зверхністю патріарха, чи повна незалежність. У той час, як українські церковники вирішували якою ж буде подальша доля української церкви, на Всеросійському церковному Соборі в листопаді 1917 р. було обрано патріарха на відновлену ухвалою Всеросійського церковного Собору 28 жовтня Московську патріаршу кафедру єпископа Тихона (Белавіна). Патріарх Тихон благословив скликання

Всеукраїнського Собору. Рада призначила скликання Всеукраїнського Собору на 28 грудня [287, с. 167].

Священний Собор визнав за українськими єпархіями наступні права:

- 1) православні єпархії України залишалися невід'ємною частиною Російської православної церкви, вони утворювали церковну область на правах автономії;
- 2) автономія української церкви поширювалася на місцеві церковні справи: адміністративні, освітні, місіонерські, благодійницькі, монастирські, господарчі, судові в належних інстанціях, - і не розповсюджувалися на справи загальноцерковного значення;
- 3) постанови Всеросійського церковного собору, а також постанови і розпорядження священного патріарха мали обов'язкову силу для всієї української церкви;
- 4) єпископи і представники кліру і миряни українських єпархій мали право брати участь у Всеросійських церковних Соборах на основі діючих церковних уложень;
- 5) священний патріарх мав право посилати своїх представників на Український церковний Собор;
- 6) святійший патріарх затверджував митрополитів і правлячих архієпископів українських єпархій;
- 7) святійший патріарх зберігав по відношенню до української церкви всі права, передбачені соборними визначеннями про права і обов'язки святійшого патріарха Московського і всія Русі [133, с. 12].

В Україні до 1917 р. серед священників та ієрархів було мало національно свідомих церковників, бо і в середовищі народу поділу між українцями й росіянами в національно-ідеологічному розумінні майже не було. Однак із оголошенням названого Собору виділилися, з одного боку, консервативна група, що згуртувалася навколо Анатонія (Храповецького), архієпископа Волинського. Росіянин Антоній виступав противником українства та національного культурного відродження. З іншого боку, прогресивне угруповання навколо протоієрея Василя Липківського захищало принципи так званої "соборності" церковної структури. Слід зазначити, що спочатку думка про автономію українського православ'я була більш поширеною щодо його автокефалії [236, с. 498].

Православна церква в Україні, яка до революції складала одне ціле з московською завдяки пануючій у ті часи централізації церковної влади, після жовтня 1917 р. і приходу більшовиків до влади, розбилася на декілька угруповань різної кількості й активності. Власне розкол у церкві розпочався з мотивів національного спрямування [225, с. 123].

Центральна Рада байдуже поставилася до діяльності ВПЦР і Всеукраїнського православного Собору. Нова українська влада на чолі з М. Грушевським, сповідуючи соціалістичні ідеї, не зуміла оцінити величезний потенціал релігії у справі становлення незалежної української держави.

Представникам православної церкви не було дано в Центральній Раді жодного місця. Трагічність ситуації полягала в тому, що народ знаходився під значним впливом духовенства, а революційна інтелігенція була проти залучення кліру до державотворчого процесу. Однак політична ситуація, зокрема загострення стосунків з Росією після проголошення III Універсалу, змусили Центральну Раду змінити свою позицію щодо церкви. Соціалістично налаштовані лідери України досить пізно оцінили великий потенціал церкви, як ідеологічного чинника в розбудові країни. Оголосивши релігію приватною справою громадян, уряд на чолі з В. Винниченком не створив навіть жодної державної установи у справах релігії й церкви. Лише в січні 1918 р. уряд на чолі з В. Голубовичем організував при міністерстві внутрішніх справ департамент сповідань. Однак нічого реального в даній сфері департамент не встиг зробити [225, с. 121].

Після повалення самодержавства Тимчасовий урядом прийняв постанову про відміну віросповідних та національних обмежень. Проголошувалася рівність усіх церков та анулювалися попередні привілеї. В майбутньому передбачалося відновити патріаршество, переглянути статус взаємин церкви і держави. Однак у жовтні 1917 р. відбулися чергові революційні зміни в державі. До влади прийшли більшовики, у яких були свої плани щодо релігії і церкви [319, с. 241].

Вже з перших днів свого існування радянська влада починає втілювати в життя догми, які базувалися на тому, що релігія у всі часи була реакційною силою. Коріння цього твердження сягає теоретичних розробок К. Маркса та В. Леніна, котрі знайшли своє відображення у відповідних документах партії більшовиків, рішеннях державних органів, хоча на зорі своєї історії партія займала досить демократичні позиції в релігійному питанні. Партія більшовиків, на думку В.Леніна, є союзом свідомих, справедливих борців за звільнення робітничого класу: "... такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до не усвідомлення темноти і мракобісся у вигляді релігійних вірувань. Ми вимагаємо цілковитого відокремлення церкви від держави, щоб боротися з релігійним туманом ідейною і тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом. Проте ми заснували наш союз РСДПР саме для такої боротьби проти всякого обдурювання робітників..., непримиримого ставлення партії більшовиків до релігії" [307, с. 42].

У серпні 1917р. відкрився помісний Собор Російської православної церкви. У ньому брало участь 265 представників духовенства і 153 особи від віруючих. Понад 80 чоловік з них прибули з України. Собор відновив інститут патріаршества і традицію регулярного скликання соборів, як вищих органів церковної влади. Помісним Собором також було відновлено стародавній принцип виборності духовенства, прийняті ухвали стосовно проповіді та євангелізації статусу жінки в церкві, відновлено автономії і внутрішній демократичний лад монастирів і ще багато іншого [185, с. 42].

Авторитет Тихона (Белавіна), колишнього митрополита Московського, обраного на патріаршество Собором 5 листопада 1917 р, повинен був зміцнити церковну єдність і допомогти зберегти багату моральну і культурну спадщину для нащадків. Виходячи з принципів ідеологічної монополії, радянська влада розцінила обрання Тихона, як загрозу з боку антирадянських політичних сил, вбачаючи в патріархові наступника і носія ідей монархізму, духовного самодержавця над віруючими і непримиримого свого ворога. Страх перед об'єднанням існуючих тоді релігійних політичних противників під церковними

стягами підганяв більшовиків до початку антирелігійної війни, для розв'язання якої потрібен був вагомий і наочний привід. Багато років чимало документів про цю війну зберігалося в архівах, атеїсти і релігієзнавці в СРСР створювали міф про агресивну антидержавну й антинародну сутність православної церкви в перші роки Радянської влади та про класову злобу патріарха. З цією метою залучалися факти, що виривалися з історичного контексту події, трактування яких викривлювалося спеціально підібраними цитатами зі звернень патріарха, духовенства і соборних визначень.

Духovenство поклало надію на патріарха, вірячи, що той згуртує навколо церкви всі сили, які виступлять проти радянської влади. Патріарх дійсно в своїй політиці дотримувався монархічних поглядів. Так він надіслав Миколі Романову своє благословення, а коли колишнього імператора було розстріляно, патріарх скликав соборну раду, яка прийняла від імені Собору рішення здійснити публічну панахиду по Миколі Романову та його сім'ї [296, с. 18].

На Соборі 11 листопада 1917 р. було прийнято постанову, в якій революція оголошувалася “нашестьям антихристиянства та біснующим безбожжям”. Вся церковна преса, коментуючи послання Собору, зазначала: церква повинна “підняти і хрест, і націю свою проти гідри” (тобто проти революції), а також те, що їй належить підняти всю свою зброю “проти антихриста” [296 с. 15].

Антирелігійна пропаганда починається вести саме з цього часу, оскільки більшовики зрозуміли, що церква спокійно не буде спостерігати за перебігом подій в державі [185, с. 43].

Радянська влада не здійснювала спочатку щодо церкви ніяких рішучих кроків, окрім оголошення націоналізації разом з поміщицькою і церковною землею. Декретом від 26 жовтня 1917 р. церква, а разом з нею й парафіяльне духовенство, позбавлялося землі [230, с. 26]. Саме з цього часу молода республіка робить перший крок у напрямку позбавлення економічної могутності і державних привілеїв церкви. Знаходячись в полоні марксистських переконань, згідно з якими релігія є лише надбудовою над деякою матеріальною базою,

Ленін сподівався на те, що одним ударом покінчить з церквою, позбавивши її власності декретом “Про землю” [328, с. 10].

Проте, церковники вважали, що нова влада не посміє пригнічувати інтереси церкви, побоюючись гніву мільйонних мас населення. Тому радянська влада, на їх думку, при вирішенні питань державно-церковних відносин буде прислуховуватись до Установчих зборів. Виходячи з цього, слід було підготуватися до Установчих зборів, щоб виступити на них зі своєю програмою і своїми вимогами.

На новому Соборі, який розпочав свою роботу наприкінці 1917 р., жваво обговорювався проект постанови про правовий статус православної церкви. Основні пункти цієї постанови зводилися до наступного: православної церкві має належати головне зпоміж інших релігій становище; як незалежна від державної влади, вона користується в справах церковного законодавства, управління і суду правами самовизначення і самоуправління; державні закони, які стосуються православної церкви, повинні видаватися за погодженням з церковною владою; голова держави, міністр віросповідань, міністр народної освіти і їх товариші повинні бути православними; православний календар має визнаватися і державним календарем; церковні метричні книги, що велися згідно державних законів, повинні були мати значення актів громадянського стану; священнослужителі, ченці та штатні псаломщики повинні бути звільнені від військової служби й інших особових натуральних повинностей; майно, що належить православної церкві, не повинно було бути конфіскованим. Загалом було вироблено 24 пункти, згідно з якими православна церква мала б зайняти провідне місце серед інших віросповідань становище в державі. Становище православної церкви мало стати публічно-правовим, крім того, вступивши в союз з державою, церква розраховувала утримуватися за її рахунок, але за умови свого вільного самовизначення і самоуправління [230, с. 26].

Однак, не зважаючи на сподівання церковників, 11 грудня 1917 р. було прийнято постанову РНК “Про передачу справи виховання і освіти із духовного відомства до відання Народного комісаріату освіти”. Згідно з постановою

передавалися церковнопарафіяльні школи, вчительські семінарії, місіонерські школи з штатом, майном та капіталом; духовенство відсторонювалося від участі у виховних і освітніх процесах [371, с. 84].

Держава завдала рішучого удару по ілюзорним планам церкви, яка сподівалася на союз, проектом декрету РНК про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, який опублікувала в газеті “Дело народа” № 245 від 31 грудня 1917 р.

Проект декрету викликав хвилю незадоволення серед духовенства. Одним із перших з вимогою не приймати закон виступили митрополит Київський Володимир та Петроградський і Гдовський Веніамін. У протесті від 10 січня 1918 р., адресованому РНК, Веніамін писав, що він вважає за свій обов'язок сказати людям, що стоять у даний час при владі, попередити їх, щоб вони не впроваджували в життя розробленого декрету про відбирання церковного надбання. Православний народ, на його думку, ніколи не допустить подібних посягань на свої святі храми. До голосу митрополита радянська влада прислухалася, його ім'я було занесено до списку ворогів революції. Митрополита Володимира взагалі було підступно вбито.

В Україні на Всеукраїнському помісному соборі 7 січня 1918 р. почесним президентом було обрано митрополита Київського Володимира.

Радянська влада в цей час друкує декрет, який складався з 13 параграфів (22 січня 1918 р. “Известия”). Згідно з декретом:

1. Церква відокремлювалася від держави.
2. В межах республіки заборонялося видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності.
3. Кожен громадянин міг сповідувати будь-яку віру чи не сповідувати жодної. Будь-які позбавлення прав, пов'язані з сповіданням будь-якої віри, відмінялися.
4. Дії держави й інших публічних правових суспільних інституцій не супроводжувалися ніякими релігійними обрядами і церемоніями.

5. Довільне виконання релігійних обрядів забезпечувалося на стільки, наскільки вони не порушують суспільного порядку і не супроводжувалися посяганням на права громадян радянської республіки. Влада мала право на застосування необхідних заходів для забезпечення з цією метою суспільного порядку і безпеки.

6. Ніхто не міг, посилаючись на релігійні погляди, ухилитися від виконання своїх громадянських обов'язків. Винятки з цього положення, за умови заміни одного громадянського обов'язку іншим, в кожному окремому випадку допускались лише за рішенням Народного Суду.

7. Релігійна присяга відмінялася. За певних обставин виголошувалася лише урочиста обіцянка.

8. Акти громадянського стану почали вестися виключно органами громадянської влади і відділами запису шлюбу і народження.

9. Школа відокремлювалася від церкви. Викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних а також приватних установах, де викладаються загальноосвітні предмети, не допускалося. Громадяни могли навчати і навчатися релігії у приватному порядку.

10. Усі церковні і релігійні спільноти повинні були підпорядковуватися загальним положенням про приватні спільноти і союзи, і не користуватися жодними перевагами та субсидіями.

11. Примусові збори і обкладення на користь церковних і релігійних спільнот, так само як і заходи примусу, покарання з боку цих спільнот над їхніми співчленами, не допускалися.

12. Ніякі церковні і релігійні спільноти та товариства не мали права володіти майном.

13. Все майно існуючих в державі церковних і релігійних спільнот оголошувалося народним надбанням. Споруди і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, віддавалися за постановами місцевої влади в безкоштовне користування відповідних релігійних спільнот [28, арк. 4].

Таким чином, позиція радянської влади щодо церкви стає досить очевидною для церковних кіл. Опублікування і оголошення перших декретів Ради Народних Комісарів (РНК), що стосувалися православної церкви й інших релігійних організацій, показало логічну послідовність у вирішенні державно-церковних відносин більшовиками. Так, наприклад, ще до революції церква була безроздільним монополістом у шлюбних відносинах. Громадянського шлюбу в державі практично не існувало, однак після 18 грудня 1917 р., коли було прийнято декрет ВЦВК і РНК “Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану”, церковний шлюб ставав справою віруючих, а обов’язковим визнавався громадянський шлюб. Запис народження і смерті також передавався до рук громадянських владних органів. Створювалася зовсім нова структура відділів запису актів громадянського стану. 16 вересня 1918 р. було прийнято Кодекс законів ВЦВК про акти громадянського стану, шлюбного, сімейного і опікунського права. Даний кодекс відміняв церковно-релігійні обмеження при вступі до шлюбу. Тепер брати шлюб могли особи з різними релігійними поглядами, ченці, носії ієрейського чи дияконського сану, а також особи, що дали обіцянку не брати шлюбу, навіть якщо вони є представниками чорного чи білого духовенства [230, с. 27].

У 1918 р. з боку держави посипалася ціла низка декретів і постанов, спрямованих на пригнічення церкви. Найважливіший із них – це вже згаданий декрет від 22 січня, посилаючись на який у церкви одразу ж було відібрано близько 6 тисяч храмів і монастирів, – як “особливо цінних пам’яток” історії й архітектури, які підлягали переходу “під охорону держави”. Було закрито і всі банківські рахунки релігійних асоціацій. Крім того, згідно з декретом лише дорослі громадяни могли навчатися і навчати релігії і лише в приватному порядку. Всі церковні і релігійні спільноти були підлеглими тепер загальним положенням про приватні спільноти і товариства (але не суспільні організації) і позбавлені будь-яких прав на примусові збори. З цього часу в якості сторони, яка домовлялася про отримання в користування молитовних будинків, розглядалися лише групи мирян, а духовенство, включаючи патріарха і єпископів,

юридично виявлялися непричетними, оскільки релігійні спільноти позбавлялися прав юридичної особи; влада єпископа тепер цілком визначалася доброю волею віруючих [328, с. 111].

Даючи зальну характеристику декрету РНК, можна відмітити, що ним було покладено початок новим державно-церковним відносинам, зламано церковну організацію, як частину старого державного апарату. Декрет оголошував відокремлення церкви від школи і тим позбавляв церкву її головних засобів впливу на суспільство. Відміна викладання в загальноосвітніх школах “закону Божого” також позбавляла церкву її попередніх зв’язків з державою. Відокремлюючи школи від церкви, партія виходила з своїх інтересів: у програмі, прийнятій на VIII з’їзді РКП(б), записано, що в галузі народної освіти РКП(б) поставило перед собою завдання довести до кінця розпочату в жовтні 1917 р. справу перетворення школи з зброї класового панування буржуазії на зброю повного знищення поділу суспільства на класи та знаряддя комуністичного переродження суспільства.

Дехто тлумачив відокремлення школи від церкви, як перехід до принципу безрелігійного виховання, при якому однаково виключалася як релігійна, так і антирелігійна пропаганда в школі. Школа, на їх думку, мала бути нейтральною щодо релігії та церкви [230, с. 32].

Прирівнюючи релігійні спільноти з приватними спільнотами, декрет урівнював громадян у правах: служителів релігійних культів позбавлено своїх попередніх пільг від державних і громадських повноважень, в тому числі і військових [230, с. 32]. Також було зліквідовано державний церковний бюджет, тобто припинялися державні грошові й інші матеріальні асигнування на користь церкви. Утримання церкви тепер цілком покладалося на самих віруючих у приватному порядку. Отже, політика пролетарської держави щодо релігії і церкви зводилася до вимоги повного відділення церкви від держави, визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина [371, с. 85].

Таким чином, конфіскація церковних і монастирських земель, відсторонення духовенства від морального виховання й освіти народу, ведення

актів громадянського стану і передача їх державним установам, ліквідація адміністративної системи управління, припинення фінансування церковних установ і т.д. було закріплено прийняттям лише одного декрету, який згодом почав обростати різноманітними постановами та циркулярами органів, що займалися питаннями релігії та церкви в радянській державі.

Після опублікування декрету православний Собор прийняв ряд постанов про організацію масового руху віруючих проти нього, дав вказівку влаштовувати масові молебни і хресні ходи, закликав віруючих виступити проти радянської влади. Віруючі організували при церквах і монастирях “союзи поборників православних храмів” для протидії декрету. Ці союзи з ініціативи місцевого духовенства були створені на кошти головним чином тих верств населення, які всіляко підтримували боротьбу проти радянської влади. Патріарх і Синод рекомендували духовенству і церковним служителям на місцях не вступати в жодні стосунки з представниками радянської влади, не віддавати їм метричних книг [213, с. 36]. На захист своїх інтересів виступили проти декрету єдиним табором представники різних релігійних культів. Спільна біда (утиски з боку держави) об’єднала їх.

Патріарх Тихон 15 лютого 1918 р. у “Постанові Священного Синоду” висунув конкретну програму дії церковнослужителів на місцях, конкретний план їх боротьби проти реалізації декрету РНК. Так, згідно з планом, пастирі мали закликати міцно стояти на варті святої церкви в тяжку годину гонінь, схвалювати, закріплювати й об’єднувати віруючих на захист віри православної і посилити молитви про навернення тих, хто заблукав; при всіх церквах, як з парафіями, так і без них, мали організуватись з парафіян і богомольців союзи, котрі повинні були захищати святині і церковне надбання від посягань; союзи ці мали просвітницькі і благодійницькі завдання, вони повинні були проводитись під головуванням мирянина чи священника, однак не називалися церковними чи релігійними, оскільки будь-які церковні і релігійні спільноти позбавлялися новим декретом прав юридичної особи; ці союзи оголошували себе власниками церковного майна, щоб врятувати і зберегти його від вилучення; речі релігійного

культу і богослужіння належало оберігати від зганьблення і розграбування, а для цього без потреби їх не слід було виймати із церковних сховків, які мали влаштовувати так, щоб вони не були легкодоступними для грабіжників. Тих, хто посягав на “Святу церкву”, ганьблячи православну віру і захоплюючи церковне надбання, належало відлучити від церкви [371, с. 88].

Патріарх Тихон назвав декрет “про відокремлення церкви від держави” актом гоніння на релігію і церкву. Собор же закликав віруючих чинити опір впровадженню його в життя, не зупиняючись навіть перед самими крайніми заходами, - озброєним опором владі. “Краще кров свою пролити, чим отримати вінець мученицький, – закликали рядові прихильники православної патріархії і святі отці, – чим дозволити віру православну ворогам знеславити та зганьбити.” [130].

Майже всі патріарші і соборні документи містили положення про невидачу представникам радянської влади церковного майна, яке підлягало націоналізації. Духовенству і церковному активу радили, що це майно не слід “добровільно віддавати”, а при появі представників влади “закликати православний народ на захист церкви, б’ючи в набат, розсилаючи гінців та ін. Безпосереднім учасникам процесу націоналізації церковного майна погрожували відлученням від церкви і до того ж не лише окремим особам, але і цілим спільнотам [215, с. 221].

Щоб виконати накази патріарха і Собору духовенства, чимала кількість мирян стали саботувати проведення декрету радянської влади в життя, здійснювати антиурядові акції і підбивати на такі ж дії рядових парафіян православних храмів. Проводилися хресні ходи відкритого антирадянського спрямування, в парафіях створювалися різноманітні об’єднання, союзи і братства, які займалися захистом церковних інтересів [328, с. 113].

На Соборі також було прийнято два рішення екстраординарного характеру, враховуючи загрозу подальшого загострення відносин з новим режимом. По-перше, передбачалося, якщо влада так чи інакше зробить неможливим скликання четвертого Собору чи постійну роботу Синоду, вся повнота адміністративної влади в церкві перейде до рук патріарха. По-друге,

патріарха прохали: у випадку його кончини чи неможливості у зв'язку з іншими будь-якими причинами очолювати церкву (і якщо Ради в будь-якій із цих ситуацій заборонять скликання Собору), – скласти формальне волевиявлення поіменним визначенням трьох осіб – можливих місцезблостителів патріаршого престолу [328, с. 18].

В Україні радянська влада намагалася впровадити релігійне законодавство, прийняте в РСФСР. Проте в зв'язку з тим, що Україна стала ареною, на якій знаходилися війська Антанти, білі угруповання генерала Врангеля, Денікіна, війська української держави і радянські військові угруповання Росії, це спричинило нестабільність по всій території українських земель. Різні українські території опинялися під впливом різних політичних сил. Ситуація, що склалася, позначилася і на становищі церкви.

Антоній Храповецький став митрополитом Київським при гетьмані П.Скоропадському. Він очолив II з'їзд Вищого церковного Собору. В перший день приходу до влади 28 квітня 1918 р. гетьман проголосив закон про тимчасовий державний устрій України, в якому православ'я проголошувалося “первинствующою в Україні державі вірою”. Віруючі інших конфесій дістали право вільного здійснення богослужіння, відправлення обрядів їхньої віри. В уряді було створено Міністерство сповідань, яке очолив В. Зінківський, прихильник автокефальної церкви в Україні. До відання міністерства сповідань входили справи регулювання відносин конфесій між собою та з державою.

Пасивність В. Зінківського у питанні набуття УПЦ автономії сприяла тому, що II сесія Всеукраїнського Собору у червні-липні відхилила пропозиції про автокефалію, хоча прийняла рішення про автономію Української церкви. Собор 9 листопада 1918 р. встановив автономний статус для всіх православних єпархій в Україні. Патріарх Тихон звернувся до Собору з проханням обрати митрополита. Гідної кандидатури не знайшли, тож було вирішено, що митрополитом стане Антоній Храповецький, за якого проголосувало трохи більше третини учасників Собору.

В особі митрополита Антонія православна церква в Україні отримала запеклого ворога незалежності церкви. З обранням Антонія канонічна автокефалія стала майже неможливою, юрисдикція патріарха Тихона в Україні зберігалася. Міністр культури гетьманського уряду Олександр Лотоцький вимагав автокефалію за територіальним принципом, однак і Собор, і влада зволікали. А коли влада в Україні перейшла до Директорії, Собор розпустили та затримали Антонія і Євлогія [225, с. 121].

З 1 січня 1919 р. в Україні розпочала своє функціонування Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Оголошувалася повна незалежність від Московського патріарха. Вища церковно-законодавча, судова і адміністративна влада УАПЦ згідно з новим законодавством належала Всеукраїнському церковному Собору. Керував справами церкви Синод у складі 6 кліриків: 3-х єпископів і 3-х мирян. До відання Синоду належали релігійні, адміністративні, господарчі, освітні, карально-ревізійні справи. Поряд з цим у законі було ряд положень, які не мали популярності серед кліру. На засіданнях Синоду обов'язковою була присутність міністра. Накази Синоду набирали чинності після затвердження їх урядом. Це дало змогу уряду втручатися в життя церкви, регламентувати її діяльність. Позитивний вплив на розвиток церкви мало те, що Директорія брала на своє утримання церковний клір, надавала йому ряд пільг. Це справляло позитивний вплив на розвиток церкви [218, с. 341].

Загалом питання державно-церковних відносин в уряді Директорії займали не останнє місце. При владі опинилися ті ж самі партії, що склали основу Центральної Ради. В урядових колах Директорії були поширені сильні антицерковні настрої, проте відновлена УНР врахувала церковний досвід гетьманату і приділяла велику увагу релігійному питанню. Основний державний закон Директорії визнавав автономність православної церкви на чолі з патріархом, проголошував свободу сумління і віри. В державі заборонялося ухилятися від виконання громадянських обов'язків у зв'язку з релігійними переконаннями.

Враховуючи критичний стан у державно-церковних відносинах, РНК у травні 1918 р. утворив при Наркоматі, губернських совдепах і комісаріатах юстиції відділи по впровадженню згаданого декрету в життя. В серпні 1919 р. Наркомюст опублікував навіть підзаконну інструкцію, спрямовану на стабілізацію становища і охорону прав віруючих. У дійсності ж жодна із такого роду інструкцій не виконувалася [185, с. 43].

Суттєва роль належала православній церкві в роки Громадянської війни і інтервенції, адже білий рух значною мірою йшов під стягом захисту релігії та церкви. Не чекаючи від радянської держави жодної підтримки, православна церква була змушена прийняти бік білогвардійців. Як би не намагалися отці церкви стояти осторонь, все ж події, які відбувалися в країні, змушували їх належним чином реагувати. Будучи протягом віків під опікою й оберіганням влади, після падіння царату церква опинилася в немилості. Церковники починають шукати притулок у різних політичних сил, чим ще більше викликають невдоволення радянського уряду.

Духовенство майже всіх культів було змушене виступити в блоці з силами внутрішньої і зовнішньої реакції проти радянської влади. В деяких церковних виданнях пролунали заклики до віруючих записуватися до лав білої гвардії добровільно, не чекаючи наказу про мобілізацію. Великими тиражами друкувалися спеціальні прокламації і листівки, що на думку В.А. Куроєдова, відбувалося не без допомоги православної церкви. Так, наприклад, восени 1919 р. напередодні захоплення Харкова більшовиками з'явилися прокламації, в яких священнослужителі закликали всіх, хто міг носити зброю, вступати до лав народної армії, без вагань і страху записуватися в добровільні полки, рятувати православні святині від ганьби, міста від зруйнувань, мешканців від знищення і т.д.

Надавали значну підтримку білому руху і монастирі. Досить часто на їх території знаходили притулок і надійний сховок колишні царські офіцери. На території деяких монастирів зберігалися запаси зброї та боєприпасів. Так, у Київському Михайлівському монастирі було знайдено 4 пуди динаміту, гвинтівки, 900 патронів. В Соловецькому монастирі співробітниками ВЧК було

виявлено 8 тридюймових гармат, 2 кулемети, понад 600 гвинтівок і берданок, а також велика кількість боєприпасів. Червона Армія вважала духовенство і чернецтво своєю агентурою в своєму тилу. У жовтні 1919 р. на Харківщині було затримано мандрівного ченця. При ньому виявився мандат такого змісту: “Наказується всім священнослужителям і наставникам церков православних сприяти брату ієромаху Іліодору в організації, в зайнятих більшовиками станицях комітетів з винищення боговідступників, і надавати будь-які відомості про місцезнаходження ворога” [279, с. 20]. Такі поодинокі випадки першої підтримки антибільшовицького руху використовувалися більшовиками для легалізації зруйнування значної кількості православних святинь, які ніби були під стягами білої гвардії, а, отже, вважались ворожими радянській владі, а тому знищувались.

Православна церква, знаходячись у безвихідній ситуації, шукає підтримки закордоном, намагаючись в такий спосіб уберегти себе від посягань країни рад, що не бажала ділити свій вплив на народні маси ні з ким [279, с. 21].

У білогвардійських з'єднаннях, що виступали проти радянської влади, діяли чисельні кадри військового духовенства. Вони залишилися ще з часів царської армії і брали участь у Першій світовій війні. Армія генерала Денікіна нараховувала близько тисячі священнослужителів, у „врангеліській” їх було 500, у „колчаківській” – декілька тисяч. До обов'язків рядових священиків поряд з виконанням церковних служб входила також агітація. Духовенство отримувало від свого начальства детальні інструкції і діяло разом з офіцерським складом військ. У багатьох білогвардійських частинах влаштувалися польові, похідні церкви і церкви-вагончики. Так під загальним керівництвом англійського генерала Касна та єпископа Сильвестра були створені “Полки Ісуса” і “Полки Богородиці”, що діяли на Сході України. Подібні полки існували і на Півдні. В Одесі їх очолив митрополит Платон, а в Єкатеринограді – священник Востоков [279, с. 22].

Патріарх Тихон 8 жовтня 1919 р. звертається з посланням до народу, у якому наполягає на лояльному ставленні церкви до нової влади, що на той час

було яскравим доказом того, що церква засуджує братовбивчу громадянську війну. Патріарх не розділяв людей на білих, червоних, зелених. Заявляючи про лояльне ставлення церкви до радянської влади, патріарх наголошував, що церква не може благословити жодні іноземні втручання в долю держави, бо ніхто і ніщо не врятує країну, поки сам народ не очиститься “в купелі покаяння від багаторічних виразок своїх..., не відродиться духовно”. Послання рішуче забороняло духовенству зустрічати білих калатанням дзвонів і молебнами, надавати перевагу тій чи іншій із сторін, що змагалися [228, с. 119].

Патріарх і Собор в Росії лише двічі виступили з критикою дій радянської влади. По-перше, це послання, яке засуджувало Брестський мир, як зраду. Але, як відомо, навіть в ленінському ЦК більшість теж спочатку голосувала проти цього миру. Так що в зв'язку з посланням від 18 березня патріарха Тихона можна звинуватити в антиурядовій позиції в такій же мірі, що і В. Бухаріна, і Л. Троцького. По-друге, послання РНК у зв'язку з першою річницею жовтневої революції, в якому патріарх закликає радянську владу припинити черговий терор, докоряє в невиконанні тих обіцянок, з якими більшовики прийшли до влади. Це було безпосереднє звернення до влади, а не заклик повстати проти влади. Влада ж відповіла черговим терором [321, с. 120].

Отже, ми бачимо, що Собор, церква не ухилялися від соціальної відповідальності. Собор відкрито виступив у протипорство з наступом нової держави на церкву, адже церква не могла позитивно ставитися до політичного устрою з програмою знищення релігії. Протистояння церкви новій владі було її захисною реакцією на наступи держави і насильство над нею.

Часто патріарху Тихону закидали антирадянську установку, посиляючись на відому анафему від 19 січня 1918 р. Проте в цьому соборному посланні немає жодного слова ні про більшовиків, ні про радянську владу. Розглянемо головні її тези: “Щоденно доходять до нас відомості про жахливі і звірські побиття ні в чому невинних людей. Опам'ятайтеся, безумці, припиніть ваші криваві розправи... Владою, наданою нам від Бога, забороняємо вам виступати до Таємниць Христових, анафемствуємо вас, якщо тільки... хоч по народженню

своєму належите до церкви православної...” [279, с. 26]. Кого ж Собор відлучає тут від церкви? Всіх тих, хто тероризував населення. Тут і банди дезертирів, що називають себе більшовиками, тут і анархісти Н. Махно і М. Григор'єв, тут і більшовицькі комісари на місцях, тут і молодчики із ЧК. Протягом громадянської війни чимало звірств було здійснено і окремими головорізами і каральними загонами білої армії, особливо на Півдні України. Отже, фактом залишається те, що послання реагувало безпосередньо на звірства і терор і було б не природно, якби церква Христова не протистояла вбивствам і знущанням, як над окремими людьми так і над церквою та її служителями зокрема.

Таким чином, після прийняття декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” православне духовенство і клір вороже поставилися до впровадження його в життя та інших антирелігійних документів. Радянська держава згідно з законодавством 1917-1919 рр. здійснювала свій намір по націоналізації церковно-монастирських земель, а також передачі духовних учбових установ до відання Наркомосвіти, введення обов'язкового громадянського шлюбу і громадянської метрикації.

Встановлення радянської влади в Україні призвело до утвердження такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо закріпився принцип відокремлення церкви від держави. Релігійне радянське законодавство в перші роки існування держави сприяло розвитку церков опозиційно налаштованих до російської православної церкви. Більше того, згідно з новим законодавством, віруючі мали право створювати громади без санкції церковної ієрархії, лише зареєструвавши свій статут в органах місцевої влади. Цим скористалися прихильники української автокефалії, які своїх єпархій не мали. Цілком можливо, що нові закони та інструкції приймалися саме з тією метою, щоб активізувати вигідну більшовикам опозицію російському православ'ю. Уже в березні 1919 р. при Миколаївському соборі у Києві було зареєстровано першу громаду УАПЦ, а в квітні почала діяти друга ВПЦР на чолі з Михайлом Морозом та його заступником – протоієреєм Василем Липківським. По всій державі відкривалися національно зорієнтовані парафії. Проте, відсутність

власного єпископату, недостатня кількість священиків стримувала розвиток автокефальної церкви. [287, с. 115].

Денікінська окупація Києва в серпні 1919 р. призупинила діяльність ВПЦР. З денікінцями до Києва повернувся і митрополит Антоній, котрий різко негативно поставився до українського церковного руху. Він відбирав храми у українських релігійних громад, заборонив священнослужіння багатьом київським священикам та дияконам. Курс генерала Денікіна на відновлення російської імперії був активно підтриманий тією частиною православного кліру, яка боролася за утвердження в Україні Московського патріархату [293, с. 129].

Після розгрому денікінських військ і встановлення в Україні в грудні 1919 р. більшовицького режиму ВПЦР відновлює свою діяльність. Знову відкриваються національно зорієнтовані парафії. Але брак власного єпископату, достатньої чисельності священиків стримував розвиток церкви. Неодноразові звернення ВПЦР до єпископату патріаршої орієнтації перейти на автокефальні засади не приносили очікуваного результату. На Всеукраїнському православному церковному Соборі було обрано і висвячено пресвітерським чином через рукоположення священиків і мирян на першоепарха УАПЦ Василя Липківського та на архієпископа Київського Нестора Шараївського, які на цьому ж Соборі з 25 по 30 жовтня 1921 р. уже традиційним чином висвятили ще чотирьох єпископів.

На Соборі було ухвалено неухильно дотримуватися правил православної віри за зразком первісного, апостольського християнства. Було прийнято багато важливих рішень. Так, зокрема, Собор засудив приєднання до екзархіальної російської церкви Київської митрополії у 1686 р., виступив проти єпископсько-самодержавного устрою церкви, який утворився в Україні внаслідок такого приєднання, і проголосив всенародно-соборноправний устрій церкви. [287, с. 153].

Радянські органи в цей час не сиділи склавши руки Наркомат юстиції опублікував інструкцію про порядок проведення в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, за якою духовенство позбавлялося всіх прав по управлінню церковним майном, “двадцятки” мирян

оголошувалися єдиним органом, що має право на отримання від держави в оренду культових споруд і іншого церковного майна. Інструкція Наркомюста викликала хвилювання на Соборі в Москві. Духовенство, особливо єпископат, турбувало те, що передача всіх прав мирянам приведе до проникнення до церковних общин атеїстів, пройдисвітів, випадкових елементів і опортуністів, які будуть розкладати церкву зсередини. Та Собор вдалося заспокоїти лише митрополиту Сергію, який виступив з проповіддю і запевнив церковнослужителів, що члени “двадцятки” будуть першими, на кого влада спрямує свої гоніння, а їм треба зосередитися на виробленні місцевих інструкцій із застосуванням нових законів [200, с. 52].

Після закриття Собору держава активно почала впроваджувати свою політику ліквідації релігії та церкви, прагнучи побудувати атеїстичну державу. По-перше, слід згадати дві протилежні постанови. В одній із них у грудні 1919 р. вказувалося на недопустимість будь-якого свавілля при закритті богослужбових установ і здійснення різних акцій щодо духовенства, а другою від березня 1920 р. відкривалася кампанія з “вилучення майна”. Потім у серпні 1920 р. з’явилося ще одне розпорядження, яке наказувало перейти до “повної ліквідації культу мощів і муміфікованих трупів” з передачею їх державним музеям.

Спроби духовенства чинити опір закінчилися лише новими арештами, судами і висилками тисяч людей до таборів та взяття ще більшої кількості під пильний нагляд органів радянської влади. Церкву спіткали все нові і нові заборони, обмеження та регламентація з самих різних сторін церковного життя, аж до відправлення богослужіння, в ході якого були оголошені допустимими лише ті проповіді, що присвячувалися “суто релігійним темам”. Радянський контроль над церквою відрізнявся від царського контролю настільки, наскільки тоталітарна держава відрізняється від авторитарної. Місцевій владі надавався дозвіл закривати храми і припиняти діяльність релігійних общин у них, якщо ці споруди потрібні для інших цілей, а потім і зовсім розпускали релігійні об’єднання, якщо їх члени були помічені в “політичній неблагонадійності” й антирадянській діяльності. Іншими словами, жорсткі заходи, які застосовувала

радянська влада, були постійними, держава лише змінювала тактику боротьби проти релігії, але не її сутність [328, с. 118].

Радянська влада після відновлення своїх позицій в Україні розглядала національно-церковний рух, як альтернативу тихонівському, що мав змогу досить активно розвиватися і навіть підтримувався владними органами. Так органи влади, здійснюючи тиск на патріаршу церкву, як свого політичного суперника, не заважали розбудові УАПЦ. Деякі з них при цьому навіть нехтували законом про відокремлення церкви від держави.

Церковний розкол в Україні відбувся задовго до того часу, коли про нього стали думати в Росії. Вище православне духовенство в Україні вже у 1921 р. пережило те, що відбувалося в РСФСР у 1922 р. Коли в травні 1921 р. українська автокефальна церква відкололася від російської церкви і патріарха, коли автокефалісти оголосили соборноправне управління церквою, вищому духовенству в силу необхідності довелося змінити позицію.

Автокефалія церкви в дословному перекладі означає “самоочолювана церква”, тобто ні від кого не залежна, нікому не підзвітна. Перша світова та громадянська війни підготували ґрунт для розвитку релігійного руху. Під стягами української автокефалії опинилися не лише національно налаштовані віруючі, а й дрібнобуржуазні верстви власників. На Соборі Київщини в травні 1921 р. земельні власники притримувалися нетерпимого ставлення до росіян і висловилися за перетворення української церкви на пануючу в Україні. На цьому ж Соборі було винесено постанову про українізацію всіх церков в Україні [238, с. 467].

Так, з'їзд волосних і сільських ревкомів Київщини, де боротьба між патріаршою церквою і силами національно-церковної орієнтації набула особливого розмаху, в своїй постанові зазначав, що служба Божа в церквах та повітах мали проводитися українською мовою [238, с. 121].

Представники автокефалістів Вознесенської церкви в місті Вінниця та в Богоявленській церкві в Замості намагалися довести, що автокефальний рух

позбавлений будь-якої національності і політичного забарвлення, що він є виключно релігійним рухом. Так, у заяві до Ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави Подільського губвиконкома, поданій радою прихожан Вознесенської церкви в місті Вінниці 10 листопада 1921 р., чітко вказувалося, що релігійний рух православних християн спрямований на оновлення православної церкви та повернення її до рад перших часів християнства. Українізатори церкви вважали даний акт революційним, направленим на знищення залишків монархічних укладів [363, с. 154].

Протиріччя, що виникли між автокефалістами і прихильниками старої екзархальної (тихонівської) церкви, відійшли на другий план, коли на арені з'явилося обновленство – ще одна гілка православ'я, підтримуване і опікуване державою. Обновленство в Україні не набуло таких різких і гострих форм, як в Росії. Однак, на відміну від Росії, де існувало лише дві гілки православ'я, в Україні їх було три. Ті вимоги, які висували обновленці і автокефалісти, фактично розпочали церковну революцію в Україні в 1921 р. [227, с. 105].

Представники екзархальної церкви в Україні притримувалися більш поміркованих позицій, ніж єпископи з такими ж релігійними переконаннями в Росії. Це певною мірою було зумовлене поліконфесійністю української держави ще з часів козацтва. Розкол православної церкви був певною мірою результатом антирелігійної політики радянської держави. Коли б екзархальна течія пішла на компроміс з автокефальною, то чинити опір політиці радянської влади щодо викорінення релігійних переконань зі свідомості громадян, вилученню церковного майна та цінностей було б набагато легше.

Після прийняття декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви органи радянської влади давали пояснення губкомам і окрвиконкомам про те, що не слід ставати на бік одного якогось церковного угруповання. Однак досить часто органи місцевої влади умисно ставилися прихильно до однієї з гілок православ'я, протиставляючи її іншим. Це неминуче

призводило до конфлікту, до протистояння серед віруючих, яким досить часто доводилося ділити між собою один храм.

Даний курс церковної політики держави обезкровив і обезсилив український автокефальний рух, вирвав з-під його ніг ґрунт, на якому стояли автокефалісти, не дозволивши зблизитися і порозумітися з обновленством і екзархіальною церквою, для того щоб протистояти наступу радянської влади на церкву.

Попри всі негаразди після утвердження автокефального руху в Україні було досягнуто певних результатів: 1) було введено соборне управління в церкві; 2) богослужіння здійснювалося українською мовою; 3) всі канони, які не стосувалися основ віри, були відмінені; 4) єпископів обирали не лише із духовенства, а і з мирян; 5) духовенству було дозволено носити цивільну одягу, стригтися; 6) після прийняття радянського декрету про ведення актів громадянського стану духовенству було дозволено розлучатися та брати шлюб повторно.

Радянська влада у відповідь негайно вжила заходів щодо недопущення проведення в життя постанов ВПЦР. Вже на жовтневому Соборі автокефалісти не винесли жодної незаконної, з точки зору влади, постанови. Однак, коли виникло питання про введення нового стилю, вони одностайно виступили проти зміни стилю. Автокефалісти об'єдналися з реакційно налаштованими віруючими та прихильниками патріарха Тихона і єдиним фронтом виступили проти дій влади, захищаючи старий стиль в церкві [6, с. 49].

В кінці 1923 - на початку 1924 р. від УАПЦ відкололася її ліва частина, котра називала себе "Діяльно-христова церква". Її устав було зареєстровано органами радянської влади в 1924 р. Дане релігійне угруповання прагнуло широкої демократизації. Воно відкрито заявляло про те, що сприяє відродженню церкви в Україні відповідно до духовних особливостей українського народу та вимог християнських догматів.

Братство "Діяльно-христова" церква намагалася негайно проводити в життя принципи християнізації. Воно не визнавало змін у державі після

революції, стояло на таких самих засадах, що і представники екзархіальної церкви; захищало соборну народоправність старої церкви, тобто управління через церковний собор; відправлення богослужінь, на думку Діяльно-христової церкви, обов'язково мало здійснюватися українською мовою; братством сповідувалося відродження христової церкви шляхом проведення реформ у напрямку очищення вчення ідеології християнства від його нехристиянських нашарувань. Представники Діяльно-христової церкви вважали, що зможуть християнізувати комунізм, примирити непримириме шляхом реформ у церкві [33, с. 41].

З самого початку встановлення радянської влади в Україні ставлення до релігії і церкви було постійно в центрі уваги партійно-державної політики. Залежно від внутрішньо - і зовнішньополітичних обставин корегувалися відносини з церквою та її служителями. Радянська модель державно-церковних відносин при всій її змінюваності мала свої особливості. Так законодавчо було закріплене монопольне становище правлячої партії, програмною метою якої було обмеження впливу, витіснення та фактична ліквідація релігії та церкви; наявне законодавство про свободу совісті та релігійні організації формально декларувало окремі, поширені у світі принципи регулювання відносин між державою і церквою. Це дозволяло на практиці реалізувати політику держави і правлячої партії в широкому діапазоні – від адміністративних обмежень і гонінь - до державного сприяння окремим церковним проектам і програмам; було націоналізовано церковну та монастирську власність, як-то: культові та інші будівлі, що переходили в користування релігійних громад; було сформовано систему партійно-державного контролю за діяльністю духовного сектору.

Радянська модель, будучи командно-адміністративною за своєю суттю, не могла не бути внутрішньо суперечливою. Вона поєднувала в собі, з одного боку, партійно-державні установки на світоглядну нетерпимість до релігії, обмеження діяльності церкви, а з іншого - необхідність врахувати авторитет церкви і відносно високий відсоток присутності церкви і віруючих у суспільстві, особливо в Україні.

Відносини, які склалися в Україні між православною церквою і державою, були складними. Україна - поліконфесійна і поліетнічна держава. Різноманітність конфесій - це складна доля і надбання нашої держави. Найважливішою складовою релігійного життя в Україні є православ'я, яке загалом об'єднувало тоді понад 12 тисяч громад, що склали більше половини діючих в Україні релігійних об'єднань.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що церковний розкол в Україні, який відбувся в 1919-1921 рр., певною мірою був зумовлений політичними та соціальними чинниками. В період, коли в державі одна влада змінювала іншу, разом з нею змінювалося і відношення до православної церкви. Зміни в законодавчій базі, що регламентували церковне життя, тягли за собою зміну статусу церкви. Так за часів Центральної Ради релігійному питанню приділялося вкрай мало уваги. Церква в Україні розглядалася, як позадержавна установа, підпорядкована російському Собору.

При гетьмані Скоропадському церкву було повернуто до старих, усталених ще за часів царату, позицій. Всі надбання, що їй вдалося досягти протягом 1917 р., були втрачені, про автокефалію навіть не згадували, українських священиків переслідували за порушення усталених в православ'ї традицій, за здійснення богослужінь українською мовою. При Директорії ситуація змінилася. Було сформовано департамент сповідань, що займався справами релігії та культу, однак якихось значних напрацювань на цій ниві не було здійснено і при В. Винниченку.

Проголошення в 1919 р. Вищим православним церковним Собором автокефалії української церкви та висвячення першоієрархом в 1921 р. протоієрея Василя Липківського мало свої позитивні і негативні наслідки. Негативним було те, що всередині православної церкви цим актом було здійснено розкол. Церковники поділилися на прихильників екзархіального російського (тихонівського) православ'я, – автокефалістів, а згодом виокремилися ще й обновленці. Позитивне полягало в тому, що Україна нарешті

отримала незалежну від Москви церкву. Рядові віруючі, відвідуючи той чи інший храм, могли почути богослужіння на зрозумілій українській мові, в якому службу служив місцевий, а не присланий з Росії священник, і до якого можна було звернутися не лише за богословінням, а й за порадою. Однак прихід до влади більшовиків поклав край прогресивним зрушенням всередині церкви.

Відокремлення церкви від держави позбавило церкву тієї економічної могутності, спираючись на яку вона могла впливати на державну внутрішню політику, а заборона зборів та податків на користь релігійних общин спричинила в подальшому занепад економічної сили церкви, перетворивши її фактично на маріонетку в руках держави. Саме за допомогою матеріального фактору більшовики намагалися позбавити церкву засобів існування, різними законодавчими актами позбавляли її прав, що належали церкві на протязі віків. Радянська влада не бажала бачити в своїй державі „державу”, якою за царату була православна церква. Не бажала ділити з нею вплив на широкі верстви населення, прагнула цілковитого знищення такого опонента і захисника прав рядових громадян, як православна церква.

2.2. Вплив НЕПу на взаємини держави і церкви.

Роком впровадження нової державної релігійної політики став 1917 р., а коли до влади прийшли більшовики, в житті різних релігійних конфесій відбулися радикальні зміни, на жаль, не в кращий бік.

З самого початку стосунки між органами державної влади і релігійними структурами, в силу складності, проблемності ідеологічної, внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації залишалися для багатьох, в тому числі і для православної церкви, непрозорими. Лише з прийняттям декрету від 22 січня 1918 р. „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” це питання стало прояснятися. В ідеалі цей законодавчий акт мав поставити державно-церковні відносини на один щабель із законодавчими базами найбільш демократичних держав світу.

Проте, наявність в цьому документі демократичних засад ніяк не відбилась на впровадженні декрету в життя і на практичному його використанні. Практично він обмежував права релігійних організацій та об'єднань, позбавляючи їх права юридичної особи. Згодом держава обмежила громадянські права священнослужителів: це призвело до втрати останніми можливості брати участь у виборчих кампаніях і, відповідно, впливати на формування демократичних стосунків між державою і церквою.

Протягом 1918 р. була вироблена нормативно-правова база, що дозволяла на практиці реалізувати декрет, визначаючи при цьому цілі і завдання центральних та місцевих органів влади і управління. Сформована була і система органів у вигляді відділів (комісаріатів) з впровадження в життя декрету. Діяли дані комісаріати при губернських відділах юстиції. Однак за умов громадянської війни і військової інтервенції, політичного протистояння радянської влади і церковних центрів, економічної і політичної блокади з боку Заходу державі не вдалося в повному обсязі реалізувати декларовані радянською владою принципи свободи совісті. Із завершенням громадянської війни активізувався раніше перерваний процес провадження в життя декрету щодо відокремлення церкви

від держави в повному його об'ємі. Поступова політична стабілізація в суспільстві, в настроях віруючих визначила еволюцію політичних поглядів керівників різних релігійних центрів: від відкритого і активного неприйняття до курсу аполітичності і нейтральності. В Україні дане релігійне законодавство було втілене в життя після утворення радянської влади.

Саме в цей період більшовики фактично розпочали війну з релігією. Обидві сторони: як церква, так і влада, - намагалися заявити своє беззастережне право бути духовним вождем народу. Будучи впевненими в перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч церкві, який дозволив би не лише виправити власну помилку, а й кинути зерно миру в розтривожене суспільство. Склалася парадоксальна ситуація: церква була більше зацікавлена у виконанні властями декрету про відокремлення, ніж держава.

На березневому з'їзді РКП(б) 1919 року було, започатковано планомірний наступ на релігію та церкву. До програми партії з'їзд включив тезу про необхідність боротьби з релігією, яка на практиці тлумачилася, як основа для перегляду та ревізії зафіксованого в конституції положення про свободу совісті. Неможливо назвати чіткі грані, коли дії радянської і партійної влади щодо православної церкви стали більш спланованими. Принцип „червоногвардійської атаки” на релігію зберігся протягом всього періоду громадянської війни, але з кінця 1918 р. вже можна побачити перші спроби централізації і регламентації антицерковних дій, а ще більш помітними вони стають на початку 1919 р. Певну роль тут відіграв 13 пункт березневої програми РКП(б), в якому підкреслювалося, що у відношенні до церкви і релігії РКП(б) вже не задовольняється дерективами відокремлення церкви від держави і школи від церкви, необхідно було здійснювати планомірну роботу, що вела б до повного знищення церкви. На з'їзді було зазначено, що місце серед центральних органів, статус і повноваження міжвідомчої комісії з впровадження в життя декрету про відокремлення церкви від держави є спірним.

За таких умов 8 травня 1918 р. за пропозицією Народного комісаріату юстиції впровадження в життя декрету про відокремлення церкви від держави доручили VIII (з 1922 р. V) відділу (Ліквідаційному) НКЮ, який очолював П. Красіков. До відділу входили: член ЦВК П.Г. Смідович, співробітник газети „Правда” І.І. Скворцов, більшовицький журналіст І.П. Флеровський, замісник голови ДПУ В.Р. Менжинський, чекісти Т.Д. Деробас і Тучков. Позиція відділу щодо патріаршої церкви супроводжувалася жорстокістю ДПУ, якому відводилася роль виконувати її рішення [185, с. 46].

Відділ здійснював керівництво роботою місцевих органів з відокремлення церкви від держави, розробляв і публікував у пресі інструкції і роз'яснення, відповідав на конкретні запитання окремих установ та приватних осіб, допомагав на практиці згідно з радянським законодавством здійснювати політику державно-церковних відносин.

Василь Липківський сподівався, що відділ лише координуватиме церковну політику в державі. Патріарх Тихон також не заперечував проти існування відділу, який би відав справами церкви і релігії, хоча і залишив за собою право критикувати діяльність даного органу [181, с. 54].

Влада планувала при відділі залишити консультативну комісію з представників різних релігійних конфесій. Щоб нормально функціонувати, ліквідаційний відділ НКЮ та аналогічні відділи на місцях були змушені детально опрацювати декрет, узгодити синхронність в діях центральної і місцевих органів державної влади щодо реалізації державної церковної політики.

Крім того, при ЦК більшовицької партії була утворена антирелігійна комісія, яка планувала й організувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території держави. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. Як слушно зауважив С.М. Савельєв, духовне життя країни проходить ніби на окупованій території, де окупант – державна ідеологія. До складу комісії, як правило, входили люди, які не розумілися у специфіці релігії [321, с. 36].

Початок 1920-х рр. позначився стрімкою розбудовою радянського держaparату – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів,

комісій тощо. Аналогічно з російською створювалася мережа державних органів на Україні. Крім того, було створено цілу систему органів для практичної реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Вагому частину цієї структурованої багатогалузевої конструкції становив створений 1 червня 1921 р. у складі НКЮ УСРР відділ з відокремлення церкви від держави, якому були надані досить широкі повноваження, а саме: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – декретів, інструкцій, положень об'їзників; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і церкви, міжконфесійних проблем; надання консультативної допомоги з цих питань і т.д.

Від жовтневого перевороту до початку 1920-х рр. відбувалося формування політичної системи радянських органів влади шляхом подолання внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції, а також докорінне усунення економічних відносин, що базувалися на соціальному інституті приватної власності. Суспільне життя виявилось паралізованим, а нова політична влада неухильно та активно руйнувала усталені соціально-економічні підвалини. Націоналізація промисловості та нерухомості позбавила власності не лише організаторів матеріального виробництва, а й усунула від активного життя велику соціальну групу. Великі промислові підприємства зупинилися, а дрібні працювали напівлегально, тому що втратили належну правову базу. Соціалізація землі фактично знищила поміщицьке землеволодіння та призупинила розвиток фермерських господарств.

П'ять років експериментувань більшовиків завершилися економічною руїною: призупиненням промислового виробництва, деградацією сільського господарства, розвалом ринкової економіки і згортанням товарно-грошової системи країни. Повернутися до економічних підвалин суспільного розвитку дореволюційної доби в умовах нової системи політичної влади виявилось історично неможливо, відтак трансформаційні процеси, якими став НЕП, належать до розряду загадкових.

З 1921 р. в державі впроваджується нова економічна політика (НЕП), яка хоч і повільними темпами, проте стабілізувала продовольче становище в державі. Голод, що охопив Україну й Поволжя, спонукав ВЦВК створити комісію допомоги голодуючим на чолі з М.І. Калініним. На Україні головою республіканської комісії став Г.І. Петровський. Майже всі члени комісії, коли прозвучала теза про вилучення церковних цінностей на боротьбу з голодом, проголосували “за”. В січні 1922 р. ВЦВК прийняв декрет про вилучення цінностей, через декілька днів аналогічний декрет було ратифіковано і в Україні.

На початку 1922-го р., в зв'язку з скрутним становищем в державі, ліквідаційному відділу, як і решті відділів, довелося працювати в надзвичайно тяжких умовах. Мобілізація і відрив майже всіх робітників від безпосередніх завдань відділу, ускладнення відносин з провінцією, скорочення засобів друкованої агітації і пропаганди, стихійні лиха: посуха, неврожай 1921 р., пожежі, поширення в деяких місцевостях повстань, - все це позначилося на роботі Ліквідаційного відділу НКЮ.

Було висунуто пропозицію зосередити всю роботу з відокремлення церкви від держави в рамках лише цього відомства. Та ця пропозиція не отримала схвалення: Ліквідаційний відділ, як і раніше, залишився головним у формуванні церковної політики, але далеко не єдиним органом, який займався цією проблемою. В цей період простежується така тенденція: Ліквідаційний відділ все більше й більше віддаляється від вирішення конкретних питань діяльності релігійних організацій та місцевих органів влади; він практично перетворився в своєрідний експертно-консультативний орган для державних структур і відомств.

Однак органи НКВС і ДПУ мали власне бачення змісту та способу впровадження в життя декрету про відокремлення церкви від держави. Це призвело до того, що на практиці 1922 р. Малий Раднарком, спираючись на паралельність у роботі НКВС і Ліквідаційного відділу НКЮ порушив питання про скасування останнього. Звернення П. Красикова до В.І. Леніна запобігло цьому рішенню. В листопаді 1922 р. на засіданні колегії НКЮ, обговорювалася

доля Ліквідвідділу НКЮ. Замісник наркому юстиції Н. Криленко наполягав на скасуванні Ліквідвідділу, на місці якого пропонував ВЦВКу організувати у себе особливу комісію з церковних справ в якості керуючого органу радянської церковної політики. Варто вказати на те, що до складу комісії включали А. Красікова, як постійного представника НКЮ. Однак згідно із затвердженим положення про Наркомюст, Ліквідвідділ не було скасовано. На нього покладалося загальне керівництво і спостереження за проведенням в життя церковної політики: по-перше, розробка проектів і видання інструкцій та циркулярів у галузі радянської політики щодо культових об'єднань; по-друге, загальний нагляд за правильним застосуванням декрету про відокремлення церкви від держави, а також закону від 21 грудня 1920 р. про звільнення від військової служби у війську за релігійними переконаннями; по-третє, опрацювання матеріалів і даних усіх відомств, що мали якесь відношення до існування культу і релігійних об'єднань усіх напрямків [307, с. 23].

Питання щодо функціонування колишніх монастирських храмів у монастирях, зайнятих радянськими установами, Ліквідаційним відділом цілком покладалося на розгляд місцевих рад, котрі, виходячи з конкретних місцевих умов, приймали рішення.

У 1923 р. на місцях скасовувалися губернські відділи юстиції і діючі при них підвідділи і комісії, які мали впроваджувати в життя „церковну політику” на місцях. В результаті Ліквідаційний відділ перетворився на своєрідний експертно-консультативний орган для державних відомств.

Влітку 1924 р. знову загострилося питання про долю Ліквідвідділу. “М'якість” його позицій активно доводять органи НКВС і ДПУ. Врешті-решт в серпні 1924 р. Ліквідвідділ Наркомюсту було скасовано. Було також ліквідовано комісію з втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави, а їх функції перейшли у відання місцевих органів НКВС.

Тож не дивно, що питання щодо можливості і необхідності створення в системі державного управління СРСР вищої центральної установи у справах культів обговорювалося в пресі. Зокрема, на сторінках журналу „Революція і

церква” була опублікована стаття П. Гідулянова, яка була присвячена цій проблем [141]. Автор, виходячи з високої суспільної значимості державно-церковних відносин і з того, що 90 % населення відносили себе до віруючих, виступав за створення союзного „органу у справах культів”, основними функціями якого мали бути: по-перше, формування зовнішніх відносин релігійних спільнот шляхом видання законів і розпоряджень, що регулювали б у галузі право панування держави над церквою; по-друге, зовнішній нагляд за правом вето та дотриманням законності дій як самих релігійних спільнот, так і органів державної влади як щодо культу, так і щодо релігійних спільно [141, с. 22]. До числа „практичних дій” цього відомства П. Гідулянов відносить регламентацію правового становища релігійних спільнот, умов їх створення і діяльності, визначення взаємовідносин релігійних спільнот одна з одною, а також з державою та її органами (центральними і місцевими) [141, с.16].

Одразу після скасування Ліквідаційного відділу наркомату Президія ВЦВК 24 серпня 1924 р. утворила при ВЦВК Секретаріат у справах культів на чолі з замісником голови ВЦВК П.Г. Смідовичем для розгляду заяв, звернень і скарг громадян „з релігійних питань”. Секретаріат не лише розбирав скарги віруючих на постанови губвиконкомів про закриття молитовних споруд, про розірвання договорів з групами віруючих, про користування культовими спорудами, а й консультував місцеві органи влади з найбільш складних питань законодавства про культу, аналізував релігійну ситуацію в державі в цілому і в окремих регіонах, інформував про це Президію ВЦВК, вносив пропозиції про вдосконалення законодавства про культу. П.Г. Смідович, маючи в своєму розпорядженні 2-3 інспекторів, прагнув зосередити у своїх руках усі важелі „церковної політики”. В зверненні до різних відділів ВЦВК він відмічав: „відділ культів, який працює під моїм керівництвом, веде всі культові справи, які вирішує самостійно та доповідає про них безпосередньо у ВЦВК” [385, с. 21].

Основним правовим актом, який було покладено в основу діяльності секретаріату у справах культів, став циркуляр Президії ВЦВК від 21 серпня 1924

р. „Про порядок ведення роботи у справах культів”. Він підтверджував дієвість норм Конституції УСРР (1919 р.), Декрету про відокремлення церкви від держави й Інструкції Наркомюста про його проведення, що визначали порядок виконання релігійних обрядів, церемоній, освіти релігійних спільнот та форм діяльності, дозволених законодавством, відношення держави до релігійних організацій. При цьому місцевим органам рекомендувалося не ображати почуттів віруючих, уникати будь-яких приводів до виконання того чи іншого заходу органів радянської влади, як наміру, притискати чи обмежувати свободу волі віруючих.

На рівні губвідділів культів України в вересні-жовтні 1924 р. відбувається скасування ліквідаційних комісій, в результаті чого весь технічний апарат ліквідаційних комісій – секретаріати були перетворені в підвідділи культів із значним стажем роботи [47, арк. 24].

По мірі того, як православний рух став набирати чітких організаційних форм, стрімко зростав кількісно, почало змінюватися і ставлення до нього з боку радянської влади. На початку 1921 р. православна церква відчула спротив з боку радянської влади. Державні органи здійснювали наступ на церкву, а церковнослужителів було поділено на тих, хто ставиться лояльно до радянської влади, і тих, хто чинить їй опір.

Подібний розподіл за політичними переконаннями існував і серед віруючих, що позначилось на ставленні до релігійно-церковних інститутів, які сприймалися як політичні інститути, що надавали допомогу протилежній стороні, отже, вважалися „класовим ворогом” [319, с. 18].

Особливо важливими і показовими у цьому плані є матеріали Всеукраїнського з'їзду робітників адміністративних органів (1925 р.), на якому спеціально розглядалися питання релігійної політики, де були прийняті принципові рішення про порядок утворення і діяльності релігійних об'єднань і організації контролю за ними.

У постанові з'їзду „По проведенню відокремлення церкви від держави” зокрема говорилося: „Керівництву роботою по відокремленню церкви від

держави повинно бути приділено максимальну увагу. Керівниками по роботі в губернії і повітах мають бути особи політично підготовлені, такі, що можуть з достатнім тактом проводити необхідні заходи, і, безумовно, такі, що знаходяться в курсі всієї політики Радянської влади в даній галузі” [138, с. 16].

Однак, не дивлячись на всі ці заходи, в царині релігійної політики на середину 1920-х рр. припадає переломний момент у зміні тактики радянської влади. Оцінюючи загальну ситуацію в країні, Н.І.Бухарін писав: „Починаючи з 1924 року, ми, робітничий клас і селянство попередньої царської Росії, почали досить швидко вибиратися із жахливої розрухи, стали заліковувати тяжкі рани, стали упорядковувати безлад, що виник за минулі роки. Зараз будь-кому, як товаришу, так і ворогу, стає зрозуміло, що господарство великої країни починає ставати на ноги. Яку галузь промисловості ми не взяли б, скрізь ми бачимо пожвавлення, підйом і просування вперед”. Впровадження НЕПу вже в 1925 році принесло позитивні результати [138, с. 16].

Проголошення НЕПу означало крах більшовицької воєннокомуністичної доктрини суспільного розвитку. Револьюційний метод запровадження політичної системи влади, спираючись на „диктатуру пролетаріату”, армію, карально-силові структури, котрий сприяв утвердженню більшовицької ідеї державного соціалізму, виявився абсолютно непридатним в умовах мирного співіснування соціальних груп суспільства та утопічним в царині економічного життя. Політика „воєнного комунізму” збанкрутіла, викликавши економічну господарську руїну, соціальну напругу та збройний антирадянський рух селян. На початку 1920-х рр. виникла реальна загроза переростання соціально-економічної дестабілізації в політичну площину, про що неодноразово йшлося в промовах Леніна протягом зими-весни 1921 р. Він був ініціатором скасування воєннокомуністичних методів управління суспільно-економічними відносинами та проголошення нового економічного курсу, але його погляди, думки, оцінки та напрямки не стали ґрунтовною та довготривалою програмою лібералізації всієї системи народного господарства.

Застосування об'єктивних ринкових законів в аграрній сфері дозволило більшовикам вирішити і важливу політичну проблему. Населення пристало на бік влади. Віруючі і клір покладали надії на те, що зі зміною політики в економіці зміниться політика й щодо релігії та церкви. В цей час налагодився механізм взаємодії союзних республік, нагромадився досвід роботи суспільних органів управління. Це потягло за собою суттєві зміни в різних сферах, а саме бурхливо розвивалися різного роду рухи культурно-просвітницького, спортивно-оздоровчого і науково-технічного характеру. Нарком НКВС А.Г. Белобородов в спеціальних довідках на ім'я І. Сталіна повідомляв про діючі в державі в 1923-1924 рр. спільноти і союзи республіканського характеру. Серед них лише одне визнавалося „релігійним” – обновленське Вище Церковне Управління. Решта ж релігійних організацій, зокрема УАПЦ, розглядалися в якості місцевих спільнот з районним дозволом реєстрації.

Комісаріатом внутрішніх справ були визначені чіткі критерії поділу релігійних спільнот. Виділялись:

- групи віруючих (не менше 20 чоловік), об'єднаних для задоволення релігійних потреб, і таких, що отримали за договором від місцевих органів влади молитовні споруди та культове майно;
- релігійні спільноти чи общини (чисельністю не менше 50 чоловік), які здійснювали свою діяльність на основі установок владних органів і зареєстрованих у НКВС. Діяльність спільнот (общин) не виходила за межі одного населеного пункту, хоча вони мали право брати участь в з'їздах, організованих цими спільнотами;
- дрібні групи чисельністю від 20 до 50 чоловік, діяльність яких не фіксувалася в уставі чи договорі. Такі групи не реєструвалися, однак на їх прохання владою видавалися разові дозволи на проведення молитовних зборів;
- молитовні групи, які взагалі не підлягали реєстрації, - їх діяльність заборонялася [42, арк. 12].

Дії НКВС щодо релігійних організацій у цей період не вичерпувалися виключно методами адміністративно-силового впливу, тому в постановках з'їзду

досить часто ми можемо зустріти вказівки на те, щоб дії адміністративних органів не продовжували „конфлікти з населенням”; щоб при укладенні договорів на здачу в оренду церковних споруд і майна, враховувалися інтереси і потреби всіх „релігійних угруповань”; щоб до закриття церков удавались у виняткових випадках і лише на основі постанови облвиконкому; щоб порядок оформлення реєстрації релігійних об’єднань і видачі їм різного роду рішень „не містив у собі перешкод і затримки до відправлення обрядів культу” і т.д.

Спеціальним 10-м пунктом постанови про місцеві адміністративні органи пропонувалося: „уникати будь-яких дій, які б ображали релігійні почуття віруючих, без застосування зокрема перевірки майна, обшуків і арештів під час зборів чи відправлення релігійних обрядів. При закритті церков чи передачі релігійній громаді були заборонені дії, що ображали почуття віруючих” [19, арк. 6].

Вивчення архівних фондів НКВС показує, що подібного роду заяви не були „пропагандистським” маневром. Дійсно, в 1924-1928 рр. органи НКВС нерідко не допускали різного роду „перегинів” щодо віруючих і релігійних організацій і, разом з тим, забезпечували умови для нормальної життєдіяльності релігійних об’єднань. Так, наприклад, в Києві в органах РАГСу з 1924 р. було введено порядок: при реєстрації актів громадянського стану запитували у громадян і фіксували в документах, чи будуть вони здійснювати той чи інший релігійний обряд. З 1925 р. даний порядок було впроваджено на всій території України.

В період часу, що досліджується, центральний апарат НКВС вів дуже жваве листування зі своїми місцевими органами. Останні, в свою чергу, оскільки тоді лише складалася система контролю за діяльністю релігійних організацій, постійно консультувалися з центром з різноманітних питань “релігійної політики” держави. Циркуляри і роз’яснення, які видавав НКВС, були суттєвою частиною правової основи державно-церковних відносин, яка формувалася, що, в свою чергу, багато в чому визначало і практичну лінію проведення адміністративних заходів.

Крім роз'яснень з конкретних питань місцевим адміністративним органам, центральний апарат НКВС видавав циркуляри, обов'язкові для виконання всім місцевим адміністративним органам у державі. Як правило, вони стосувалися будь-яких загальних питань регулювання діяльності релігійних організацій. Так у січні 1926 р. НКВС циркуляром “Про порядок тимчасової передачі кладовищ у відання віруючих” дозволив місцевим органам влади передавати общинам віруючих кладовища у тих випадках, “коли утримання кладовищ у господарських поселеннях за рахунок відділів комунального (місцевого) господарства являється недоцільним” [16, арк. 6].

Загальні проблеми “релігійної політики” в державі, яких торкалися в циркулярах НКВС СРСР, були співзвучні з тими питаннями, з якими стикалися органи влади майже в усіх союзних республіках. Звідси простежується зв'язок НКВС СРСР з республіканськими Наркоматами внутрішніх справ, постійний обмін інформацією про релігійну ситуацію і застосування нормативних актів з “релігійного законодавства”; проводилось роз'яснення тих чи інших конкретних проблем, пов'язаних з релігійними організаціями.

Так, наприклад, протягом 1925-1927 рр. активно обговорювалося питання про права і юридичний статус тих, хто обирався на з'їздах релігійних спільнот. Виділення цієї проблеми адміністративними органами викладено було в особливих циркулярах, направлених до Наркоматів внутрішніх справ України і Вірменії. В них йшлося, що обрані на губернських з'їздах органи церковного управління розглядаються ними як “виконавчі органи”, покликані реалізовувати постанови з'їздів, як такі, що не суперечать діючому законодавству. Далі йшлося, що „вказані виконавчі органи управлінських функцій не отримують і не можуть розглядатися, як об'єднання декількох груп віруючих чи релігійних спільнот в одну організацію Губернського чи загальнодержавного значення у зв'язку з тим, що релігійні об'єднання можуть бути лише місцевого значення, і ніяких організаційних зв'язків із подібними до себе не мають. Що ж стосується виконавчих органів з'їздів, то вони реєстрації не підлягають, затверджених уставів не отримують” [19, арк. 1].

У своїй практичній діяльності з реалізації державної політики в “релігійному питанні” НКВС взаємодіяв і співробітничав з самими різними Наркоматами (освіти, охорони здоров’я, юстиції, фінансів і т.д.), республіканськими відомствами і організаціями. Мав НКВС і тісні стосунки з державним політичним управлінням (ДПУ). НКВС не заперечував “права” ДПУ контролювати політичний бік діяльності духовенства і релігійних спільнот. У своїх циркулярах наркомат вказував, що, наглядаючи за групами віруючих, він співпрацював з органами ДПУ. Мався на увазі контроль за “контрреволюційними ”настроями і поглядами віруючих і служителів культу, “антирадянськими виступами на релігійному ґрунті” [52, арк. 54].

Разом із тим, НКВС у першій половині 1920-х рр. прагнув зберегти певну незалежність і автономію від ДПУ при проведенні церковної політики. У цей період між зазначеними відомствами існувало суперництво за повний контроль над проблемами державно-церковних відносин, за пріоритет у розробці загальнодержавного курсу щодо релігії і церкви. В якості прикладу слід звернути увагу на ситуацію, що склалася восени 1926 р. навколо проблеми формування виконавчих органів (церковних рад) релігійних спільнот. Так ДПУ, посиляючись на те, що “протягом всієї історії існування церковнопарафіяльні ради мали в своєму складі антирадянський елемент: кулаків, торгівців, колишніх жандармів, що відбули покарання за радянським законодавством, і т.п. осіб”, вимагали від НКВС, щоб його місцеві органи усіляко сприяли при реєстрації церковних рад “відсіву антирадянського елементу”. При цьому в листах до НКВС керівництво ДПУ звертало увагу на те, що його місцеві органи в своїй практичній роботі стикалися з небажанням адміністративних органів йти назустріч вказаним заходам [52, арк. 55].

І все ж ми повинні констатувати, що, починаючи з 1927 р., Наркомат внутрішніх справ поступово втрачає свою самостійність щодо церковних проблем, опинившись у все більшій залежності від позицій ДПУ. Це було наслідком того, що саме в цей час в справі регулювання життєдіяльності

релігійних організацій відбувалася остаточна переорієнтація органів НКВС на заходи адміністративно-командного характеру.

Цей процес особливо яскраво проявився в питанні про реєстрацію тих єпархіальних управлінь, що підтримали Декларацію (29.07.1927 р.) митрополита Сергія (Старгородського) про лояльність [308, с. 128]. Хоча формально реєстрація органів церковного управління була прерогативою НКВС, проте він тепер не давав на це дозволу, чекаючи на остаточне рішення ДПУ. І лише після того, як ДПУ в своєму листі роз'яснило, що новоутвореним “сергіївським” єпархіальним управлінням слід відмовити в офіційній реєстрації, а існуючі де-факто офіційно не реєструвати, проте і не перешкоджати їх діяльності, НКВС видав таємний циркуляр “про єпархіальні управління Сергієвського синоду” [371, с. 128] і проводив обраний ДПУ курс в життя.

Аналізуючи діяльність НКВС в досліджуваній період, ми можемо стверджувати, що визначаючою його тенденцією були орієнтація на поступове звуження сфери діяльності релігійних організацій при допомозі методів адміністративно-силового тиску. Проте не можна не помічати і того, що НКВС виступав і за припинення різного роду “перегинів” з боку місцевої влади щодо віруючих і релігійних організацій, відміняв необґрунтовані рішення, які суперечили радянському законодавству про культу. В ряді випадків НКВС відмежовувався як від надмірної ідеологізації (з боку партійних інстанцій) віросповідного курсу держави, так і від його політизації, що було характерним для ДПУ, який нерідко бачив лише “контрреволюційні настрої і антирадянські виступи” там, де діяли віруючі і релігійні організації. І тому керівництво НКВС, особливо в 1924-1926 рр., прагнуло зберегти в своїх вчинках деяку самостійність, прагнули бути поза залежністю від “ідеології” чи “політики”. Однак, не дивлячись на це, починаючи з другої половини 1927 р., від “самостійності і незалежності” НКВС не залишилося і сліду. Це було наслідком зміни суспільно-політичної ситуації в країні.

Війна з церквою протягом 1920-х рр. велася в трьох основних напрямках: по-перше, знищення матеріальної бази церкви; по-друге, розкольницька

діяльність серед духовенства та віруючих; по-третє, постійні переслідування і репресії [317, с. 37].

Повернемося до початку 1920-х рр., коли комуністами було започатковано нову хвилю знищення матеріальної бази – масове закриття церков та молитовних будинків. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній, за допомогою преси, формувалася думка про незліченні багатства церкви та необхідність використати їх для соціалістичного будівництва, і це незважаючи на вилучення у 1922 р. фактично всіх коштовностей. Для закриття храмів, вилучення церковних дзвонів використовувалася будь-яка нагода. Дзвони знімали, церкви руйнували або перетворювали на школи, культосвітні установи відводили під господарчі потреби.

Другий напрямок богоборчої боротьби комуністичної партії – розкольницька діяльність серед духовенства та віруючих з метою розкласти церкву зсередини. На наш погляд, найбільша “заслуга” у цьому Л. Троцького. В 1919 р. було оголошено автокефалію православної церкви в Україні, створилася УАПЦ, в 1922 р. в Росії виник обновленський рух, який у тому ж році проник і в Україну.

Саме парафії обновленства зразу ж опиняються під захистом партійно-державної верхівки, органів ДПУ. Всіляко заохочуючи обновленців, влада спрямовувала свої зусилля проти ієрархів, духовенства, які залишилися вірними патріархові Тихонові чи відстоювали автокефальні позиції. Першою жертвою цієї компанії став екзарх України Михайло, якого було вбито.

Типовим явищем стала насильна передача обновленцям (за допомогою влади й усупереч бажанню основної маси віруючих) православних храмів; ДПУ УСРР розмістив “своїх” людей у керівних органах обновленців, взяв активну участь у підготовці різного роду звернень антирелігійного змісту, фінансував розкольників тощо. Коли ж стало зрозуміло, що обновленці не виправдали надій партійно-державної верхівки, то інтерес до обновленського руху зник.

Третій напрямок неоголошеної війни більшовицької держави із церквою – постійні переслідування духовенства і навіть його фізичні репресії, котрі були започатковані вже з перших днів радянської влади. Незважаючи на зміну

становища всередині країни, на політичні установи VIII та IX з'їзд РКП(б) про шкідливість адміністративних атак на церкву, духовенство продовжувало зазнавати утисків. Нова ж хвиля репресій проти духовенства, пов'язана з вилученням церковних коштовностей, коли став очевидним провал намірів більшовиків щодо конфіскації культового майна з церков, її ініціатори зробили все можливе, щоб зняти з себе відповідальність і покласти її на “хитре духовенство”, яке зуміло обдурити і сховати церковне золото [317, с. 38].

Іншою проблемною сферою у взаєминах радянської держави і церкви було питання залучення церковнослужителів до військової повинності. Вдаючись до аналізу даного питання, слід повернутись до подій 1918 р. На основі декрету РНК від 20 липня 1918 р. місцева влада стала проводити мобілізацію в тиллове ополчення осіб від 18 до 45 років, таких, що жили на нетрудові прибутки, в тому числі ченців і священників. У діючі війська священнослужителів не залучали як представників експлуататорського класу.

У “Вістях” від 4 листопада 1921 р. за № 15 було опубліковано декрет Ради народних комісарів „Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями”, згідно з яким особам, що за своїми релігійними переконаннями не могли брати участь у військовій службі, надавалося право за рішенням Народного суду замінити таку на визначений строк призову його однолітків санітарною службою переважно в заразних шпиталях, чи іншою відповідною загальнокорисною роботою на вибір самого призовника.

Суд при прийнятті свого рішення керувався: а) свідченнями свідків і іншими даними про спосіб життя осіб, що завіряли б у щирості і послідовності, в проведенні ним свого релігійного переконання в життя; б) ухвала експертизи як з питання про те, чи дійсно певне релігійне вчення виключає для послідовників його участі в будь-якій військовій службі, так і з питання про те, чи дійсно дана особа належить до цієї секти чи релігійного вчення, і дійсно практично втілює його в життя. Народний суд запрошував для дачі свідчень представників відповідних релігійних вірувань, що викликали довіру і володіли відповідними знаннями і досвідом.

Клопотання перед судом про звільнення від військової служби осіб, що не могли за своїми релігійними переконаннями брати участь у військовій службі, повинні були бути порушені на протязі 5 днів з дня призову в даній місцевості. Клопотання можна було порушити як про себе, так і про інших осіб; особи, які своєчасно заявили про відмову від військової служби, отримували від Народного суду відповідні заяви про запрошення і про термін явки їх на суд. Строк явки повинен був встановлюватися Народним судом по можливості не пізніше терміну явки до призовного пункту. До вирішення справи судом дана особа затриманню не підлягала. У виняткових ситуаціях Суду надавалося право повного звільнення від військової служби без будь-якої заміни її іншою повинністю, якщо на суді спеціально буде доведена неприпустимість цієї заміни з точки зору, не лише релігійного переконання взагалі, але і сектантською літературою, і, головним чином, життям відповідної особи [33, арк.18; 36, арк. 53].

Досить часто рядові віруючі зверталися особисто до П.А. Красікова чи В.І. Леніна з проханням звільнити від військової служби в Червоній Армії своїх пастирів [34, арк. 2].

Так вчинили в серпні 1920 р. мешканці міста Ічні Чернігівської губернії та деяких інших губерній [60, арк. 5]. Однак добитися справедливості в даному питанні було дуже складно: як і завжди, справи про тилове ополчення знаходилися у віданні місцевих губраднарсудів, а у випадку виникнення проблеми Комісаріат юстиції користувався поясненням того суду, який виніс дане рішення. Останні свою неправоту визнавати не збиралися [60, арк. 6].

Вирішального перелому на антирелігійному фронті партія і атеїзована нею держава в 1920-х рр. не досягла. Адміністративні методи боротьби з нею викликали невдоволення віруючих радянською владою, а в національних республіках ще й московським центром.

Дії радянської влади, спрямовані на відокремлення церкви від держави, протягом усього періоду громадянської війни, супроводжувалися терором, що не послаблювався по відношенню до церковнослужителів і активних мирян.

Православне духовенство одразу ж після утвердження більшовицької влади опинилися в опозиції до нового устрою, однак визнали його як владу, дану Богом.

Компанія з переслідування церкви фактично розпочалася після листа Троцького від 25 квітня 1922 р. На сьогодні до кінця не з'ясована кількість духовенства, віруючих, притягнених у 1920-ті рр. до кримінальної відповідальності. Намагаючись усвідомити реальні причини притягнення церковників до відповідальності, схилиємось до висновку, що судові процеси стали логічним продовженням богоборчої політики більшовиків. Переважна більшість віруючих була звинувачена безпідставно лише за те, що вони спробували протистояти нарузі над власними святими, знуцанню над вірою.

3 вересня 1918 р. радянська республіка була оголошена єдиним військовим табором, а у відповідь на замах та поранення голови РНК В.І. Леніна вийшла постанова РНК про „червоний терор”, який проголошував, що „з буржуазії та офіцерства повинна була бути взята значна кількість заручників. При найменшому русі до білогвардійського середовища повинен був застосовуватися беззастережний масовий розстріл”. Виходячи з того, що православне духовенство було станом, що жив на нетрудові прибутки, заручником міг опинитися будь-який священик, гоніння на церковнослужителів на той час практикувалися в великих обсягах.

Репресії проти духовенства не послабшали навіть після того, як патріарх 25 вересня 1919 р. опублікував послання „Про припинення духовенством боротьби з більшовиками”. Священики виконуючи його, відкидали все, що суперечило патріаршому посланню, а радянська влада натомість продовжувала цькувати їх як „скажених собак”, скерувавши водночас блискавиці на всіх віруючих. Такою була обіцяна народу більшовиками свобода совісті [185, с. 44].

Так, згідно з наказом уповноваженого ЧК Наєнко, в Харкові було арештовано священика Никодима, проте хвилювання серед народу змусили чекістів відпустити єпископа. Однак, влада, не дивлячись на це, все ж його розстріляла. Про розстріл Никодима офіційно було оголошено лише через місяць в харківській газеті „Известия”, де церковного ієрарха називали „злісним

агітатором і противником радянської влади”. Наєнко говорив, що „через попів і ченців вся революція пропала” [116].

В місті Воронежі місцевого ієрарха Тихона було повішено на Царських воротах в церкві Митрофанівського монастиря. Разом з ним було замордовано ще 160 православних церковнослужителів. Крім того відбувалися розстріли і по губерніях [364, с. 68].

Утисків зазнавали також особи, що зняли сан, у випадках якщо після цього вони не включали у радянську роботу. Так, в 1920 р. колишньому священику-педагогу А.А. Куприну, який ніколи раніше, крім викладацької роботи ніякою роботою не займався, і який в 1918 р. зняв з себе сан щоб продовжувати безперешкодно вести педагогічну діяльність, було заборонено працювати на педагогічних курсах, як колишньому священнослужителю.

По всій радянській державі, і в Україні зокрема, духовенство стало піддаватися образам і знущанням. В результаті такого ставлення до церкви та її служителів, духовенству, в основному в містах губерній, стало просто небезпечно з'являтися на вулиці в своєму вбранні. Непоодинокими були випадки звернень церковнослужителів до Єпархіальних рад з проханням дозволити їм носити світське вбрання. Багато хто з них це мотивував тим, що стало небезпечно для життя з'являтися в суспільних місцях у рясі.

Розповсюдженням явищем стали випадки арештів священнослужителів, які виголошували проповіді. Приводом для арештів, наруги навіть розстрілів, могли стати будь-які публічно виражені ознаки приналежності особи до православної церкви, аж до носіння релігійного вбрання.

При чому їх тематика, яка служила приводом до арешту, необов'язково повинна була полягати у закликах до скинення радянської влади і до антидержавних дій. Достатньо було спробувати відкрито говорити про антицерковні дії радянської влади, доводити до відома віруючих послання патріарха, викриваючи антирелігійну політику держави [185, с. 44].

При цьому найбільш жорсткі заходи щодо церкви та її служителів застосовувалися в основному в великих губернських центрах, чи за прямим

вказівками з них. Представники ж радянської влади, комуністи, на рівні повітів і волостей, самі знаходилися ще під відчутним впливом релігійних звичаїв і традицій, а тому не відрізнялися тою жорстокістю до православної церкви, яка була характерна членом РКП(б) із вищих державних структур. Перші антицерковні дії місцевих органів радянської влади нижчого рівня були скоріше, пов'язані зі спробами внести владні поняття справедливості в церковне життя [187, с. 324].

Всю вину за репресії щодо духовенства органи радянської влади переклали на самих священнослужителів. Так, в журналі „Револуция и церковь” №1 за 1919 р. відмічалось, що „якщо деякі із священників були на місцях дійсно розстріляні, якщо деякі з них були дійсно заключні до в'язниць, то вина за цю кров і за ці страждання „сірої попівської маси” ляже не на радянську владу, яка з свого боку робить тисячі попереджень, а перш за все на тих відповідних керівників церковної політики, які штовхаючи окремих представників релігії на шлях відкритої політичної боротьби, усвідомлювали, куди їх кличуть, на що підштовхують” [127, с. 157].

Загальна кількість жертв серед духовенства і мирян, що приймали участі в громадянській війні, з жовтня 1917 р. до кінця 1921 р. перевищило 10 тис. чоловік, серед яких близько 3,5 тис. в Україні. Сюди не входили ті священнослужителі, які загинули від рук білого руху.

В результаті можемо констатувати, що не зважаючи на те, що православне духовенство, не будучи прихильником радянської влади, все ж визнало її як дану Богом, однак було піддане церковнослужителі підлягали безжалісному терору і знищенню з боку партійних і радянських інституцій. Представники радянської влади, не маючи досвіду і підготовки для ведення антирелігійної роботи, компенсувало свою некомпетентність у даному питанні, розгорнувши терор щодо священнослужителів всіх рангів.

Терор щодо церковнослужителів змусив духовенство відмовитися від більшості, навіть мирних форм протесту проти антирелігійної політики більшовиків. Однак, не зважаючи на відсутність активної опозиції серед церковних

ієрархів, радянська влада так і не змогла ліквідувати православну церкву як носія релігійного, ідеологічного та могутнього культурного потенціалу, що являвся частиною світогляду не лише серед значної частини простого населення, але і частини членів РКП(б). Офіційно процес відокремлення церкви від держави і школи від церкви закінчився приблизно в 1922-1923 рр. [333, с. 34].

Вирішального перелому на антирелігійному фронті партія і атеїзована нею держава в 1920-х рр. не досягла. Релігія залишилася основою світогляду переважної більшості населення об'єднаних 1922 р. у Радянський Союз республік. Адміністративні методи боротьби з нею, викликали невдоволення віруючих радянською владою, а в національних республіках ще й московським центром, з якого виходили богоборчі директиви [300, с. 3].

Отже, взявши курс на відокремлення церкви від держави, більшовики на початку 1920-х рр. не тільки не надали церкві незалежності і не відмовилися від ідеї впливу на неї, вони виробили антицерковну політику. Основними напрямками цієї політики стали руйнація церкви і боротьба з релігійним світоглядом. Щоб зробити радянських людей “духовно багатшими”, взялися за викорчовування з їх свідомості релігійності вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної пропаганди, пасивності партії, надлишкової свободи, дарованої релігійним об'єднанням, у результаті чого істотно обмежувалася роль священиків у житті парафії. Для втілення в життя релігійної політики в роки становлення радянської влади були створені різного роду державні органи, діяльність яких була чітко розмежована і регламентована. Провідну роль серед них відігравав Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції, який здійснював керівництво роботою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, розробляв і публікував в пресі інструкції і роз'яснення. Повноваження в здійсненні репресивних заходів щодо священнослужителів, які чинили опір діям органів радянської влади, були покладені на органи Державного політичного управління. Наркомат внутрішніх справ безпосередньо контролював і визначав процедуру функціонування та закриття різних релігійних установ, видавав дозволи на проведення релігійних з'їздів, церемоній

та обрядів в позакультових приміщеннях. Державні органи постійно виробляли конкретні плани реалізації політичних настанов, прямих вказівок КП(б), які зрештою зводилися до адміністративних заходів проти конфесій. У центр уваги ставили питання про виявлення якомога більшої кількості порушень духовенством декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Щоб звітувати перед центром гучними цифрам, на місцях прискіпувалися до будь-яких дрібниць.

У часи формування радянської державності сліпо наслідуючи Москву, владні органи в Україні створювали спеціальні міжвідомчі комісії, а коли впевнилися в їх непрацездатності передали проведення в життя антирелігійної політики старим адміністративно-силовим структурам ДПУ і НКВС. Саме під пильним наглядом цих каральних органів, та за допомогою їхніх методів, стало можливим впровадження в життя декрету про відокремлення церкви від держави; після конфіскації монастирського та церковного землеволодіння відбулася компанія з ліквідації церковних цінностей на допомогу голодуючим. Головним завданням державних органів в той час була не допомога голодуючим, а нанесення нищівного удару по церкві, підриву її авторитету та матеріальної могутності. В результаті цих дій було закрито багато храмів, велика кількість церковнослужителів потрапила до в'язниць. Така політика держави не лише підривала економічну могутність православної церкви і, але й викликала негативну реакцію з боку духовенства та віруючих на дії радянських органів, що відрізнялися нерозбірливістю в засобах, і застосуванні жорстоких каральних, репресивних та конфіскаційних заходів.

Однак, саме в цей період було впроваджено нове законодавство й обмеження адміністративної сваволі радянських органів влади. Проте, на місцях все залишилося по старому, панувало свавілля і беззаконня, циркуляри вищих органів влади або просто не виконувалися чи взагалі ігнорувалися.

2.3. Антирелігійна пропаганда в Україні.

З розвитком державності в Радянському Союзі посилюється атеїстичне виховання народних мас. Дані положення фіксувалися в основних партійних документах. Перш за все слід відмітити другу програму партії, прийняту на VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р. Ця програма орієнтувала партію на розширення атеїстичної виховної роботи в масах, з тим щоб приблизити повне відмирання релігійних забобонів. “Партія, - йшлося в 13-ому пункті програми, – прагне повністю зруйнувати зв'язки між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному відходу трудящих мас від релігійних забобонів, організовуючи найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду. При цьому треба турботливо уникати будь-якої образи почуттів віруючих, що веде тільки до закріпачення релігійного фанатизму” [154, с. 54].

Комуністична партія визначала своє відношення до релігії і церкви з врахуванням об'єктивних умов. Атеїстична діяльність розглядалася як підзвітна частина політичного курсу партії. В першій програмі РСДРП містилася лише вимога про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Тут не ставилося питання про масовий атеїзм, оскільки умовах капіталістичного суспільства це неможливо. Завдання комуністів полягало в тому, щоб об'єднати трудящих проти експлуаторів. Комуністична партія не вважала релігію приватною справою, як це робили лідери II інтернаціоналу [262, с. 182].

Після того як в жовтні 1917 р. більшовики прийшли до влади. Ними було взято курс на ліквідацію церкви і релігії як таких. Певною чином це було пов'язано з тим, що згідно з положеннями, які відстоювали лідери партії, в радянській державі не було місця релігійним забобонам. Дана політика в Україні почала застосовуватися після створення УСРР в 1919 р. з столицею в Харкові. Радянське законодавство, зокрема і релігійне, втілювалося в життя в силу розростання меж республіки.

Однак, до 1922 р. антирелігійний рух не мав належного керівництва з боку партії, причому кожен окремих губком, а часто й нижчий осередок, вели свою антирелігійну роботу на свій страх і ризик. Тому для проведення узгоджених дій антирелігійної пропаганди потрібно було оживити діяльність комісії при ЦК і губкомах з антирелігійної роботи, поклавши на них керівництво антирелігійної роботою і вести її як постійну роботу партії [42, арк. 12].

Агітпроп УСРР наголошував на тому, що антирелігійна робота повинна вестися в трьох основних напрямках: 1) антицерковні рухи і внутрішньо церковні питання; 2) широка природничо-освітня робота; 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на розвінчання релігійних забобонів [42, арк. 16].

Антирелігійна пропаганда повинна була здійснюватися за планом. Будучи складовою частиною пропаганди, вона мала проводитися підвідділами пропаганди по всій лінії його роботи: а) в пресі; б) в клубній роботі; в) в парткомах, школах політграмоти і гуртках; г) на селі – в сільбудинках, хатах-читальнях і просвітах; д) серед жінок; е) в Червоній Армії; ж) робфаках; з) серед молоді [42, арк. 5; 83, арк. 16].

Перед тим як розпочати серйозну політичну компанію, наприклад, з розколу церкви, до райкомів надходили циркулярні розпорядження, згідно з якими слід було провести серед широких безпартійних мас широкомасштабну антирелігійну пропаганду [41, арк. 92]. Агітпропам губкомів давалися наступні вказівки з проведенню агітаційної антирелігійної роботи: по-перше, пропаганда повинна була базуватися на стійкому науковому фундаменті, в основу якої потрібно було покласти точні знання головним чином, - з історії, культури та природознавчих наук; по-друге, антирелігійна пропаганда не повинна була акцентувати увагу на болючих питаннях, таких як “мощі”, “молебни”, “чудотворні ікони”. Антирелігійна пропаганда повинна бути спрямована не проти однієї якоїсь церкви, чи одного релігійного напрямку, а проти релігії в цілому; по-третє, матеріали церковного розколу, обставини посилення протиріччя всередині православного духовенства, слід було використати таким чином, щоб це допомогло в боротьбі за звільнення свідомості мас від влади

релігійних забобонів; по-четверте, від агітатора вимагалось знання особливостей виробничо-побутового становища і настроїв безпартійних мас; по-п'яте, слід було залишити в спокої диспут, як форму антирелігійної пропаганди. Переважною формою пропаганди мали стати лекції та бесіди; по шосте, від кожної районної і повітової парторганізації вимагалось з колективу своїх працівників підготувати досвідчених антирелігійних пропагандистів [41, арк.62].

Так, наприклад, при Артемівському університеті в було створено кабінет антирелігійника. На педкурсах було введено обов'язковий курс “Критика релігійних видань і вірувань”, а також семінар з методики антирелігійної пропаганди. В інших інститутах, технікумах і профшколах питання антирелігійної пропаганди, критика релігійних вчень і вірувань були включені до соціально-економічних і ідеологічних дисциплін. При всіх партшколах, Вузах, профшколах, курсах, вечірніх робітних технікумах організовувалися гуртки з антирелігійної пропаганди [41, арк. 63]. Всі ці заходи здійснювалися за схемою систематичного розповсюдження антирелігійної пропаганди, що розраховувалася на 40 чоловік [46, с. 11]. А за виголошення антирелігійних доповідей, лектори отримували щедрі гонорари. Нерідко їх запрошували здійснити цілі турне по низці місць одного чи декількох округів [52, арк. 6].

У Директиві з антирелігійної пропаганди за 1922 р. відмічалось, що боротьба на антирелігійному фронті є тривалою багаторічною боротьбою, в якій не можна гнатися за швидким ефектом; що вилучення цінностей являється одним із блискучих методів боротьби з церквою, яке привело до її розколу. Закриття будь-якої церкви без приводу і підготовки, коли ще значна кількість парафіян були проти цього, являлося безумовно незрозумілим для широких верств, особливо села, а тому вважалось шкідливим. В агітації і пропаганді звертали увагу на вмілий підхід, і перш за все на особливості аудиторії. В жодному разі, наголошувалось в директиві не дозволялося вести за одним шаблоном пропаганду в різних середовищах як то: а) робітничо-селянському і інтелігентському; б) міському і сільському; в) серед старих людей і молоді. Агітпроп УСРР розрізняв боротьбу з церквою і з її слугами, вважаючи, розкол

православної церкви однією з своїх головних перемог, проте був свідомий необхідності вести боротьбу як проти “старої” так і проти “нової” церкви (“мертвої” і “живої”) [42, арк. 3].

В іншій директиві з антирелігійної пропаганди йшлося, що партія не може бути байдужою до справи релігії, до її впливу на маси, до її організаційної дії і зацікавленості в звільненні широких мас від пут релігії. Одне з головних завдань антирелігійної пропаганди полягало в тому, щоб не зачіпаючи релігії, дотримуючись обережності, відвернути від церкви широкі робітничі і селянські маси, утримуючись при цьому від будь-яких заходів, що могли образити релігійні почуття широких верств населення. В директиві окремим пунктом стояло питання про поглиблення антирелігійної пропаганди, дискредитацію по можливості релігійних культів [44, арк. 10].

Над православною церквою нависла реальна загроза. Так, ретельно вивчивши, на початок 1920-х рр. при допомозі спецслужб, релігійну ситуацію в Україні, Політбюро ЦК КП(б)У визнало за доцільне здійснити розкол церкви по класовим, національним і територіальним ознаками [43, арк. 62]. Задля цього було вирішено задіяти всі можливі важелі держаного механізму. Ще в жовтні 1922 р. ліквідвідділ Наркомюсту, керівний склад якого відзначався негативним ставленням до православної Церкви, та його місцева мережа, були переведені до відання НКВС. До складу ліквідаційного відділу Наркомюсту та губернських повітових ліквідаційних комісій у 20-х рр. ХХ ст. залучалися представники ЧК. Так в 1921 р. при Агітпропі ЦК КП(б)У було створено Антирелігійну комісію, яка була покликана реалізувати негласні директиви Політбюро ЦК КП(б)У стосовно релігії і церкви. До її складу входили високі урядовці з ЦК КП(б)У, НКВС, ДПУ. Обов'язки відповідального секретаря виконував заввідділом культів НКВС, а головував на засіданнях, як правило, заступник голови ДПУ УСРР. Високопоставлені чекісти складали більшість членів комісії, готували питання порядку денного засідань, виступали доповідачами на засіданнях. Виконання ухвал теж покладалося переважно на органи ДПУ (іноді НКВС). Комісія діяла під дахом ЦК КП(б)У по суті як філія ДПУ, а її документи, які до

наших днів збереглися під грифом „цілком таємно”, демонструють не лише зрощення партійно-державного керівництва з таємними органами, але й заняття останніми в них чільних місць.

Антирелігійні комісії діяли також у кожній губернії, маючи в своєму складі посадових осіб губкому партії, прокуратури, відділу внутрішніх справ, і, звичайно ж, кількох працівників ДПУ. Так 1 жовтня 1921 р. ВУЦВК надав для Наркомюсту державний кредит в розмірі 2000 млн. карбованців для ведення боротьби з релігією на належному рівні.

Загалом, партійно-державний апарат на місцях був зобов'язаний виконувати директиви керівників органів, особливо це стосувалося лінії поведінки щодо духовенства, віднесеного радянським законодавством до окремої категорії населення. Згідно арт. 21 Конституції УСРР, „не обирають і не можуть бути обраними такі особи, які належать до однієї з вищезазначених категорій: чернецтво і попівство церков та релігійних культів” [76].

Питання атеїстичного виховання було відбите в підсумкових документах ряду з'їздів партії. Так X з'їзд РКП(б) у 1921 р. звернув увагу комуністів на необхідність зробити атеїстичну пропаганду більш доступною самим широким масам, а XII з'їзд РКП(б) (1923 р.) підкреслив необхідність посилення атеїстичної роботи серед національних меншин. В резолюції “Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди” викладалися рекомендації з надання атеїстичному вихованню трудящих систематичного характеру і з використання таких засобів впливу на маси, як науково-популярна література, живі і зрозумілі лекції, антирелігійні гуртки. Особливо велика роль приділялася справі подолання релігійних переконань в школах та інших просвітницьких установах [146, с. 183].

Ліквідаційний відділ НКЮ, в особі його завідуючого, через партійно-державний апарат і пресу розтлумачував позицію партії щодо релігії і церкви. Кожного комуніста зобов'язували вести антирелігійну пропаганду незалежно від того, який на той час існував церковний рух. Вести антирелігійну пропаганду вважалося за обов'язок кожного члена партії. У випадку, ухилення від ведення

антирелігійної пропаганди, його вважали за порушника програми партії [159, с. 52].

В 1922 р. з'явився ще одна постанова ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання. Ідейна боротьба двох світоглядів таким чином перетворювалася на розправу над церквою, над православною в першу чергу, що означало початок духовного поневолення цілого народу [315, с. 36].

Для підготовки антирелігійників для села серед членів партії і виробничих осередків проводилися спеціальні антирелігійні семінари. До того ж широко залучалися до антирелігійної пропаганди комуністи, що навчалися в вузах, особливо в тих, де викладалися природничі науки, з метою відбору партпропагандистів природознавства [45, арк. 35].

Для успішної антирелігійної пропаганди агітпропвідділ вимагав визначити характер аудиторії. Агітпроп на селі мав враховувати абсолютно все, починаючи з віково-статевого складу, закінчуючи соціально-економічним фактором.

На селі проявом форсованого наступу на релігію було, зокрема, проведення агітаційної політики за відміну релігійних свят і перенесення недільного дня відпочинку; закриття церков, зняття дзвонів, податковий тиск на церкви і церковні землі, які були передбачені законодавчо, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу, застосованих у деяких містах під час проведення антирелігійної пропаганди, що іноді викликало протидію радянській владі та окремим її представникам. Були випадки, коли на селянських зборах ставилися на голосування питання про існування Бога [42, арк. 5].

Хвиля релігійного руху, що прокотилася по селах України влітку та восени 1923 р., не лише не була охоплена контрпропагандою, але у партійній роботі не були навіть використані матеріали, зібрані по адміністративній лінії. Перед органами агітпропу постало завдання перейти в антирелігійній пропаганді до збирання матеріалів, до вивчення причин і форм релігійного руху, до відповідного інформування парторганізації, а також підготовки антирелігійників і видання антирелігійної літератури. Антирелігійна пропаганда на селі

спрямовувалася у русло організації природничо-наукових гуртків при сільбудах, з вивчення сільськогосподарських процесів, а “гуртки безбожників” вважалися недоцільною формою роботи. Агітпропам належало уважно слідкувати за організацією природничо-наукових гуртків, допускати їх створення і діяльність там, де є керівники, залучати для цього прорадянськи налаштованих вчителів, агрономів, лікарів [115, с. 24].

Агресивних методів боротьби досить часто були наслідками не відвернення населення від віри і церкви, а навпаки співчуття, підтримка зневаженого державою духовенства та посилення антибільшовицьких настроїв. За визнанням ЦК КП(б)У, „1921-1922 рр. були періодом активної антирелігійної політики, що часто переходила всі межі” [45, арк. 5]. Ці слова цілком стосувалися загальнодержавної кампанії з вилучення церковних цінностей, що була проведена за командою ЦК РКП(б) навесні 1922 р. й мала на меті остаточно знищити могутність церкви та скомпрометувати духовенство в очах народу [115, с. 28].

Радою комуністичної партії видано циркуляр “Про антирелігійну пропаганду” всім губкомам і губполітпросвітам. “Держава..., маючи на меті повне звільнення від пут..., повне зруйнування зв’язків і організації релігійної пропаганди,... відвернення трудящих від релігійних забобонів, повинна була організувати саму широку науково-просвітницьку і антирелігійну пропаганду” [149].

На 1922-1923 рр. проявляються елементи масової антирелігійної пропаганди. Країну лихоманили антицерковні семінари, гуртки, лекції. В ті ж роки стала випускатись антирелігійна періодична преса. Газета “Атеїст” з’явилася на початку 1922 р. тиражем 15 тис. екземплярів. З грудня того ж року стала виходити газета “Безбожник” і журнал “Безбожник” Московського губкому РКП(б). Активізація атеїзму була пов’язана з діями “Союзу войовничих безвірників”, який остаточно сформувався в кінці 20-х років і закликав до рішучого наступу на релігію [185, с. 47].

Ще 23 січня 1923 р. у циркулярі до всіх виконкомів, що надійшов на їх адресу під назвою “До антирелігійної пропаганди”, було відмічено, що за час революційної боротьби церква настільки скомпрометувала себе, що навіть недосвіченому комуністу неважко знайти аргумент проти неї на захист свого світогляду. На додаток, у циркулярі пропонувалося вжити ряд заходів по боротьбі з релігійним світоглядом:

по-перше, слід було усунути цілковите припинення деякими партійними організаціями боротьби з релігійними забобонами;

по-друге, наголошувалося на невірності мотивів пасивності на цьому ґрунті, що були самими різноманітними, від вказівок на те, що церква та релігія розпадаються і без їхніх зусиль, до думок, що обновленська церква, як і інші, є ворогом третьорядним;

по-третє, виходячи з вищевикладеного впливало завдання для партійних організацій – застосування антирелігійного ліквідаторства і введення до організаційного плану під загальною рубрикою боротьби за науковий світогляд та боротьби з релігійними забобонами;

по-четверте, при розробці плану не слід було обмежуватися загальними положеннями і вказівками. Необхідно було детально розробити положення роботи відносно до соціального складу населення. Особливо врахувати це при виробці методів роботи лекторів. Члени агітпропу вважали, що антирелігійна пропаганда є боротьбою за новий науковий марксистський світогляд проти старого, церковно-релігійного [45, арк. 36].

Крім того, Агітпроп наголошував на тому, що необхідно рішуче вести боротьбу з релігійними забобонами членів партії, поставивши, в першу чергу, питання про зняття ікон, викорінювання обрядів із сімей комуністів [42, арк. 7].

Незважаючи на всі ці заходи антирелігійної комісії, інтерес віруючих до релігії зріс, тим самим збільшивши кількість активних захисників релігії та церкви. В цьому розумінні особливо негативну роль зіграла переоцінка цілим рядом місцевих організацій своїх сил, що привело до недостатньо підготовленого наступу на релігію і церкву. Тому приблизно з 1923 р.

більшовики вже відкололи від церкви широкі робочі і селянські маси, боротьба з церквою для них стала процесом довготривалим, на відміну від тих часів, коли були зроблені спроби за декілька років шляхом терору і розправи, як над священнослужителями, так і над простими віруючими, перетворити країну в атеїстичну державу [44, арк. 10].

Влада поставила перед партійними організаціями важливе завдання: не лише активізувати й урізноманітнити атеїстичну роботу в масах, але й підвищити її науковий рівень, зробити більш змістовною і результативною. Однак деякі члени партії не лише не вели атеїстичної роботи, але й прямо сприяли збереженню релігійних обрядів: вінчалися, хрестилися, відспівували померлих родичів, відмічали церковні свята. Це було відходом від марксистсько-ленінських світоглядних позицій і прямим порушенням програмних установок партії. Тому відповідаючи на питання, чи можна залишити в партії осіб, що дотримувалися релігійних обрядів, В.І. Ленін заявив з усією категоричністю: “Я за виключення з партії тих, хто приймає участь в обрядах” [149].

Ленін дав розгорнуту і конкретну програму атеїстичної роботи що включала наступні завдання: 1) слід було проводити рішучу і постійну роботу з релігійною ідеологією і спробами її буржуазного і ревізійністського захисту з тим, щоб відгородити маси від ідей, які мали на меті закріпити релігійність; 2) атеїстичну пропаганду слід було поставити так, щоб у достатній формі показати недоцільність релігійних вірувань; 3) войовничий атеїзм належало застосовувати відповідно до конкретних груп віруючих, вміло працювати з ними, зацікавивши їх суспільною діяльністю [262, с. 180].

Як вже відмічалось, нерідко комуністи, партпрацівники державних органів були глибоко віруючими людьми. Члени партії, беручи шлюб, вінчалися в церкві. В журналі “Революция и церковь” № 9-12 1920 р. була надрукована стаття, у якій наводились відповідні приклади вінчання у церкві червоних командирів та радянських працівників. Основний її висновок зводиться до того, що місцевим партійним комітетам необхідно визнати повну неприпустимість для членів РКП здійснення будь-яких релігійних обрядів. Питання одруження командира

церковними шлюбом, церковних хрестин дитини повинні виноситися на широкі товариські обговорення всього командирського складу, зустрічаючи рішуче їх засудження і прийняття ухвали про неприпустимість прояву обрядовості для командирів Червоної Армії [48, арк. 23].

Агітпроп України пропонував надати радянським весіллям і “октябринам” зовнішньо показовий, привабливий характер загальнотовариського свята, уникаючи моментів матеріально-економічної зацікавленості учасників, не надаючи їм пропагандистського значення, формальних зарахувань до профсоюзу; в робітничих газетах провести широкий обмін думками з цих питань [45, арк. 38].

Агітпроп з приводу антирелігійної пропаганди зазначав, що вона давно вже вийшла за рамки агітації і перетворилася в антирелігійний рух (вилучення церковних цінностей, розкол церкви, закриття окремих церков) [159, с. 46]. У директивах з антирелігійної роботи Агітпроп наголошував на тому, що в державному відношенні церква повинна бути відокремленою від держави, що релігія – то приватна справа кожного громадянина. В політичному розумінні треба бути байдужими до справи релігії, до її впливу на маси, до її організуючої дії і прагнути звільнення від пут релігії [42, арк. 17].

Згідно з положеннями, офіційно оголошеними в Конституції УСРР 1919 р., у державі оголошувалися свободи релігійної й антирелігійної пропаганди, що деякою мірою стимулювало антицерковні дії влади, у зв'язку з чим уряд вирішив переглянути закони про релігію і застосувати адміністративні заходи. На той час секретар ВЦВКу П.Г. Смідович, який відав церковними справами загальною по всій державі, ще намагався боротися за якесь дотримання законності у цьому відомстві. Так, у таємному циркулярі від 9 жовтня 1924 р., підписаному М. Калініним і П. Смідовичем, вказувалося на необхідність покарати радянських адміністраторів у Криму, що порушували радянське релігійне законодавство і права віруючих. Тут же прикладався лист членів церковної ради Св.-Миколаївської церкви м. Феодосії, адресований Й. Сталіну, з скаргою на закриття їх церкви місцевою владою проти волі віруючих.

Аби органи радянської влади не чіпали їх, духовенство УАПЦ, наприклад, заявило, що є підлеглим радянській владі лише за євангельським словом: “Віддайте кесарю кесарево, а Богу – Боже”, а в своєму зобов’язанні про невторчання в державне і політичне життя будуть керуватися всією тою свободою, яка належить церкві згідно з декретом про відокремлення церкви від держави [42, арк. 98].

Заслуговує на увагу й питання антирелігійної пропаганди в лавах Червоної Армії, якій радянська влада надавала першочергового значення. Так на адресу начсекрив в квітні 1922 р. надійшли циркулярні листи, в яких попереджувалося, що наближається цілий ряд свят (Св. Миколая, Новий рік, Різдво, Хрещення), святкування яких вкоренилося в свідомості селянської маси, що відбивається на молоді із червоноармійців. В ці дні, наголошувалося в листах, багато хто з молодих червоноармійців переживали святковий релігійний настрій, який слід було викоринити, направивши святковий настрій у потрібне радянській владі русло [42, арк. 35]. Всі ці свята належало використати для самої широкої антирелігійної пропаганди. Особливо це стосувалося днів Різдва і Нового року. Ставилося завдання влаштування (за сільськими звичаями) ряду обрядів, вклавши в них революційний виховний зміст. У день Нового року, коли по селах влаштовувалося спалювання старого року, членам Агітпропу належало провести такі ж спалювання (посеред дворища чи перед самою казармою) ляльок-опудал, як символів страждання, злиднів і ворогів старого року, наприклад: голоду, непмана, француза, пана та ін. Спалювання цих зображень мало проводитися зі співом відповідних пісень і виголошенням промов, в яких мали вітати з Новим роком. Під цим розумілося, що спалювання повинно відбуватися при найактивнішій участі червоноармійців, для чого в першу чергу залучалися досвідчені службовці.

Напередодні Різдва (до початку концертів), згідно вказівок Агітпропу, мали бути влаштовані колядування по казармах з червоною зіркою, на якій мав бути зображений серп і молот. Колядування мали проводитися групами клубних робітників із залученням бажаючих. У гарнізонному масштабі із досвідчених

артистів і музикантів слід було створити групу, котрі у вигляді ряджених, обходили б казарми [42, арк. 28].

При підготовці до свят, на думку Агітпропу, треба ретельно до них готуватися. Про урочисті заходи заздалегідь мали бути розповсюджені оголошення. Для цього роздруковувалися чи малювалися великі афіші, де відмічалися основні моменти святкувань, що мали відбутися, наприклад: “Зустріч Нового року”, “Маса подарунків”. В афішах не повинно було бути жодного натяку на антирелігійний характер заходів.

У святкові дні клуби чи театри мали бути особливо прикрашені зеленню, плакатами, гаслами на відповідні теми, кольоровими ліхтариками і електричними лампочками. Наголошувалося на тому, що в афішах підкреслювати антирелігійний характер вечорів не слід. Вечори треба було проводити за наступним планом: 1) вступне слово про значення революційних і християнських свят; 2) постановка п'єси антирелігійного характеру; 3) кабаре. Всіх, хто брав участь у п'єсах, преміювали тютюном, поштовим папером, олівцями, книгами. Ініціативні групи червоноармійців і командирів мали влаштовувати по різних кутках театрів та клубів ігри, танки, хорові співи.

У казармених приміщеннях і клубах мали влаштовуватися бібліотеки з виставками антирелігійної літератури. Розвішувалися плакати, картини, карикатури. Для цього попередньо виготовлялися таблиці і діаграми відомостей про прибутки духовенства, про кількість землі, які йому належали раніше і т. д. Біля виставки, зазвичай, знаходився черговий бібліотекар, який давав пояснення щодо всіх полотен. Усі матеріали (п'єси, декламування, інсценування) були скрупульозно підібрані і продумані [42, арк. 50].

Також Агітпропами перед усіма державними органами республіки ставилося завдання в день Різдва, в часи інших релігійних свят церковного богослужіння влаштовувати, де це можливо, масові спортивні змагання. Обов'язкову у цьому плані для всіх місцевих відділів директиву видав губвідділ фізкультури [46, арк. 39; 62, арк. 19].

Місцями проведення антирелігійної пропаганди напередодні свят у містах були клуби. Що ж стосувалося села, то така робота мала проводитись обережно, відкриті кампанії передсвяткових антирелігійних заходів (публічні лекції і доповіді) проводилися лише там, де умови це дозволяли. Якщо такі заходи не вдавалося провести, то слід було обмежитися виробленням планів у гуртках при хатах-читальнях (природничо-науковому, якщо такий є, сільськогосподарському, безбожників і т.д.) [48, арк. 128]. З ініціативи Союзу Войовничих безбожників (СВБ) було розпочато кампанію щодо офіційної відміни радянським урядом святкування релігійних свят.

З 1920-х р. впроваджувалися нові, комуністичні свята і скасовувалися релігійні. В грудні 1928 р. дійшла, нарешті, черга свята Різдва: замість 25-26 грудня вихідні дні – „з ініціативи робітничого класу „ – було перенесено на 31 грудня та 21 січня. Радянська влада пішла далі в антирелігійній і агітаційній пропаганді, здійснивши такий крок, як перенесення недільного дня відпочинку, який закріпився у звичаях народу, як день віддання шани Богу, на інший день. Урядовцям дошкуляла сама назва щотижневого вихідного дня, що в російською мовою носила релігійне забарвлення - „Воскресение”, тому недільний відпочинок атеїстична влада скасовувала і запроваджувала так званий “безперервний робочий тиждень” із наданням вихідних у будні.

Перенесення святкування з неділі на інший день не можна було розглядати, як антирелігійний захід, оскільки ряд культів і сект святкують не в неділю, а в суботу чи п'ятницю. Ці зміни календаря й робочого графіка за командою партійного центру слухняно запроваджували профспілки. При цьому не приховувалися мета - завдати удару по церкві. Вже в липні 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було визнати економічну недоцільність „непреривки”, проте незважаючи на це кампанія ігнорування неділі чи то за інерцією, чи то з інших причин тривала і наприкінці 1920-х років. Зокрема, вчителів зобов'язували у неділю навчати дітей у школах [35, арк. 3].

Хоча недоцільність скасування вихідного дня у неділю ставала все очевиднішою, зокрема Агітпроп звернув головну увагу на те, щоб ряд недільних

культових починань був протиставлений церковному проведенню неділі, що особливо важливим було в робітничих селищах і селах. Замість агітації проти неділі, на думку Агітпропу, слід було провести агітацію проти церковних свят [45, арк. 19].

В зв'язку з цим було прийнято рішення: замість агітації проти неділі, - провести агітацію проти другорядних церковних свят, безпосередньо пов'язаних з церквою. Перш за все, на заводах вирішили покінчити з місцевими храмовими святами (престольними), що де-не-де мали місце серед церковних свят. Поряд з цим Агітпроп виступив проти менш популярних церковних свят (Миколи, Петра, Павла та ін.) [42, арк. 6].

Державна політика щодо церкви підривала матеріальні ресурси парафій, забирала з рядів духовенства чимало його представників, похитнула духовну єдність церковних ієрархів. За таких умов єдиною можливістю зберегти церкву міг стати перехід на позиції лояльності з роз'ясненням її в офіційних церковних документах. Вона повинна була попереджувати звинувачення в політичній опозиційності духовенства, що слугувало обґрунтуванням репресій влади по відношенню до церкви. Засобами вираження такої позиції патріарха і православної церкви були його послання 1923-1925 рр., в яких містилися конкретні пропозиції по встановленню прийнятих відносин між обома сторонами [185, с. 47].

Незважаючи на спроби церковнослужителів порозумітися із владою, антирелігійна пропаганда набула широкого розмаху. Так у 1925 р. був офіційно організований у загальнодержавному масштабі Союз войовничих безбожників (СВБ), підтримуваний і фінансований комуністичною партією і комсомолом. В результаті кампаній, що проводила держава, число його членів зросло з 87 тис. у 1926 до 500 тис., у 1929 р. і 5670 тис., у 1932 р. Було поставлено завдання розширити його ряди до 17 млн. в 1933 р., і 22 млн. в 1941 р. [325, с. 114] Офіційною позицією СВБ було визнано, що релігія дурман для народу і тому необхідно з нею боротися [62, арк. 245].

Сталін Й.В. під час зустрічі з американською делегацією 9 вересня 1927 р. заявив, що партія не може бути нейтральною щодо релігійних пересудів, тому вона вестиме пропаганду проти цих пересудів, оскільки це один із надійних засобів підірвати вплив реакційного духовенства [156, с. 50]. А 13 квітня 1928 р. на зборах московської організації ВКП(б) він запропонував наступ на куркуля поєднати з бойовою антирелігійною роботою в масах та провести рішучу боротьбу з релігією. Відкриваючи початок новому наступу на релігію і релігійні організації, він вказував, що тогочасна ситуація певною мірою подібна до тієї, яка мала місце в 1921 р., коли партія на чолі з В. Леніним через голод в країні порушила питання про вилучення церковних цінностей, збудувавши на цьому найширшу антирелігійну кампанію, і коли попи, вчепившись за цінності, виступали на ділі проти голодуючих мас, тим самим викликали озлоблення проти церкви взагалі, проти релігійних забобонів, проти попів і їхніх керівників особливо [156, с. 51].

Проголошення НЕПу і формування відповідної виробничої інфраструктури в промисловості не передбачало наявності такого фактору як священнослужителі з їх просвітерськими функціями. Якщо „об'єднавчий рух” республік до складу СРСР сприяв зміцненню політичної єдності радянської держави, то розвиток багатоукладності, спричиняв певну соціальну диференціацію суспільства.

НЕП ще не встиг набрати обертів, а партійні органи вже виношували план регулювання господарства, "вводячи його в рамки загальнодержавних планів.

М.І. Бухарін, котрий після смерті Леніна, залишався основним теоретиком і прихильником нового економічного курсу. Тактика НЕПу, на його переконання, полягала в поживленні господарського механізму взаємовідносин між промисловістю і сільським господарством для економічного зміцнення радянської держави. Він зазначав у 1926 р., що пролетарська держава прагне не просто розвитку продуктивних сил, а такого їх рівня, котрий супроводжувався б зміцненням соціалістичних форм і постійним витісненням та послабленням капіталістичних форм", до яких зараховували і священників як, ворожий

соціалізму елемент.

Населення радянської держави в 20-х рр. ХХ ст було поділене на два ворогуючі табори: антирелігійний і релігійний. Засліплені класовою ненавистю більшовики нищили фізично і духовно усіх інакодумців. Практика щоденних масових убивств виправдовувалася потребою ліквідації „ворогів народу” і загальним благом “завтра”, коли наступить комуністичний рай [217, с. 110].

Представники радянські влади в Україні вказували, що важливою складовою антирелігійної роботи є розлад серед священнослужителів. Досить значна кількість їх зрікалася сану, визнавала свої “помилки” і переходила на позиції антирелігійників. Священикам, які усвідомили свою “помилку”, йшли наназустріч: надавали їм службові місця, які б їх забезпечували, оточували їх атмосферою сприяння і широко використовували для антирелігійної пропаганди [42, арк. 6].

Були випадки, коли священнослужителі самі “добровільно” знімали з себе сан священників, на зразок Олексія Мощанського,- священника Харківської губернії, що припинив зносини з духовним відомством ще 14 лютого 1920 р., коли ще тиск держави на церкву не був таким потужним [42, арк. 87]. У 1923 р. зняли з себе сан 4 священники і 4 дяки в Білоозерському районі [48, арк. 78]. А скільки подібних випадків було по всій державі!

Озираючись на роботу, проведену радянською владою в 1927 р., з антирелігійної політики в країні та досягнення попередніх років на цій ниві, здавалося, більшовицьке керівництво мало б задовольняти. Проте будучи поставленою в один ряд із звичайними громадськими організаціями, без права юридичної особи, втративши велику кількість парафій і майже всі монастирі, православна церква продовжувала в очах керівників держави все ще становити серйозну небезпеку.

Отже, з впевненістю можна сказати, що антирелігійна політика радянської влади з самого початку її існування була спрямована на знищення православ'я в усій радянській державі та в Україні зокрема. Органами влади для ведення антирелігійної боротьби було створено спеціальний орган, який займався саме

агітаційною, антирелігійною політикою в державі – Агітпроп, який зумів протягом досить короткого часу налагодити широку мережу антирелігійних установ, вів агітаційну антирелігійну політику до обов'язкових завдань будь-якого рядового комуніста чи політпрацівника і звів всю релігійну агітацію нанівець. Агітпропом з початку свого існування в зв'язку з відсутністю кваліфікованих кадрів проводилася „червоногвардійська атака” на релігію і церкву. Проте зазнавши невдач і переконавшись у тому, що знищити релігію і православ'я за такий короткий термін і у такий спосіб їм не вдасться, Агітпроп розробляє план дій, розрахований на тривалий термін, за яким відвернення рядових віруючих від церкви відбувалося б поступово, кожен крок мав бути виваженим, перевіреними і обґрунтованим. Лише в такому випадку можна було сподіватися на перемогу.

Основним завданням антирелігійної політики влади було послабити вплив православної церкви на широкі народні маси, поширити в суспільстві думку про експлуататорський характер церкви, дискредитувати церкву, як важливий соціальний інститут. Радянською владою в Україні було визначено одразу декілька напрямків антирелігійної діяльності. По-перше, знищення матеріальної бази церкви. На початку 1920-х рр. відбулось масове закриття церков, вилучення церковного майна та цінностей, що суттєво підірвало економічне становище церкви в українському суспільстві. По-друге, проведення розкольницької діяльності серед віруючих і духовенства. Щоб послабити і без того хитке становище церкви, влада дозволила проникнути в Україну обновленській гілці православ'я, що відкололася від ортодоксальної тихонівської церкви в Росії. Відношення до автокефальної церкви, яку було створено в 1921 р., було лояльним. Влада підтримувала, а інколи і фінансувала обновленців, відбирала у тихонівців передавала автокефалістам церкви, спричиняючи ворожнечу між церквами. По-третє, переслідування і репресії священнослужителів. Переслідування і навіть репресії щодо церковнослужителів стали частішими, незважаючи на відхід від кривавих методів диктатури пролетаріату на початку 1920-х рр.

2.4. Адаптація православної церкви до радянських умов.

Адаптація православної церкви до радянських умов в 1920-ті рр. проходила досить болісно і з серйозними ускладненнями. Так екзархіально-старослов'янське духовенство сприймало вимогу реєстрації релігійних громад і порядок здавання державних храмів і літургійного інвентаря в оренду цим громадам, як порушення канонів, глумління над церквою, в результаті чого кілька місяців поспіль утримувалося від виконання цього розпорядження влади. За цей час виникла загроза втрати тихонівцями своїх храмів, оскільки держадміністрація, сприйнявши тривалу паузу у виконанні владних вказівок, як протест з боку православної церкви, у відповідь збиралася передати приміщення тихоновців у користування автокефальних і обновленських релігійних громад, які значно швидше погодилися підкоритися владі і наперебій, конкуруючи між собою, поспішали зареєструватися.

При розгляді статутів релігійних спільнот, зареєстрованих повітовими відділами управління НКВС, було виявлено, що в статутах релігійних общин часто припускаються помилки. Тому були вироблені чіткі правила реєстрації релігійних спільнот. Для реєстрації спільноти необхідно було, щоб число громадян, що входять до складу такої, було не менше 20 осіб, віком не молодших 18 років (політичне повноліття), до того ж всі ці особи повинні були підписати заяву із клопотанням про реєстрацію, а підписи повинні бути засвідчені належним чином (в місті представниками влади, а на селі волвиконкомами). До заяви слід було додати: а) статут у 3-х примірниках, підписаний всіма засновниками чи членами общини; б) повний список засновників чи членів із вказівкою ім'я, по батькові та прізвища, віку, адреси, професії чи місця служби кожного; в) опис релігійного майна, що знаходилося в користуванні даної спільноти. При розгляді статуту бралось до уваги те, що об'єднання на ґрунті релігії могли переслідувати виключно цілі свого культу, тобто відправлення релігійних обрядів; релігійні спільноти ніяких прав статусу

юридичної особи не мали, а священнослужителі їх вважалися приватними особами без жодного офіційного статусу [16, арк. 21].

Згідно з Інструкцією НКЮ і НКВС від 27 квітня 1923 р. “Про порядок реєстрації релігійних спільнот”, громадяни могли: по-перше, отримувати в користування молитовні будинки і культове майно, створюючи релігійні спільноти на основі постанови ВЦВК від 3 серпня 1922 р., зареєструвавшись у порядку даної інструкції; по-друге, згідно з постановою ВЦВК від 3 серпня 1922 р. жодна релігійна спільнота будь-якого культу не мала права функціонувати без реєстрації її у відділі управління чи облвиконкому НКВС; по-третє, громадяни, що мали бажання заснувати релігійну спільноту, були зобов’язані надати заяву про реєстрацію в 3-х екземплярах до відділу управління губернії чи облвиконкому НКВС: а) протокол зборів засновників спільноти в 3-х примірниках; б) статут спільноти в трьох примірниках; в) список засновників з наданням про них даних: прізвища, ім’я та по батькові, місця проживання і адреси, соціального сттатусу, суспільного і службового стану за час з 1914 р., приналежності до тієї чи іншої верстви до революції, майнового стану, часу приєднання до того чи іншого релігійного культу; по-четверте, релігійні спільноти, які не зареєструвалися у вказаному порядку, протягом тримісячного терміну з дня опублікування даної інструкції в „Известиях ВЦИК”, вважалися закритими; по-п’яте, спостереження за діяльністю релігійних спільнот, з’їздів, їх об’єднань покладалося на НКВС і підлеглі йому місцеві органи; по-шосте, всі релігійні спільноти підпорядковувалися загальним положенням про приватні спільноти і союзи, але, на відміну від останніх, не користувалися правами юридичної особи і не мали прав власності; по-сьоме, не маючи права юридичної особи і права власності, спільноти могли укладати угоди приватно-правового характеру щодо користування, пов’язаного з культовим майном. [116].

Для органів радянської влади в Україні статут релігійної спільноти повинен задовольняти наступним умовам: 1) вказувати ціль даної спільноти; 2) яким чином вона має намір втілювати дані цілі в життя; 3) порядок вступу і вибування членів об’єднання; 4) виконавчий орган даного об’єднання (рада,

правління); 5) порядок скликання загальних зборів і вибори членів ради; 6) функції загальних зборів і ради; 7) порядок обрання і функції ревізійної комісії; 8) джерело засобів, які отримує спільнота; 9) умови і порядок ліквідації даного об'єднання [33, арк. 17].

За обіжником НКВС від 25 жовтня 1925 р. ч. 25 кількість членів, які відвідують молитовні будинки, повинна бути не меншою 50 чоловік [33, арк. 17].

На середину 1920-х рр. вже було вироблено систему, коли влада могла просто не допустити до управління єпархією повторно призначеного архієрея, особливо коли він не задовольняв хоча б одну державну установу незалежно від рівня останньої. Архієрею могли відмовити в реєстрації за місцем призначення. До того ж процедура реєстрації була двоступеневою. Спочатку новий голова єпархії повинен був отримати дозвіл на переїзд на місце своєї служби у Ліквідаційному відділі НКЮ, потім вже на місці губернська влада вирішувала реєструвати чи ні церковного ієрарха.

На адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний обіжник за № 332, згідно з яким, аби уникнути цих зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до її виконання, НКВС своїм обіжником від 19 вересня 1925 р. за ч. 32 пояснив необхідність утримуватися від реєстрації тих релігійних громад, які не мали в своєму користуванні певного молитовного будинку, або фактично релігійна громада могла функціонувати лише за наявності в її користуванні певного молитовного будинку [16, арк.1].

В умовах НЕПу керівники радянської держави не стали ризикувати загостренням стосунків між молодого радянською державою та віруючим населенням. Перехід від воєнного комунізму до НЕПу відбувався еволюційним шляхом, від хаотично існуючої приватної торгівлі до організованої державою системи. Державні органи змінили лише методи взаємовідносин між різними соціально-економічними укладами. Суть НЕПу, крім максимального піднесення продуктивних сил і поліпшення матеріального становища робітників, хоч невідомо яким чином, полягала для вождя більшовиків в іншому: у

“використанні приватного капіталізму і спрямуванні його в русло державного капіталізму”. За таких умов НЕП постає засобом досягнення конкретної мети. В цих умовах становище церкви дещо покращилося. Відтак, як і раніше, переважна більшість храмів залишалася в користуванні віруючих. Причому в багатьох випадках продовжували діяти навіть хатні церкви при лікарнях та навчальних закладах. Оголошена радянською владою перереєстрація релігійних общин дуже часто носила формальний характер і, як правило, за межі губернських та повітових центрів не виходила [300, с. 3].

На адресу окружних виконавчих комітетів надходили типові обов’язкові постанови “Про порядок та реєстрацію пересування служителі культів”. Форма була наступна: на підставі постанови 21 сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету 9-го скликання “Про окружні з’їзди рад та окружні виконавчі комітети” (пакт з розділу “в”) та “Про районні з’їзди та районні виконавчі комітети” /пункт 17 і 18 розділу “а” від 28.09.1925 р. окружний виконавчий комітет ухвалив: 1. Всі службовці культів, які не пройшли карткового (за формою НКВС) обліку і не мали на руках відповідних облікових карток зразку 1925 р., чи тому, що вони вступали на посади служителів культів після проведення обліку в їх районі, чи з будь-яких інших причин, повинні були протягом двотижневого терміну після обговорення цієї постанови з’явитися для обліку до Окружного Адміністративного відділу (для тих, хто проживає в окружному центрі) або до місцевого районного виконавчого комітету (для тих, хто проживає в районі). 2. Зазначені службовці культів, а також і ті, яких було взято на облік до виконання цієї постанови, якщо мали намір виїхати з місця свого постійного перебування за межі... округу в справах округу, незалежно від тривалості цього відлучення з місця свого проживання, то повинні були спочатку з’явитися зі своєю обліковою книжкою для відмітки в п.16 облікової картки (в графі зняття з обліку), куди саме виїжджають, а після прибуття на місце своєї поїздки – з’явитися до місцевих Окрадмінвідділів або РВК для внесення відповідної відмітки (у графі “взято на облік”); коли мали намір повернутися до місця свого постійного проживання, то знімалися з обліку в

Окравмінвідділах або РВК свого нового проживання, а після повернення додому протягом 3-х днів бралися на облік в місцевих крайадмінвідділах чи РВК. 3. Служителі культів при пересуванні в межах району, де вони постійно мешкали, для здійснення релігійних потреб цих об'єднань не повинні були з'являтися до Окравмінвідділу або Райвиконкому для реєстрації пересування в своїй обліковій картці. 4. Коли служитель культу виїжджав із місця свого постійного проживання у своїх власних справах, а не в справах культу, хоч і за межі округи, ці пересування в обліковій картці не відмічалися [20, арк. 3].

Нові закони забороняли будь-яку церковну діяльність поза церковними стінами. Така діяльність розглядалася, як пропаганда, право на яку мали лише атеїсти. Релігійні об'єднання були позбавлені права влаштовувати спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі молитовні й інші збори, організовувати групи для навчання релігії. Заборонялася організація екскурсій, спортивних площадок, бібліотек, читальних залів, санаторіїв і медичної допомоги. Діяльність священнослужителів була обмежена їх місцем проживання і місцем проживання членів парафії. Місіонерські відрядження до місць, де не було церкви і духовенства, розглядалися, як порушення закону. Поза церковними стінами діяльність духовенства обмежувалася відвідуванням хворих і помираючих, на все інше потрібен був дозвіл місцевої влади.

Не дивлячись на те, що церква не отримала статусу юридичної особи, всі діючі на той час на території радянської держави релігійні об'єднання були зобов'язані зареєструватися протягом одного року. Місцева влада мала право відмовити в реєстрації, в результаті чого парафія закривалася, а церковне приміщення у віруючих відбиралося. Більше того, місцева влада зберегла за собою право контролювати склад "двадцятки" і відхиляти склад небажаних, обраних парафією посадових осіб. Релігійні об'єднання не мали права організувати будь-які центральні каси для збору добровільних пожертвувань, встановлювати будь-які обов'язкові збори і укладати будь-які контракти чи угоди. Заборонялася будь-яка благодійна діяльність, навіть щодо священнослужителів і їх сімей, що бідували.

При повному дотриманні цих законів церква очевидно не змогла б вижити, у всякому разі економічно. Так, наприклад, у тому ж законодавстві було вказано, що оскільки церква не є юридичною особою, договори про ремонт церковного майна можуть заключатися лише окремими членами церковних організацій, а не всією парафією, і тому розглядалися, як приватні комерційні угоди. Вони обкладалися надмірно високим податком, як приватні підприємства. Для того щоб вижити церковним організаціям, доводилося обходити ці закони і жити в постійному страху, що їх звинуватять в незаконних діях. Таким чином, підкорення церкви державі було досягнуто шляхом адміністративних заходів.

У радянській Україні при вирішенні релігійного питання значна увага приділялася проблемі освіти. Ще після повалення самодержавства гостро постало питання освіти. Так було прийнято рішення про перехід всіх церковно-приходських церков і вищих навчальних духовних закладів освіти із церковної юрисдикції під державну. Згідно з наказом під № 12 колишні церковнопарафіяльні, двокласні, церковно-учительські школи переходили до народного комісаріату освіти (НКО); церковні школи і духовні училища всіх віросповідань були передані Губернському чи відповідним повітовим відділам НКО УСРР з усім своїм майном; викладачів звільнили з посад 1 квітня 1919 р. [23, арк. 12]; духовні семінарії і училища перейшли із духовного відомства до відомства НКО і були перетворені в школи загальноосвітнього характеру; з предметів викладання виключалися Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковна історія, церковний спів [27, арк. 16].

З приходом більшовиків до влади питання церкви і освіти було вирішене одним декретом від 23 січня 1918 р. В загальному вигляді практика реалізації положень декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви зокрема права громадян „навчати і навчатися релігії в приватному порядку” (ст. 9) виглядає наступним чином: щодо повнолітніх було дозволено організувати лекції, бесіди, диспути, читання і т.п. у молитовних спорудах, зареєстрованих релігійних об'єднань; крім того дозволялося вільне відвідування

молитовних зборів і участь у релігійних обрядах; було дозволено створення спеціальних богословських учбових установ.

До вище перерахованих форм навчання дітей релігії (крім пп. 5 і 6) місцеві органи влади вводили наступні обмеження: кількість тих, хто навчалися, не повинна була перевищувати трьох чоловік; заняття не повинні перетворюватися в постійно діючі на зразок шкільних; не припускалося примушування дітей до навчання релігії.

По відношенню до неповнолітніх дозволялося: 1) навчати дітей за місцем проживання їх батьків чи інших членів сім'ї; 2) запрошувати додому за вподобаннями батьків того чи іншого служителя культу; 3) навчати дітей вдома у служителів культу; 4) неповнолітнім разом з батьками відвідувати молитовні споруди, брати участь у релігійних обрядах і в хорах.

В 20-ті рр. були зроблені спроби відновити богословські учбові заклади. В 1919 р. Московська духовна академія відродилася в Москві, а після її закриття владою була перенесена в Троїцько-Сергіївську лавру. Лекції проходили то в єпархіальному управлінні, то в Високо-Петровському монастирі. Вона проіснувала з перервами до 1928 р. На її утримання в храмах збиралися пожертвування. Київська духовна академія офіційно закрилася в 1920 р., але нелегально зайняття і навіть захисти дисертацій продовжувалися до 1925 р. За положенням Собору ВПЦР 1918 р. були створені чотирирічні пастирські училища, які деякий час існували. За цим положенням до керівництва учбово-виховних справ залучалися представники від єпархії, оскільки самі училища утримувалися за єпархіальний рахунок [328, с. 112].

Київська духовна Академія за своєю організацією і учбовими програмами була підзвітна існуючим законодавствам ССРСР і УСРР. До її навчальної програми входили викладання виключно богословських предметів, слухачами яких могли бути лише особи, що досягли 18-річного віку. Академія мала свого ректора, професорів, при ній існувала Рада Академії, що обирала викладачів академії, списки викладачів щорічно представлялися до НКВС включно до 1928 р. [48, арк. 203].

Існувала також вища українська Богословська школа, до якої приймалися особи, що закінчили курс духовної семінарії, громадяни православного віросповідання, не молодші 18 років, і такі, що мали освіту, не нижчу за середню. Курс навчання в Богословській школі був трирічним. Так в ар.ар. 50 і 53 інструкції НКЮ і НКО і НКВС УСРР від 10 листопада 1920 р. дозволялося функціонування даної Богословської школи. Проте ар. 50 даної інструкції забороняв викладання будь-яких релігійних вчень в учбових закладах за винятком закладів спеціально-богословських [48, арк. 201].

Ліквідаційний відділ, займаючись справами церкви та віросповідання, не міг обійти стороною такі важливі осередки релігії, як монастирі. Він поставив собі за мету безболісно, проте повністю ліквідувати монастирі, як “головні центри релігійного впливу церковників”.

Інструкція Наркомюсту від 24-го серпня 1918 р. передбачала передачу всього монастирського майна, не призначеного для богослужбових цілей, до рук місцевих рад, котрі повинні були це майно використовувати найбільш раціональним чином для суспільно-корисних цілей. При цьому не допускалося ніяке руйнування обладнаних монастирських господарств. В своїх роз’ясненнях Ліквідаційний відділ рекомендував провінційним працівникам “ліквідацію монастирського майна, в першу чергу починаючи з тих монастирів, населення яких грало більш активну роль у контрреволюційній агітації і протидії радянському будівництву”.

Широкомасштабний наступ на монастирі розпочався в другій половині 1918 р. після інструкції НКЮ від 24 серпня, після якого декрет РНК став більш активно впроваджуватися в життя. Влада, як в центрі, так і на місцях, проводила лінію на їх закриття.

Монастирі та їх представники назавжди втратили право голосу при захисті своїх інтересів. На становище монахів влада уваги не звертала. Не зважаючи на спроби повністю ліквідувати монастирі через протидію віруючих, представники ліквідаційних органів часто не могли повністю ліквідувати обитель у зв'язку з націоналізацією їх майна.

Особливо детально роз'яснені в інструкції питання будівництва, відкриття чи закриття молитовних споруд; укладення чи розірвання договорів, укладених місцевими органами влади з релігійними спільнотами на передачу молитовних споруд. Згідно з інструкцією, закриття молитовних споруд було можливе лише при наявності „серйозної державної потреби”, причому ця причина вказувалася в протоколах постанов Президії ВЦВК, облгубвиконкомів. Президія ВЦВК з метою уникнути поспішного і невинновданого закриття молитовних споруд місцевими органами влади в адміністративному порядку встановлювала двотижневий строк для оскарження збоку віруючих рішень місцевої влади.

Циркуляр визначав, що „не може бути основою для ліквідації релігійного приміщення порушення законів чи контрреволюційні дії віруючих, які належать до релігійного об'єднання, такого, що укладав договір на користування молитовною спорудою, оскільки фактично ним користується більш широке коло осіб”.

Не могло воно бути закрито і шляхом голосування громадян на зборах за участю невіруючих чи сторонніх щодо укладачів договору про використання приміщення. Також молитовна споруда не могла бути закрита за невиконання адміністративних розпоряджень про реєстрацію чи за несплату податків [85, с. 96].

Компартія вела боротьбу проти будь-якої церкви і релігії, як пережитків класового і духовного закріпачення мас. Грубо проведені насильницькі заходи призводили до зовсім протилежних наслідків. Застосування репресій щодо однієї з релігій створювало враження пристрасного переслідування цієї релігії. Закриття церков, молитовних будинків і т.п. повинно було відбуватися зі згоди населення, зацікавленого в цьому. Місцевим виконкомам в Україні надавалося право виносити постанови про закриття таких, що не мали історичного значення церков, молитовних будинків і т.п. споруд, надаючи достатньо вагоме і переконливе мотивування, але аж ніяк не допускаючи заступницького відношення до прихильників одного релігійного культу на шкоду іншому [38, арк. 155].

Органами НКВС максимально було скасовано процедуру закриття храмів. Ухвалу про таке закриття могли приймати місцеві відділи НКВС на підставі несплати податку, поширення в районах епідемії, вимоги про закриття церкви або коли доведено, що в церкві збираються „ворожі церкви” елементи. Якщо ввжати, що, за переконаннями комуністів, священник і дяк – ворожі радянській державі елементи, – то, отже, самої присутності їх у церкві було достатньо для закриття храму. Тому не дивно, що за дуже короткий строк, після прийняття таких ухвал в державі, закрито 8 тис. церков. Тобто під час „штурму на релігію” було закрито, а часто знищено приблизно 75-80% храмів [236, с. 275].

Так, на адресу Київської міської ради надійшов лист в справі закриття церкви на території Шевченківської лікарні. Справу було доручено Окрадмінвідділу і секції Народного комісаріату освіти. В результаті обстеження було з'ясовано, що церква і дзвіниця мають велике архітектурне та історичне значення, а помешкання потребують догляду. Вилучення цих будівель під користування релігійної громади є можливим, виключно при умові оголошення всієї території колишнього монастиря державним культурно-історичним заповідником і перетворення церкви в музей. Проте адміністрацією лікарні було зауважено, що дзвін негативно відбивається на психічнохворих. З приводу цього на адресу Окрадмінвідділу надійшли висновки професорів Селецького, Моньковського та Нечай, які з наукового боку доводять, що дзвін не турбує психічнохворих. Незважаючи на це, було висунуто проект про закриття церкви на території Шевченківської лікарні [55, арк. 3]. Влада знайшла ще один спосіб закриття церков.

Досить часто, коли представники релігійних організацій порушували умови циркулярів радянських органів влади, це тягло за собою кримінальну відповідальність та могло стати основою для припинення чинності договору з релігійною общиною.

Робота з ліквідації монастирів продовжувалася. Монастирі являлися вразливим місцем церкви, оскільки завдяки своїм багатствам і експлуатації оточуючих їх селян, мали в народі певну негативну репутацію. Ось чому

ліквідація монастирів повинна бути закінчена найближчим часом, але з дотриманням суворо індивідуалізованого підходу [42, арк. 19].

На зміну інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. вийшов циркулярний лист ВУЦВК та НКВС УСРР “Про порядок зачинення храмів і молитовних будинків усіх культів” від 14 серпня 1924 р. Відтепер ту чи іншу культову споруду можна було вилучити у общини віруючих лише після розгляду відповідного рішення губвиконкому у відділі культів НКВС та затвердження його висновків Президією ВУЦВК. Він був адресований губвиконкомом та встановлював процедуру зачинення храмів. При цьому чітко вказувалися категорії та порядок використання майна. В ряді інструктивних листів до місцевих органів влади НКВС пояснював порядок застосування положень [12, арк. 16].

Так, наприклад, Президія окрвиконкому винесла постанову про закриття в с. Будовці Михайло-Архангельської церкви з тієї причини, що нема змоги її відреставрувати. В зв'язку з тим, що в цьому селі є ще одна церква, і було вирішено закрити першу і передати її в розпорядження РВК [56, арк. 35].

Іншу церкву на Голосіївському хуторі, поблизу Києва, було закрито через те, що їх було там дві і жодна з них не була зв'язана ні з одним населеним пунктом, а існуючі там релігійні громади вважалися штучними [56, арк. 36].

Робітники Залізничного району міста Києва вимагали закрити ряд церков, в зв'язку з тим, що міська рада, на їх думку, дуже повільно це виконувала [57, арк. 23].

Для періоду другої половини 1920-х рр. досить суттєвим було питання про розподілення церковних споруд між різними течіями православ'я: „староцерковниками”, що орієнтувалися на патріарха Тихона і його оточення, автокефалістами, що притримувалися незалежної від Москви церкви та „обновленцями”, які виступали проти тихонівців. У ряді міст України, зокрема в Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі, влада адміністративним шляхом вилучала церкви у тихонівців на користь обновленців чи автокефалістів. Це породжувало багаточисленні конфліктні ситуації. Нерідко на її адресу надходили листи і скарги, звернення віруючих у партійні і радянські органи. ВЦВК своїм циркуляром вимагав

розподілити приміщення відповідно до кількості віруючих кожної течії, не допускати, щоб віруючі були позбавлені можливості виконувати свої обряди.

Траплялися випадки, коли владі вдавалося без натиску закрити діючі церкви. У випадках, скориставшись нагодою, церкви переходили, наприклад, із відання тихонівців у відання обновленців [42, арк. 15].

Темпи зачинення молитовних будинків в Україні у різні роки були різними. Так лише в чотирьох повітах Київської губернії в жовтні 1922 р. було зачинено 40 церков, на грудень того ж року їх було 46 [11, арк. 182; 12, арк. 51], а за даними “Мартерології Українських Церков” в 1924-1925 рр. по всій Україні було зачинено – 45, в 1926 р. – 29, 1927 р. – 58, в 1928 р. – 97 молитовних будинків [79, с. 94].

Останні дані майже не розходяться із виявленою в архівах статистикою НКВС України. У відповідності до неї з першого вересня 1924 р. по 1 вересня 1925 р. в Україні було зачинено 33 молитовні будинки, з 1 січня 1926 р. по 1 березня 1927 р. – 34 [298, с. 124]. За статистикою НКВС, було зачинено 4,7 % від їх загальної кількості [22, арк. 14]. Як правило, вони передавалися у відання місцевих комісій з державних фондів. Навіть якщо при зачинених храмах організовувалися релігійні общини, НКВС України постійно вимагав від місцевих органів влади робити все можливе, щоб не допустити передачі їм нефункціонуючих молитовних будинків. Натомість у циркулярах Комісаріату пропонувалося в таких випадках, використовувати зачинені храми для культурно-освітніх або господарських потреб.

Нерідко монастирі використовували на різні потреби. Так в Україні було використано під санаторії і здравниці - 48, під установи соціального забезпечення - 168, під школи, курси й інші установи НКО - 197, під лікарні, шпиталі, санаторні містечка і інші установи Наркомату охорони здоров'я - 349, під пологові будинки - 287, під установи військового відомства - 188, під концентраційні табори і в'язниці – 14 [298, с. 83].

При закритті церков і соборів, костьолів та монастирів в їх приміщеннях влаштовували дитячі колонії, навчальні заклади, особливо багато їх з'явилося

після голоду 1921-1922 рр. Місцеві органи посилалися на циркулярний лист ВУЦВК і НКВС від 14 серпня 1924 р., особливо на ту частину, в якій зазначалося, “що закриття храмів і молитовних будинків всіх культів може здійснитися..., коли в даному населеному пункті відчувається гостра потреба в приміщенні для санітарно-медичних, культурно-просвітницьких і громадських закладів [298, с. 212].

Закриті культові споруди використовувалися на: 1) культпотреби (клуби, хати-читальні, нарбудинки, червоні куточки, будинки спорту і фізкультури, театри, кіно, музеї) – 156; 2) шкільні дитячі потреби (різного роду школи, технікуми, дитячі площадки, яслі) – 38; 3) виробничо-торгівельні центри (кооперативні магазини, склади, зерносховища, пожежні депо, майстерні й цехи, млини, електростанції) – 14; 4) лікарняні (амбулаторії, лікарні, фельдшерські і ветеринарні пункти) – 10; 5) знесення незалежно від мети, використання будматеріалу (наприклад, матеріал використано під школу, лікарню) – 26; 6) інші (житлові, столові) – 9; 7) такі, що не використовувалися (наприклад, за відсутністю коштів на переобладнання) – 17 [307, с. 34].

Становище в повітах, де не було монастирів, дещо трохи відрізнялося від стану в містах. Храми в повітах і округах у своїй переважній більшості не відрізнялися багатством. Тому тут не було частих обшуків. На перших порах місцеві більшовики під виглядом обшуків робили спроби здійснити пограбування в церквах, але дуже швидко з'ясувалося, що грабувати немає чого, і від подібних вчинків відмовилися. Більш прибутковою виявилася практика накладення контрибуцій на церковнослужителів. Звичайним явищем для представників місцевої влади були акти, коли без суду, з порушенням всіх законів, у представників духовенства конфісковувалися особисті речі [164, с. 190].

Духовенство могло виявитися пограбованим в досить оригінальний спосіб. Наприклад, в Котоякському повіті Воронежської губернії, після щорічного проведення хресного ходу з Тверською іконою Божої Матері, віруючі традиційно жертвували на релігійні потреби. Після завершення одного з ходів і

збору пожертвувань місцеві активісти викликали реквізиційний загін, який вилучив усі пожертвування.

Специфічною формою впливу центральних органів на місцеві органи влади були багаточисельні роз'яснення тих чи інших питань релігійного законодавства і релігійної політики держави [42, арк. 12].

Чимало роз'яснень, законодавчих норм, звернених на захист таких, що пригнічують права віруючих і релігійних організацій, направлялися до НКЮ та НКВС. Так, згідно роз'яснень, закриття церков в робітничих селищах мало бути завданням місцевих осередків влади, але виконання його було припустимим лише при дійсному і серйозному рішенні значної більшості робітників та їх жінок. Вирішення подібних питань готувалося всесторонньо і не лише масовою, а, головним чином, індивідуальною пропагандою [42, арк. 18].

Оцінюючи релігійну ситуацію в державі, І.С. Проханов відмічав: „Протягом періоду з 1917 по 1927 рік, не дивлячись на той факт, що чимало релігійних керівників терпіли утиски, я сам був двічі у в'язниці, існували великі можливості для релігійної свободи. Релігійні закони, опубліковані новим урядом, були сприятливими для релігійної діяльності, для організації релігійних зборів і конференцій, для посилення місіонерів, для видавання релігійної літератури і заснування Біблейських шкіл ” [190, с. 244].

Ще одним актом, що задавав удару по устоям православної церкви, стали дії по використанню мощів православних угодників, визнаних церквою святими. Проводячи лінію на ліквідацію церков і монастирів, керівництво РКП(б) не залишило поза своєю увагою мощі православних святих, котрі в свою чергу, знаходилися в обителях. Мощі Божих угодників нагадували простому віруючому населенню про зразки праведного життя, ідеал, до якого треба прагнути. Культ шанування мощів являвся суттєвою частиною релігійного культу народу. Проте комуністична ідеологія не терпіла конкурентів. Роз'яснювальна тактика вимагала багато часу, тому представники радянської влади вважали, що краще протягом короткого часу, раз і назавжди вилучити у церкви мощі святих праведників. Починаючи кампанію з ліквідації святих мощів,

влада зразу ж спробувала досягти двох цілей: ліквідувати культ шанування мощів і використати випадки неповного збереження залишків Божих угодників для антицерковної пропагандистської акції. Варварський пережиток релігійного гіпнозу, яким, на думку І. Сухоплосва, був культ мощів, – культ муміфікації трупів і ляльок, – повинен був підлягати негайній ліквідації [186, с. 150].

Привселюдний культ мощів, який дурманить людський розум і заставляє повірити в химери, був віднесений Ліквідаційним відділом до категорії психологічно діючої демонстрації. В зв'язку з цим уряд доручив Ліквідвідділу розробити програму, за якою б відбувалося розвінчання культу мощів. Так 22 жовтня 1918 р. при прийнятті на облік богослужбового майна Олександрівського монастиря Петрозаводської губернії в литій раці вагою понад 20 пудів, за даними органів НКЮ, було виявлено замість нетлінних мощів Олександра Сіверського воскову ляльку. Цю звістку було передано комуністичною пресою навіть у найвіддаленіші куточки радянської держави, що природно викликало велике збентеження, як в середовищі церковників, так і серед віруючих мас. Радянська влада під резонанс цієї справи починає здійснювати, в присутності представників духовенства і експертів-лікарів розкривання рак з мощами святих угодників. Протягом року було здійснено 63 випадки зганьблення святинь [191, с. 151].

Діяльність Ліквідаційного відділу в даній “епопеї мощів” виявлялася в поданні на місця інструкцій щодо того, як слід діяти у випадках ліквідації мощів. Давалися точні вказівки, як потрібно ставитися до релігійних почуттів прихильників православної релігії. Так, наприклад, Ліквідаційний відділ від своїх провінційних працівників вимагав, щоб ліквідація здійснювалася в найбільш сприятливий для даної операції час, і ні в якому разі під час богослужінь, щоб до участі в огляді мощів були залучені найширші верстви населення (від робітничих організацій, повітових рад, профсоюзів тощо), аби сам процес ліквідації (зняття одежі, вилучення черепу, кісток і інших речей, які містилися в раці), де виявиться за можливе, неодмінно доручався б представникам духовенства [22, арк. 17].

Ліквідаційним відділом були вироблені спеціальні принципи, які повинні були застосовуватися при ліквідації святих мощів, а саме: 1. місцеві органи радянської влади зобов'язані були прагнути до повної ліквідації старого, випробуваного на протязі віків, способу гіпнотизації і експлуатації мас, яким вважали культ мощів. 2. в залежності від конкретних місцевих умов (склад населення, закоренілість забобонів, авторитетність місцевих органів), місцеву владу зобов'язували у випадках відсутності сприятливих умов для рішучих операцій проводити широку агітацію і пропаганду, вірно ставити культурно-просвітницьку роботу в усіх її видах і формах, як своїми силами, так і за допомогою і при сприянні відповідних церковних органів.

Лише після того як така попередня підготовка була здійснена, то з'явилася впевненість в тому, що хоча б частина трудового елемента підтримує дану програму дій, Ліквідаційний відділ рекомендував діяти з усією рішучістю і послідовністю (щоправда, уникаючи будь-яких непотрібних і шкідливих образ почуттів віруючих) і ні в якому разі не зупинятися на напівзаходах. Краще не розпочинати ліквідацію мощів, ніж, ліквідовуючи їх, зупинитися в роздумах і нерішучості перед “купою кісток і різних ганчірок” [298, с. 72]. У випадках, коли ліквідація розпочиналася, то необхідно було весь процес довести до кінця аж до розміщення рештків по музеях.

Акти вандалізму подавалися, як вимоги народу розкрити обман церковників, які користувалися невіглаством та неуцтвом більшості населення країни для власного збагачення за рахунок паломників. Мощі православних угодників стали піддаватися нарузі задовго до початку кампанії по їх ліквідації.

Виходячи з цих принципів і спираючись на постанову колегії НКЮ від 14 лютого 1919 р. та на резолюцію третього загальнодержавного з'їзду діячів радянської юстиції від 25 червня 1920 р., а також на принципову думку РНК і на вимоги, що поступили з місць від представників трудящих мас, НКЮ 25 серпня 1920 р. опублікував особливий циркуляр, яким передбачалося наступне: а) місцеві виконкоми при відповідній агітації послідовно і планомірно повинні були проводити повну ліквідацію мощів, спираючись на революційну

свідомість трудящих мас, уникаючи при цьому будь-якої нерішучості і половинчатості при проведенні своїх заходів; б) ліквідація названого культу “мертвих тіл”, ляльок повинна була здійснюватися шляхом передачі їх до музеїв; в) у випадках виявлення шарлатанства, фальсифікації і інших кримінальних діянь, спрямованих на експлуатацію темноти, як з боку окремих служителів культу, так і відповідних організацій колишніх офіційних віросповідних відомств, – відділи юстиції повинні були здійснювати судове переслідування всіх винних осіб, ведення слідства у цих справах доручалося слідчим з надзвичайних справ при відділах НКЮ, а сама справа повинна була отримати широкий розголос [42, арк. 24].

Досліджуючи зведення щодо ліквідації мощів та простежуючи подальшу долю мощів, дослідники нерідко зустрічались з відомостями про те, що представники радянської влади запевняли у тому, що ніяких значних ексцесів, пов'язаних з ліквідацією, не було. Проте хвилювання на цьому ґрунті все ж відбувалися [22, арк. 18].

Способом захистити церковне надбання і духовенство для віруючих стало тривожне калатання дзвонів, за допомогою яких можна було досить швидко зібрати величезний натовп. Інколи віруючим, лише за допомогою набату, вдавалося перешкодити пограбуванню чи оскверненню храмів. Відомо декілька спроб пограбування церков представниками місцевих органів влади, проте, набатний дзвін закликав народ. В одній волості Глухівського повіту озлоблені прихожани вбили двох комуністів, які намагалися самовільно забрати деякі речі з храму.

Підсумовуючи вищевикладене, слід відмітити, що, з приходом до влади більшовиків було взято курс на ліквідацію релігії. Найбільшим переслідуванням при цьому піддавалася православна церква, як найбільш могутня церковна організація в країні. Прагнучи до встановлення власної монополії на будь-які форми ідеології в суспільстві, комуністичне керівництво розпочало атаку на церкву, прагнучи досягти поставленої мети будь-якими засобами, включаючи формування відповідного законодавства.

Однак центральні органи радянської і партійної влади переоцінили свої сили в антирелігійній боротьбі. Суспільство, де православ'я було провідною і такою, що оберігалася державою релігією, в основній своїй масі являлося віруючим. З цієї ж причини, як в центрі так і на місцях, не виявилось підготовлених кадрів, здатних вести антицерковну політику. Розпочавши наступ на релігію, влада не змогла на належному рівні створити відповідну суспільну думку серед широких мас населення в державі. Тому, зіткнувшись з власною некомпетентністю у цій справі і опозицією духовенства до нового режиму, всі антирелігійні дії влади виливались у терор щодо православ'я в цілому і його священнослужителів, зокрема, побудили форми „червоногвардійської атаки” на церкву.

При всій суворості дискусії всередині РКП(б) партійним лідерам доводилось миритися з відсутністю послідовності в антирелігійній діяльності представників місцевих органів влади, оскільки часто замінити їх було ніким. Влада в цей час змогла вилучити із відання церкви учбові заклади всіх типів, ліквідувати церковні банківські рахунки, провести націоналізацію церковної майна.

Утвердження радянської влади призвело до встановлення такої моделі держано-церковних відносин, при якій законодавчо закріпився принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбувається активне втручання держави у справи церкви. Більше того, церква сприймається владою, як політичний суперник. Тому більша частина кліру була репресована, конфесії позбавлені статусу юридичної особи, обмежені у світській і навіть релігійній діяльності. Така політика призвела майже до повного знищення православної церкви в Україні, розгулу нечуваного беззаконня в церковних питаннях.

Пріоритетне становище, яке займала православна церква протягом століть, було втрачене з встановленням радянської влади в Україні. Церква зайняла вичікувальну позицію, сподіваючись на порозуміння з радянською владою. Урядова політика в Україні була обумовлена декількома чинниками: по-перше, в роки громадянської війни православна церква підтримувала контрреволюційні сили, її служителі брали участь у військових діях на боці білої гвардії, отже, були ворожим до радянської влади елементом; по-друге, церковнослужителі в

своїх проповідях пропагували загальнохристиянські догми, які певною мірою різнилися з більшовицькою ідеологією; по-третє, керівники радянської влади, будуючи комуністичну державу, заперечували функціонування церкви і релігії як таких, що несумісні з ідеологічними переконаннями та моральними принципами радянської людини; по-четверте, до церкви та священнослужителів зверталися за допомогою і підтримкою скривджені і несправедливо покарані радянською владою. Виникали осередки незадоволених урядовою політикою. Радянська влада, в свою чергу, не могла допустити актів спротиву, тому застосовувала різні методи боротьби з церквою та кліриками. Прийняття відповідного антирелігійного законодавства було початком наступу на церкву. Спроби православних ієрархів України порозумітися з радянськими органами влади результатів не принесли. Всі церковні справи вирішувалися на урядовому рівні. Декрети, постанови, циркуляри, інструкції, що дублювали відповідні правові акти Росії, впроваджувалися в життя республіканськими Наркоматами внутрішніх справ, юстиції та освіти. Вони контролювали весь процес, звітували перед Москвою про проведені заходи в сфері церковної політики в Україні. З 1921 р. до літа 1924 р. відбувався цілеспрямований наступ на релігію взагалі і на церковні інституції зокрема. З другої половини 1924 р. змінилась тактика антирелігійної боротьби: замість кривавого терору, конфіскацій та позбавлення прав, почала впроваджуватися агітаційна пропаганда в містах і селах України. Даний процес фактично тривав до 1928 р., до початку згортання НЕПу відбулось суттєве адміністративно-правове обмеження кола діяльності як самої церкви, так і її релігійних громад.

При застосуванні революційних методів встановлення соціальної справедливості, прагненні обмежити духовного опонента в особі церкви досить швидко переросло в курс на його ліквідацію, як ворога. Остаточне викорчовування релігії проводилося у кількох напрямках: знищення храмів і предметів культу, економічному, політичному і моральному тиску на православне духовенство. Священики були позбавлені виборчих прав, обкладалися всіма можливими податками і в таких розмірах, що вони були не в

зможі їх виконати. За таких умов у них конфісковували майно, а сім'ю виселяли чи розкуркулювали. Тому не дивно, що священнослужителі почали масово зрікатися сану.

Органами НКВС було максимально скорочено процедуру закриття храмів. Ухвали про таке закриття могли приймати місцеві відділи НКВС на основі: несплати податку, поширення в районі епідемії, вимоги населення про закриття церкви, чи коли було доведено, що у церкві збираються „ворожі державі” елементи. Якщо взяти до уваги те, що, за переконаннями комуністів, всі клірики є ворожими радянській державі елементами, то, отже, сама присутність їх у церкві була достатньою для закриття храму. Так в Україні за короткий проміжок з 1921 по 1926 рр. було закрито (а часто знищено) приблизно 75-80 % (більше 8 тисяч) наявних храмів.

Розвиток державно-церковних відносин в 1920-х рр. мав синусоїдальний характер. Переслідування релігійних об'єднань змінювалися певним пом'якшенням політики у цій галузі 1923-1928 рр.

Державно-церковні відносини загальною своєю частиною відображені в антирелігійній і антицерковній політиці органів радянської влади в Україні. Аналізуючи законодавчу базу тих часів, відмітимо, що керівні органи ставили собі за мету викоринити зі свідомості громадськості релігійні переконання шляхом заборони релігійним конфесіям проведення реєстрації актів громадянського стану та смерті, передавши їх у відання цивільних органів держави. В загальноосвітніх закладах викладання “Закону Божого” відмінялося. Відмінялася також релігійна присяга. Взагалі всі привілеї, якими користувалася православна церква часів царату, були відмінені.

За переконаннями представників радянської влади, релігійні вірування мали бути викоренені зі свідомості простого люду. Для цього в державі впроваджувалася ціла низка антирелігійних заходів, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Ці заходи, як то: святкування релігійних свят та шанування культу мощів святих угодників, навчання релігії та проведення релігійних ходів, - були заборонені чи бралися під контроль.

Характеризуючи радянську модель державно-церковних відносин в цілому, слід зазначити, що при всій її змінюваності (ці трансформування були позначені суб'єктивізмом і волюнтаризмом владних структур), можна відмітити такі особливості: законодавче закріплення монопольного становища у державі правлячої партії, програмною метою якої було обмеження впливу, витіснення й фактична ліквідація релігії та церкви; наявність законодавства про свободу совісті та релігійні організації, які формально декларували окремі, поширені у світі принципи регулювання відносин між державою і церквою, але водночас дозволяло на практиці реалізувати політику держави і правлячої партії в широкому діапазоні – від адміністративних обмежень і гонінь - до державного сприяння окремим церковним проектам і програмам; відокремлення церкви від держави і школи від церкви, декларування права сповідувати чи не сповідувати релігію, рівності віруючих і невіруючих, а також всіх церков, релігійних організацій перед законом; націоналізація церковної та монастирської власності (культових будівель, інших споруд, церковного майна), частина якої згодом була передана в користування його колишнім власникам; наявність системи партійно-державного контролю за діяльністю духовних структур, втручання світської влади у внутрішньоцерковні справи, ігнорування де-юре і де-факто міжнародних норм ставлення до церкви та інше.

У державі, яку будував Й. Сталін, не було місця для церкви, особливо для церкви, що зберегла деякою мірою внутрішню незалежність. Причиною ж переходу до політики масової ліквідації релігії і 1928 р. було те, що всі попередні антирелігійні заходи, як то: позбавлення майна і невизнання законом, - виявилися недостатніми. Церква не вмерла і самим фактом свого існування спростовувала марксистське вчення про релігію, як явище, обумовлене економічними факторами.

Більше того, в 1920-ті рр. відбулося значне церковне відродження, котре продовжувалося не тільки в роки НЕПу, а ті часи, коли між мирянами і духовенством було досягнуто небувалого до тих часів взаємного розуміння, відчуття єдності, любові і згоди.

РОЗДІЛ ІІІ

ДЕРЖАВА І МАЙНОВЕ СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ

3.1. Конфіскація радянською владою церковних цінностей в 1922 р. та її наслідки.

В історії нашої держави 1921-1922 рр. є трагічним періодом. Саме на цей період припадає розвиток тоталітарного режиму, який почав формуватися в повоєнний період на території нашої країни. Особливістю його є створення жорсткої централізованої системи духовного поневолення. На той час зростаюча нетерпимість тоталітарної влади щодо релігії і церкви стала загальним явищем [232, с. 192].

Радянська Україна і Росія завжди були країнами переважно сільськогосподарськими. Перша світова і громадянська війни завдали тяжкого удару сільському господарству. Так, у 1921 р. хлібна продукція скоротилася порівняно з 1916 р. на 800-900 мільйонів пудів, тобто приблизно на ту кількість, що вивозилася за кордон. Помітно знизилася врожайність в 1919-1920 рр. порівняно з середніми врожайями перед війною, внаслідок чого загальне виробництво скоротилося на 1200-100 мільйонів пудів. Також різко знизилася врожайність - на 25-30 % на колишніх поміщицьких землях, що перейшли до селянства. Це зниження, викликане погіршенням техніки обробки землі, скоротило виробництво хліба до 100 мільйонів пудів. Навесну 1921 р. площа посівів в Україні скоротилася приблизно на 20%, а по деяких губерніях скорочення посівної площі дійшло до (50 %). У 1921 р. всього хліба на Україні було зібрано 444 млн. пудів, тобто приблизно 1/3 довоєнної продукції. Ці обставини плюс посуха 1920-1921 рр. неминуче призвели до голоду [40, арк. 226].

Голод 1921-1922 рр. охопив Поволжя, Південний Урал, Башкирію, північ і захід Казахстану, південний та східний райони України. Не вдаючись до аналізу причин голоду, що вже зроблено вітчизняною історіографією, зазначимо, що для населення, охоплених ним районів, це була справжня трагедія. Як повідомляла газета “Продналог” від 22 січня 1922 р., на початку 1922 р. у Запорізькій губернії, наприклад, люди від голоду дійшли до такого отупіння, що їли землю, полин. По містах і селах ходять мертві скелети. Розміри лиха були величезні [43, арк. 70].

Однак це була не найбільш жахлива картина в голодуючих районах. Вже восени 1921р. в них почалася масова смертність знесилених голодом людей, були зафіксовані випадки канібалізму і т.п. Голод і хвороби забрали сотні тисяч людей [298, с. 130].

На боротьбу з голодом були мобілізовані всі внутрішні ресурси Росії, України. Суттєву допомогу населенню голодуючих районів надавали уряди та громадські об'єднання багатьох зарубіжних держав. Лише Американська організація допомоги (АРА) ввезла для голодуючих України і Росії близько 28 мільйонів пудів продовольства, надавши допомогу більше 10 млн. чоловік. Тим часом радянський уряд і партія більшовиків повідомляли, що в займах і кредитах для Радянській Росії західні уряди відмовили, погоджуючись продавати хліб і інші продукти лише за золото. Постало питання, а де ж взяти це золото? Відповідь напрошувалася сама собою - в державі багато храмів і церков з незліченними церковними багатствами.

Пожадливими очима дивлячись на церковні багатства, які церква збирала століттями радянська влада через усілякі засоби впливу намагалася змусити церковників віддати їх. У зв'язку з цим вся преса була переповнена пропагандистськими статтями на зразок: “Що означає для Юр'ївського монастиря втрата цінностей на один мільйон рублів золотом для держави ? Від 500 тисяч до одного мільйона пудів закордонного хліба. Цим золотом можна врятувати від голодної смерті не одну тисячу людей. Золоті запаси республіки тануть день за днем. Закордонні держави не дають без золота жодного фунта хліба. Золото, дорогоцінне каміння - ось що може взяти за живе серце буржуа. А

без цього нехай навіть Поволжя перетвориться в пустелю – їх воно мало хвилює. Так невже святі отці, що живуть на землі, де відбувається трагедія, стануть подібними до буржуа?”. В газетах також містилися заклики, що зволікати більше не можна, і „якщо святі отці не хочуть допомагати народу, то робітничо-селянська влада не може більше зволікати жодної хвилини. Ті дорогоцінності, що можна взяти без завдання шкоди релігійному культу, потрібно негайно вилучити і перетворити в хліб. Розпочати потрібно з найбільших храмів і монастирів. Кров'ю і потом мужиків досягалися ці багатства” [172, с. 15].

Довгий час у політичних та історіографічних трактуваннях проблеми панувала державна догма про те, що церква чинила опір передачі своїх цінностей для надання допомоги голодуючим. У дійсності все було по-іншому. Православна церква зразу ж відгукнулася на народне лихо.

Влітку 1921 р., коли стали зрозумілі перспективи голоду, що насувався, патріарх Тихон виступив із посланням до віруючих “Про допомогу голодуючим”. На адресу населення пролунав заклик, в якому патріарх закликав: “...Паства рідна моя! В годину великого бідування Божого благословляю тебе: в тілі і воскреси в теперішньому подвигу твоєму світлі, незабутні діяння благочестивих пращурів твоїх, в години найтяжчих лих, що зібрала своєю самовідданою вірою і самовідданою любов'ю в ім'я престолу духовну руську міць і її життєдайну помираючу руську землю і життя...” [364, с. 86]. Звернення закликало віруючих жертвувати фонду допомоги голодуючим.

У серпні 1921 р. патріарх Тихон заснував Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і звернувся з проханням “До народів світу і православної людності”, в якому просив допомогу голодуючим районам країни. У самій Росії церквою за короткий термін було зібрано значні кошти для передачі їх на допомогу голодуючим. Адже керівництво російської православної церкви вважало, що можна було і слід було здавати дорогоцінні церковні прикраси і предмети, що не мали богослужбового значення. Серед архієреїв, які активно підтримували починання патріарха, був і митрополит Петроградський і Гдовський Веніамін, котрий, за його словами, готовий був зняти дорогоцінний

одяг з ікони Казанської Богоматері (головної церковної святині Петрограда), якщо б це допомогло врятувати голодуючих.

9-го грудня 1921 р. ВЦВК своєю постановою дозволив релігійним організаціям зробити пожертвування на користь голодуючим. У постанові йшлося про те, що, беручи до уваги цілий ряд клопотань окремих релігійних спільнот про дозвіл здійснити збирання пожертвувань на користь голодуючим, Президія ВЦВК постановляє: 1. збори релігійним управлінням і окремим релігійним общинам дозволити. 2. запропонувати Центрпомголу прийти до згоди з релігійними спільнотами про форму зборів пожертвувань і порядок направлення зібраного, маючи на увазі побажання тих, хто жертвує.

Патріарх Тихон у 1921 р. активізує свою діяльність всередині країни. Ставши членом Всеросійського комітету допомоги голодуючим, він вимагав створення незалежних церковних комітетів і надання їм права самостійного розподілення зібраного, безкоштовного користування транспортом і зв'язком, права на вільну агітацію, дозволу послати церковну делегацію за кордон для організації допомоги. Радянський уряд відхилив ці вимоги. Церкві дозволили взяти участь у допомозі на загальних підставах під керівництвом загальної та місцевих комісій допомоги голодуючим. Права і обов'язки релігійних організацій були в затверджених ЦК Помгол положеннях про участь православної, старообрядницької і мусульманської церкви в боротьбі з голодом [364, с. 87].

Патріарх Тихон 25 лютого 1922 р. звернувся безпосередньо до Калініна: “Православна церква ще з липня місяця минулого року прагне допомогти голодуючим, просячи дозволу в уряді..., і якби ті дозволили розгорнути свою діяльність, можливо, ми не були б свідками жахів голоду, оскільки... православне населення... парафіяльної общини може своєю одухотвореною діяльністю принести користь голодуючому населенню”. Та влада не дала відповіді. Лише через рік, у надзвичайно вузьких рамках, церкві було дозволено залучитися до роботи по боротьбі з голодом. У роботі Помголу церкві було відведене певне місце, яке ніяким чином не могло впливати на діяльність

Помголу. Та патріарх, незважаючи на це, уклав з Вінокуровим, на якого було покладено завдання боротися з наслідками голоду, угоду, за якою з церков віддавалися церковні коштовності в обмін на речі, що не були в богослужбовому вжитку [328, с. 104].

Проте цього виявилось замало для представників радянської влади. Вождь більшовиків В.І Ленін стверджував, що кожен пуд хліба та палива – це справжні святині, вищі за ті святині, що ними морочать голову попи, обіцяючи царство небесне в нагороду за рабство земне. Радянська влада вирішила скористатися надзвичайною ситуацією для переможного завершення війни з релігією. В листі В.І. Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. наголошувалося: “Для нас саме цей момент є не тільки винятково сприятливий, але й загалом єдиний момент, коли ми зможемо в 99 із 100 шансів на повний успіх розбити суперника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть” [172, с. 15].

Під грифом “циркулярно” в Інструкції від 18 квітня 1923 р. вказувалося, що питання боротьби з релігією, релігійними забобонами та церквою вимагають до себе посиленої уваги з боку всіх партійних організацій. Ця робота має бути багаторічною, в якій не потрібна гонитва за швидким ефектом. А вилучення церковних цінностей вважалося одним із блискучих методів боротьби з церквою. Київський Губком КПУ ЦК пропонував підняти широку агітацію серед населення за збір золота, срібла, дорогоцінної утвори для закупки насіння голодуючим [10, арк. 16].

Віруючі боляче переживали те, що відбувалося. Вони в будь-який спосіб намагалися захистити цінності від посягань влади, які нерідко призводили до жертв. Таких зіткнень після прийняття згаданих документів було відмічено 1414 по СРСР, всі між уповноваженими представниками влади і віруючими. Протягом 1922-1923 рр. було знищено 2691 священика, 1962 ченці і 3447 черниць. Завдання кампанії, на які вказував Ленін, полягали саме в тому, щоб “...дати самий рішучий і безжалісний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб воно не забуло цього протягом

декількох десятиліть”. Мета була виконана: ні духовенство, ні віруючі цього дійсно не забули [185, с. 45].

Незважаючи на цілеспрямовану політику влади з конфіскації церковних цінностей, радянський уряд був незадоволений надходженнями з церкви на допомогу голодуючим. Так, наприклад, за даними, які зібрав Є.М. Хенкен в В'ятській губернії, вони склали близько 0,9% всіх зборів. В Пермі церква збрала на 1 липня 1921 року 10555 крб. і 28 пудів продовольства, в Архангельській губернії – 8362 крб., в Новгородській – 2756 крб. Самарська єпархіальна комісія збрала всього 26 тисяч карбованців і була розпущена за бездіяльність [364, с. 86].

За підрахунками більшовиків в одному лише Ісааковському соборі (в Петрограді) знаходилося 245 різних культових предметів, які містили в собі більше двох пудів золота і майже 133 пуда срібла, не враховуючи дорогоцінного каміння. У Володимирському соборі (в Києві) одна золота риза ікони вагою в одну четверту пуда мала 1655 діамантів подвійної грані, 638 рубінів, 155 смарагдів, 1400 перлин і багато іншого дорогоцінного каміння. Срібна рама в Михайлівському соборі з приданими до неї предметами мала вагу близько 100 пудів. В Києво-Печерській лаврі зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 мільйонів рублів. Православні храми в Україні і Росії зберігали незліченні багатства, безліч цінностей. За самими приблизними підрахунками представників радянської влади, церковні цінності були еквівалентні півмільярду пудів хліба, яким можна було б прогодувати до нового врожаю декілька десятків мільйонів голодуючих людей і засіяти озиминою поля неврожайних районів. Представники радянської влади зазначали, що у церквах і монастирях збралася велика кількість дорогоцінних речей, і лише деякі з них використовуються для богослужіння.

На цілому ряді робітничих і селянських з'їздів, нарад, зборів і конференцій державними органами було поставлено питання про те, що цінне майно церков повинно бути вилучене для обміну за кордоном на хліб для голодуючих. Були прийняті постанови ВУЦВКа і ВЦВК від 8 березня 1922 р. „Про обов'язкове

вилучення церковних цінностей у фонд ЦК Помгола.” В багатьох селах, на фабриках і заводах було проведено збори і мітинги, де лунали гасла за вилучення церковних цінностей до фонду допомоги голодуючим [371, с. 53].

Своїм наказом пролетарська держава, по суті, не вносила нічого нового в свої відносини з церквою. Держава згідно законодавства радянської республіки не посягала на яку-небудь власність церкви, цієї власності у церкви вже не було; споруди і все культове майно було націоналізоване, перетворене в загальнонародне надбання ще в 1918 р. декретом РНК від 23 лютого. Параграф 13 декрету проголошував: “Все майно існуючих в Росії церковних і релігійних спільнот вважається народним надбанням. Споруди і предмети, призначені для богослужбових цілей, віддаються за особливими постановами місцевої чи центральної влади в безкоштовне користування відповідних релігійних спільнот.” В Україні аналогічний декрет з'явився в 1919 р.

Таким чином, церква не мала права власності, а тому не могла розпоряджатися церковним майном - ні жертвувати, ні реалізувати його, а тим більше перешкоджати органам державної влади по-своєму розпоряджатися цим майном.

На додаток слід відмітити, що вилучення церковних цінностей не обмежувалося культовим майном православних храмів. Дані розпорядження розповсюджувалися на храми всіх релігій і віросповідань, що знаходились на території радянської держави. У цьому відношенні церковнослужителі жодного з релігійних культів у країні не могли знаходитись на якомусь особливому, привілейованому становищі. Будь-які переваги і привілеї тієї чи іншої релігії або ж віросповідання були ліквідовані декретом РНК ще в січні 1918 р.

Вирішивши одним пострілом вбити двох зайців: послабити становище церкви і допомогти голодуючому населенню, – радянська влада поширює серед сільських і волосних зборів гасла про використання церковних цінностей для допомоги голодуючим. У січні 1922 р. в храмі м. Харкова відбулися збори, на яких було розглянуто питання про передачу цінностей для боротьби з голодом, однак керівники єпархії ухилилися від прямої відповіді на це питання. Рух за

вилучення церковних цінностей швидко розростався. Радянська влада була обурена тим, що найбільша в місті Митрофанівська церква виділила на допомогу голодуючим лише 1,5 фунта срібного лому. Президія ВЦВК 23 лютого 1922 р. прийняла Декрет про вилучення непотрібних для богослужіння цінностей церкви і монастирів, як засіб боротьби з голодом в Поволжі та на Україні [364, с. 86].

Згідно з постановою ВЦВК № 183 26 лютого 1922 р. про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим, всі ресурси, що могли послужити засобом боротьби з голодом і для засіяння полів, вилучалися. Цією постановою місцевим радам було запропоновано в місячний термін вилучити із церковного майна, як передані в користування групам віруючих всіх релігій за описами і договорами, так і не передані їм ще за договором, – всі дорогоцінні предмети із платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, вилучення яких не могло суттєво зачепити інтереси самого культу з передачею їх органу Уполнаркомфіна, із спеціальним призначенням в фонд ЦК Помголоду.

З метою планомірного проведення цих заходів, організації і точного обліку та передачі органами Уполнаркомфіна для центральної Комісії допомоги голодуючим вищевказаних цінностей в кожній губернії було створено комісію в складі представників губвиконкома, губкомпомгол і губфінвідділу під головуванням одного з членів ВУЦВКа. Фактичне вилучення за описами дорогоцінних речей мало здійснюватися з обов'язковим залученням представників груп віруючих, в користуванні яких було передано вищезгадане майно.

Вилучення дорогоцінних речей в церквах, монастирях і молитовних будинках всіх віросповідань, належало здійснити тій же комісії з обов'язковим залученням фактично існуючої ради релігійно-парафіальної общини. Вилучене майно мало надходити до особливого фонду на особливі потреби і використовуватись на потреби допомоги голодуючим в порядку, передбаченому особливою інструкцією, виробленою ЦК Помголу за угодою Наркомату з Уполнаркомфіном.

Приховування дорогоцінного майна, зданого в руки віруючих за договором згідно з радянським законодавством, каралося, як розтрата надбання УССР. Приховування від описів дорогоцінних предметів із золота, срібла, каміння, слонової кістки каралося примусовими роботами на термін до одного року з конфіскацією всього майна релігійних чи церковних організацій.

ЦК Помголод про всі цінності, які надходили із церков, та про їх використання мав публікувати періодично в пресі, причому в місцевій пресі публікації містили додатковий перелік цінностей, вилучених з місцевих храмів, молитовень, синагог, мечетей і т.д., із вказанням назви цих храмів. Дану постанову було опубліковано у “Вістях” від 17 березня 1922 р. № 62 [4, арк. 12; 42, арк. 105].

Наркомат Юстиції, в свою чергу, видав інструкцію про порядок впровадження декрету. В ній наголошувалося на тому, що на місцях будуть створені спеціальні комісії, які оглядатимуть церкви і прийматимуть рішення про вилучення коштовностей, які не потрібні для богослужіння. У роботі комісій мали брати участь представники віруючих. Інструкцією забезпечувалася як широка привселюдність, так і гласність в процесі надходження інформації про хід кампанії [321, с. 110].

Ідентичний правовий акт під іншою назвою “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” був схвалений ВУЦВК 8 березня 1922 р. Питання про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим було обговорене в лютому 1922 р. на II Всеукраїнському з’їзді незалежних селян. Представники майже всіх волостей України, що з’їхалися на з’їзд в кількості 1500 чол., одноголосно проголосували за резолюцію про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим. Після чого ВУЦВК видав постанову від 8 березня 1922 р. [105, с. 98].

Як переконливо показав В. Пащенко у ряді публікацій, “вилучення церковних цінностей мотивувалося, в першу чергу, політичними потребами, в єдиному бажанні встановити монополію на безмежну владу, а відтак право панувати в усіх сферах життя суспільства і кожної людини” [315, с. 67].

На адресу всіх губкомів КПУ надійшли циркулярні листи, в яких пропонувалося для успішного проведення вилучення цінностей із церков вжити наступних заходів: по-перше, покласти на бюро губкомів разом з Комісаріатом війчастини керівництво кампанією з вилучення цінностей. Необхідно було також встановити конкретні строки проведення цих дій; по-друге, поряд з цим слід було створити офіційні комісії чи відділи при комітетах допомоги голодуючим для формального приймання цінностей, переговорів з групами віруючих та ін. Губкоми мали суворо дотримуватися того, щоб націоналізований склад цих офіційних комісій не дав приводу для шовіністичних агітацій; по-третє, в кожній губернії мав відбутися офіційний тиждень агітації по вилученню цінностей. Для цього потрібно було підібрати кращих агітаторів і частково військових.

У листах спеціально наголошувалося на тому, що агітація ні в якому разі не повинна була мати жодного прояву боротьби з релігією і церквою, а бути цілком спрямованою на боротьбу з голодом. Разом з цим, слід було сприяти розколу серед духовенства, проявляти в цьому відношенні рішучу ініціативу, беручи під захист державної влади тих священників, котрі відкрито виступали на користь вилучення церковних цінностей. Скрізь, де тільки можливо, мали виступати в церквах, на зборах, в казармах представники голодуючих з вимогою вилучення церковних цінностей; по-четверте, на весь термін кампанії належало висвітлювати ставлення різних верств віруючого населення до вилучення; по-п'яте, поряд з агітаційною роботою повинна була здійснюватися організаційна, яка включала в себе підготовку відповідного апарату для обліку вилученого (за радянським розрахунком) протягом чітко визначеного терміну. Вилучення пропонувалося розпочинати з невеличких церков на чолі з лояльними священнослужителями.

У постанові наголошувалося на тому, що до вилучення в кожній церкві треба було готуватися ретельно. В міських церквах вилучення слід було розпочинати з найбільш багатих. До числа тих, хто вилучатиме церковні цінності, рекомендувалося допускати представників лояльного духовенства,

попередньо широко оповістивши про те, що населення буде мати повну можливість слідкувати за тим, щоб жодна крупиця церковного майна не отримала іншого призначення, крім допомоги голодуючим. У тих же районах, де підготовча робота була недостатньою, вилучення пропонувалося відкласти на деякий термін. Своєю постановою ЦК КП(Б)У підкреслював особливу секретність організації даної роботи і наголошував на тому, що потрібно регулярно їм звітувати про хід роботи, строки та вжиті заходи [39, арк. 1].

Вилучення розпочалося в середині березня 1922 р. в найвіддаленіших губерніях і повітових містах. Віруючі чинили опір, а їх протести придушувалися силою, в результаті чого пролилася кров - спочатку в Шуї, а потім і в інших містах [185, с. 44].

Вилучення в Петрограді, в якому було дуже багато церков і храмів, планувалося розпочати навесні. Влада не могла залишити в спокої колишню столицю, адже там було чимало церковних скарбів. Митрополит Веніамін, звертаючись до Петроградського губвиконкому 11 березня 1922 р., виклав умови, на яких він дасть благословення на вилучення богослужбових предметів, що являлися церковними святинями, і до яких навіть віруючі не мали права доторкатися „неосвяченою рукою”. Митрополит наполягав на тому, що чаші будуть здані лише предметами в злитках золота чи срібла, при безпосередній участі митрополита; віруючі мали отримати вичерпну інформацію про те, що можливості порятунку голодуючих вичерпалися. Митрополит також вказав на те, що раніше ці положення невірно були подані в радянській пресі. Крім того, святим отцем було запропоновано на кошти церкви відкрити їдальні для голодуючих, закупати провізію з іноземних пароплавів. Він вимагав, щоб у церкви було право хоча б обмеженої безпосередньої участі в допомозі голодуючим. Інакше він зобов'язався відізвати своїх представників із Помголу, адже їх участь, таким чином, зводилася не до добродійності, а до вилучення церковних цінностей, а це було святотатством.

В результаті переговорів між митрополитом Веніаміном і міськрадою Петрограду було досягнута домовленість, згідно з якою вилученню підлягали всі

церковні цінності, які віруючі могли замінити сумами зібраних між собою коштів, що відповідало вартості священних предметів. У своєму зверненні митрополит Веніамін закликав не чинити опору владі. Вилучення церковних цінностей у Петрограді розпочалося 21 квітня 1922 р. Питання про те, що брати і що не брати, вирішувалося лише владою. Конфісковувалися цінності заздалегідь складеними описами [328, с. 104].

Варто наголосити на тому, що ще до початку кампанії з вилучення церковних цінностей, радянськими функціонерами наводились мости із зарубіжними діловими колами, які були готові взятися за реалізацію предметів церковного мистецтва [165, с. 197]. Причому під прикриттям гасел про необхідність боротьби з голодом на аукціоні західних держав пропонувалося виставляти пам'ятки, не лише вилучені з церков та монастирів, а й ті, що знаходились у церковних музеях [298, с. 132].

Зокрема, 2 січня 1922 р. вийшов Декрет про вилучення музейного майна, а 26 лютого на додаток до нього було опубліковано постанову ВЦВК про необхідність негайного вилучення “з церковного майна, переданого в користування групам віруючих, всіх речей за описами і договорами, все дорогоцінне майно, золото, срібло і каміння, вилучення яких не може суттєво вплинути і зачепити інтереси самого культу, все вищевказане передати до органів НКФ за спеціальним призначенням до фонду ЦК Помгол” [117].

Декрет було підписано головою ВЦВК Калініним і надруковано в щомісячному журналі „Наука и релігія” №1 за 1922 р., а також в газеті „Известия” від 26 лютого того ж року [42, арк. 103].

Позиція вищої духовної знаті щодо вилучення церковних цінностей була негативною ще до прийняття декрету про вилучення церковних цінностей від 23 лютого. Країною прокотилася хвиля виступів церковників, які агітували за збереження церковних цінностей від радянської влади. 28 лютого патріарх Тихон виступив з посланням, в якому закликав віруючих не віддавати цінності, організувати масові кампанії протесту.

Через декілька днів по тому Глухівський архієпископ Никодим зібрав благочинних і роздав їм послання та приблизний текст звернення віруючих до Президіуму ВЦВК. Одразу ж було організовано збори по парафіях, на яких в основному мова йшла про конфіскацію церковних цінностей. В одній із церков прийняли резолюцію: “Цінності добровільно не здавати. У випадку прибуття представників радянської влади, з’явитися всім незайнятим членам общини для відстоювання церковного майна.”

Духовенство віднеслося до декрету по-різному. Певна його частина не виступала проти вилучення цінностей; лояльну позицію займали і деякі церковники вищих рангів, однак ступінь цієї лояльності не можна перебільшувати. Навіть у неврожайних губерніях переважна більшість священнослужителів була проти використання церковних багатств для допомоги голодуючим і не приховувала своїх поглядів. Так Самарський єпископ Павло говорив, що голод – кара Бога за атеїзм більшовиків, і боротися з ним треба шляхом звернення до Бога; він звинувачував радянську владу в спробах силою відібрати у віруючих предмети богослужіння [200, с. 115].

Партійні організації, в свою чергу, посилили агітаційну роботу. В Києві з кінця березня проводилося по 30 мітингів у день, на площах демонстрували кінострічки про голод. Цим самим радянська влада намагалася посилити вплив на позицію народних мас по відношенню до церковних цінностей.

Кількість інцидентів під час вилучення була значною. Так у Харківській губернії було 3 випадки протидії з боку віруючих, в Чернігівській – в Остерському, Глухівському, Городянському повітах - селяни спочатку не допускали комісії до вилучення. У Кременчуцькій – в Золотоношському повіті - натовп селян порвав документи про кількість цінностей, не допустивши до вилучення. В Подільській губернії зафіксовано 4 випадки відмови видачі цінностей з боку селян. В Донецькій губернії – 1 випадок, завдяки агітації соборного диякона, в Одеській губернії – 2 випадки, один серед селян, другий серед робітників, в Київській губернії не було інцидентів. У Миколаївській – 1

випадок в Єлисаветграді, в Запорізькій – 3 випадки з боку жінок, в Полтавській – 3 випадки [38, арк. 64].

Одеською губернською комісією було складено 28 актів про притягнення до судової відповідальності у зв'язку з приховуванням церковних цінностей. Одну особу було засуджено за приховування церковних цінностей, п'ятьох за приховування церковних цінностей і зберігання золота та валюти, і ще одного за ображення губкомісії. В місті Харкові нараховувалось 14 обвинувачених у справі чинення опору вилученню цінностей, серед яких було 4 священнослужителя [105, с. 85].

Такі каральні заходи органів державної влади не лякали, ні священників ні рядових віруючих. Аби запобігти суцільному вилученню серед кліру, розповсюдженими стало приховування цінностей - одна з форм протесту проти конфіскації церковного майна. В багатьох храмах були відсутні чи вкрай заплутані описи майна. При перевірці представниками радянської влади досить часто виявлялися багатства, приховані церковниками. В Білокрищецькій церкві м. Балахова за описом числилося чотири фунта дорогоцінних речей, а фактично було виявлено 6 пудів 12 фунтів. В Київському Михайлівському монастирі комісія виявила приховані срібні сні вагою 16 пудів. Велика кількість цінностей і продовольства були знайдені в монастирях, розташованих на території АССР Криму та в інших регіонах. Навесні 1922 р. почастишали випадки розкрадання майна і пограбування церков. Викрадені цінності ставали предметом спекуляції [364, с. 90].

Губернські комісії з вилучення надзвичайно уважно поставилися до підготовчої роботи, передбачивши майже всі дрібниці в техніці вилучення, надаючи виняткового значення справі швидкого вилучення. Для цього було мобілізовано партійних і професійних робітників, техніків, спеціалістів, слюсарів, ювелірів, рядових робітників, канцеляристів і т.д.

Губернська комісія м. Одеси поставила собі за завдання вилучення провести блискавично і рішуче. Аби уникнути „провокацій”, вилучення пропонувалося розпочинати з синагог.

На таємному засіданні губернської комісії було вирішено заздалегідь не оголошувати дня вилучення, аби не дати можливості священикам, що чинили опір, підготувати активний і пасивний опір з боку віруючих. Повідомлення були розіслані священикам і старостам церков під їх персональну відповідальність за 3-6 години до вилучення. В дні вилучення робота була розбита в календарному порядку, а губкомісія являла собою військово-оперативний штаб, який був у курсі справ опертрійок (підкомісій), що звітували двічі на годину про стан вилучення. Для роботи в християнських церквах було створено 12 підкомісій, у розпорядженні яких знаходилися військові частини для охорони і придушення безпорядків, якщо такі виникали. В цей час по місту були розташовані частини одеського гарнізону під виглядом навчальних занять, також у посиленому режимі працювала агентура. Вилучення розпочалося в християнських храмах об 11 годині 2 травня і продовжувалося до 19 години. Воно було перерване з причини закінчення робочого дня, після якого громадяни стали заповнювати храми, а в деяких церквах повинні були здійснюватися вечірні богослужіння. На 19 годину 75 % цінностей було вже вилучено. 3 травня з 11 до 17 годин вилучення було закінчено. В ніч з 2-го на 3 органами ДПУ було здійснено арешт священиків, які в той чи інший спосіб чинили опір вилученню. Цей захід мав велике практичне значення [300, с. 1].

Робота по вилученню в повітах розпочалася 2-го і завершилася 5 травня. Одночасно було розпочато вилучення по волостях: в деяких з 7-го по 9 травня. Ексцесів під час вилучення не було. Не спостерігалось значних ексцесів у повітах і селах, бо згідно з доповіддю Одеської губкомісії з вилучення церковних цінностей, скрізь були вжиті заходи агітації на допомогу голодуючим.

Досить цікаво вирішилося питання вилучення церковних цінностей з Києво-Печерської лаври міста Києва. Піклуючись про долю церковної старовини, на адресу вищих органів влади України надходили прохання не проводити в життя декрету в прямому розумінні і надати можливість віруючим християнам в особі православних парафіяльних общин, за їх бажанням,

виплачувати за призначені до вилучення предмети церковного вжитку їх еквівалентну вартість.

Органи радянської влади не пішли, на жаль, на запропонований компроміс. У висновку Ліквідаційного відділу Наркомюсту на лист членів правління Київської спілки православних парафіяльних общин наголошувалося на необхідності послідовного впровадження в життя положень декретів про вилучення церковних цінностей [300, с. 3].

Однак, аби не наражатися на опір населення, Раднаркамом України було видано спеціальну інструкцію, згідно з якою все майно Лаври переходило у відання НКО України. Протягом двох наступних років все майно було роздано, а частина продана. Серед нього загинули дорогоцінні рештки старовинного лаврського меблювання, килими. На адресу голови Окрвиконкому надійшов лист, де зазначалося, що „дорогоцінні килими Лаври топтали, на шитих орлицях сиділи, кришталеві кубки були для води. Коли було збуто рухоме майно, перейшли до нерухомого. На цеглу було розібрано чотири корпуси та низку господарчих будівель.” 27 квітня 1922 р. війська оточили Лавру і вилучили з її храмів ювелірні цінності, історичні реліквії і твори живопису. З Києво-Печерської лаври було вилучено до 100 пудів срібла, золоті чаші, хрести та ін. предмети загальною вартістю на 800 тисяч карбованців золотом [48, арк. 102].

Цінності, вилучені в Києво-Печерській лаврі, було вирішено згідно постанови ЦК РКП(б) використати для допомоги голодуючим і безпритульним. Проте, досить цікавим є той факт, що Всеукраїнська антирелігійна комісія просила Президію ВУЦВК із сум реалізованих цінностей (лаври) виділити для антицерковної роботи 100.000 карбованців, а на постановку антирелігійної пропаганди 50.000 карбованців [2, арк. 84].

Таке прохання антирелігійної комісії не було дивним. Комісія вважала за цілком нормальне явище використати кошти від реалізації церковних цінностей на ведення антирелігійної пропаганди, хоча вилучення цінностей проходили під гаслом „допомоги голодуючим” [2, арк. 84].

За зразком Києво-Печерської лаври культове майно аналогічно було вилучено і з Софії Київської та музею при ній. У тому ж 1922 р. з Михайлівського монастиря в Києві були вилучені цінності в фонд боротьби з голодом [300, с. 1].

Центральною комісією з вилучення церковних цінностей були надані наступні відомості про стан зібраних цінностей на 24 червня 1922 р. В Харківській, Черкаській, Кременчуцькій, Подільській, Донецькій та інших губерніях, (загальною кількістю 12), було вилучено: срібла 788 пудів, 35 фунтів, 12 золотників і 9,5 долі; золота 18 фунтів 34 золотники, 24 долі; діамантів 1\7 карата 4/320 штук; алмазів 1/29 карата 2/24 штук; перлин 1/96 штук, 2/2 фунта 42,5 золотники, 58 долі; монет срібних 844 карбованця 85 копійок; аметисту 2 штуки; ізумрудів 1/5 ½ карата 2/2 штуки [5, арк. 31].

На адресу Центральної комісії допомоги голодуючим РРФСР надійшло повідомлення голови комісії з вилучення церковних цінностей М.О. Скрипника про кількість золота та срібла, зібраного в Україні. За отриманими даними, Кременчуцька Губкомісія збрала 5 пудів 19 фунтів 23 золотники срібла, Запорізька – 9 пудів 15 фунтів 36 золотників срібла, Харківська – срібла 20 пудів 27 фунтів, золота - 57 золотників.

Представники духовенства досить часто чинили опір вилученню. Під час вилучення церковних цінностей ченці загітували натовп, який побив членів виконкому, в результаті чого прокотилася хвиля арештів [364, с. 88].

В Москві, Петрограді, Шуї, Києві, Чернігові, Черкасах, Одесі, Харкові та в інших містах відбулися судові процеси з наступними масовими розстрілами духовенства та інших учасників опору вилучення цінностей. Найбільш показові відбулися в Петрограді. Там було спровоковано понад 40 інцидентів і притягнуто до судової відповідальності 80 осіб з винесенням чотирьох смертних вироків, в тому числі і митрополиту Веніаміну. Всього по країні навесну 1922 р. було зареєстровано близько 1500 виступів церковників, третина яких припадає на Україну; 55 трибуналів порушили 231 справу і притягли до судової відповідальності 732 особи [105, с. 88]. Карали за приховування цінностей, за протидію вилученню, за

розкрадання, а також було вирішено провести декілька показових процесів [39, арк. 9; 7, арк. 14; 9, арк. 43].

У Москві на лаву підсудних сіло 54 особи, 11 з яких отримали смертний вирок. Московський процес відбувався з 26 квітня по 8 травня 1922 р. Патріарх Тихон неодноразово викликався на засідання Московського трибуналу в якості головного свідка. 9 травня патріарх, котрого В. Ленін рекомендував не зачіпати, але піддати ретельному стеженню, був взятий під домашній арешт в Московському Донському монастирі, а влітку 1923 р. був переведений до в'язниці. Після його арешту православна церква виявилася на деякий час позбавленою канонічного глави і духовного керівника, що було на руку радянській владі [185, с. 45].

В Донецькій губернії Маріупольському повіті вилучення відбувалося успішно при сприянні духовенства. А Поблизу міста Полтави, в одному з сіл, навпаки під впливом агітації черниць натовп побив членів виконкому, відбулися арешти, подекуди зустрічалися активні виступи проти вилучення з боку духовенства, спекулянтів. Відбулися арешти осіб, що приховували цінності [6, арк.152].

Процес вилучення церковних цінностей не виправдав всіх покладених на нього сподівань більшовиків. Коштовностей було зібрано набагато менше, ніж на це розраховували владні структури. В одному з журналів 1922 р. писалося так: „Наш 7-верстний потяг навряд чи досяг 2-х верст. Органи влади називали велику кількість причин, за якими було вилучено дуже мало золота: по-перше, духовенство дуже часто приховувало цінності, замуруючи в таємних місцях; по-друге, чимало цінностей були оголошені рідкісними (раритетом) і вилученню не підлягали; по-третє, місцеві комісії не завжди вилучення цінностей проводили досить твердо і енергійно; по-четверте, в церквах, на їхню думку, ще залишилося багато срібла, тому вилучення слід було довести до кінця.

У результаті вилучення церковних цінностей, коли в храмах залишалося навіть по одному срібному хресту, одній чаші, то їх замінювали чашами менш цінними. Якщо таке розпорядження не було виконане, то вилучення вважалося

ще не повністю завершеним; по-п'яте, не були вилучені дзвони, про які при початковому вилученні забували. За загальнодержавним “тижнем цінностей” повинен був проводитися загальнодержавний “тиждень дзвонів”.

Представники органів радянської влади вважали, що цей тиждень дасть державі велику кількість міді, виробка якої за роки війни звелась майже нанівець. Управління Держприбутків НКФ Союзу таємним листом від 5 жовтня 1926 р. № 1/12 запропонувало всі дзвони забронювати за Нарокоматом закордонних справ (для розрахунку з мілітаризованими державами і реалізації їх без зносин з НКЗак. [17, арк. 2]. А в циркулярі №166 від 13/12-26 р. вказувалося, що деяку частину дзвонів було передано МОРПУ на переплавку на жетони, ще деяку частину передано до пожежних частин міста, решта ж дзвонів – найбільш тяжчі за вагою від 5000 і більше пудів - залишалися на своїх місцях, бо зняття їх, перевезення і переплавка не виправдовували витрат [15, арк. 67].

В Юр'ївському монастирі був дзвін вагою 2.100 пудів, другий – 1.140 пудів, а в усіх дзвіницях більше 4.000 пудів. В Троїцькій лаврі великий дзвін важив 4.000 пудів, а всі разом 8.600 пудів, в Угрешському – 335 пуд., а всі до 800 пудів. В Савіно-Стражевському – великий дзвін – 2.215 пуд., а всі разом до 4.500 пуд. В Київській лаврі великий дзвін 1.000 пуд., а всі разом 2.500 пуд. В Донському – великий 700 пуд., а всі разом 100 пудів. Таким чином, в дзвіницях лише 7 монастирів – 21.500 пудів міді.

Поклавши в середньому на дзвіницю кожного монастиря по 500 пудів, на 485 монастирів отримаємо до 250.000 пудів. Поклавши на кожен рядовий храм в середньому лише по 125 пудів, отримаємо 725.000 пудів. Загалом вилучення дзвонів, за підрахунками представників радянської влади, мало дати державі понад один мільйон пудів міді [15, арк. 67].

В листопаді 1926 р. члени комісії держфондів при УЕН погодилися з висновками представників НКО УСРР та Всеукраїнського соціального музею імені Артема, які, оглянувши дзвіниці Покровського монастиря та Старообрядської церкви у Харкові, рекомендували зберегти один з монастирських дзвонів, що був відлитий в 1754 р. [133, с. 38].

Підготовка до вилучення дзвонів розпочалася заздалегідь. У журналі “Наука і релігія” за 1922 р. зазначалося, що ніякого релігійного значення дзвони не мають. В давньохристиянській церкві дзвонів не було. Бовкання дзвонів є порушення свободи совісті. Редакцію журналу турбувало питання, на якій підставі невелика група людей має право і можливість порушувати спокій трудящих повсякденними передзвонами тисячопудових дзвонів. На дзвіницях храмів дуже багато дзвонів, кожній церкві вистачить і одного. Отже, питання вилучення цінностей потрібно довести до кінця [205, с. 91].

Вилучені цінності з молитовень передавали Наркомфін у фонд Помгола. Предмети культу, що мали велику історичну цінність, підлягали обережному вилученню, спеціальній упаковці і відправці до Ермітажного фонду, але теж через Наркомфін і Гохран. У церквах належало залишати лише мінімум богослужбових художньо-цінних предметів, і то лише після включення їх до загального списку і отримання дозволу від “Особливої комісії при Губфінвідділах”.

Однак, за наявними відомостями, українські радянські установи й окремі їх органи, „роз’яснюючи” нову економічну політику, приступали до обміну, розпродажу і розділення різного роду цінностей, прийнятих Радами на облік, на основі декрету про відокремлення церкви від держави (золото, срібло, дорогоцінне каміння, та інші предмети). Між іншим, ці предмети, за винятком тих, які були прийняті на відомих умовах релігійною спільнотою, становили невід’ємну власність держави і повинні були зосереджуватися в Гохрані [3, арк. 6].

Проте велика кількість цінних речей була відправлена до Москви, більшість з яких вважалися такими, що не мають ніякої історичної цінності. У звіті про роботу комісії в Україні у категоричній формі заявлялося, що серед тисяч виробів із срібла загальною вагою понад 2 тонни, вилучених з 1048 церков, 81 костюлу, 188 синагог, 22 монастирів, „цінностей для музеїв не виявлено” [253].

З самого початку встановлення в Україні радянської влади нею керували ставленики Москви, за наказами яких до столиці вивозилося все, що мало хоч

якусь цінність, тож після впровадження в життя декрету про вилучення церковних цінностей в 1922 р. з Харкова у Москву протягом декількох місяців йшли вагони з вантажем „особливої ваги”, а цінності осідали в Держсховищі [133, с. 39].

Однак повернути деякі з церковних речей, що мали велику історичну цінність, все ж вдалося. У зв'язку з проведенням експертизи речей культу, вилучених з церковних та монастирських ризниць, які зберігалися в Держсховищі РРФСР, пам'яткоохоронцям вдалося переконати радянські органи влади у тому, що дані речі дійсно становлять культурну спадщину нашого народу. Було переглянуто 1850 пудів речей, з числа яких відібрали 2669 пам'яток історії та культур вагою в 61 пуд (3,3% загальної кількості речей). Окрім того, ще до приїзду представників України відповідну роботу виконували співробітники Головного музею РРФСР, які з 1880 пуд. переглянутих церковних цінностей України виділили 408 музейних речей загальною вагою 20 пудів (1% загальної кількості). Всього, таким чином, на вересень 1922 р. було переглянуто 3730 пудів церковних цінностей, з яких відібрано 3077 пам'яток [253].

На початку осені 1922 р. з Держсховища РРФСР в Україну було повернуто близько 3200 ювелірних виробів, що мали не лише велике історичне і художнє значення, а й являли собою значну культову цінність [300, с. 3].

Отже, розправившись з матеріальною могутністю православної церкви та позбавивши її можливості активно впливати на населення радянської держави, змінюючи методи і засоби проведення церковної політики. Знищуючи релігійну духовність, органи радянської влади намагалися прищепити народові нову релігію – комунізм і інтернаціоналізм. До 1925 р політика держави щодо православної церкви в Україні перестала нагадувати кавалерські атаки, де тимчасові правителі, що отримували свої пости за лояльне відношення до нової влади, замінювалися людьми, які були спроможними провести серйозну державну адміністративну роботу. Загалом слід зазначити, що незважаючи на певне послаблення тиску на православну церкву, в підсумку змінювалися лише засоби цієї політики, а ціль – знищення релігійних конфесій – залишалася.

Дана політика радянських органів влади немогла невикликати загострення стосунків з церквою аж до конфлікту. Причин загострення конфлікту між владними структурами і православною церквою в Україні було декілька: по-перше, православна церква мала великий вплив на широкі народні маси, була ідеологічним суперником владі, якого слід було нейтралізувати; по-друге, влада була проти вимог повернути священнослужителям і православної церкві тих прав і пільг, якими вони користувалися за царату; по-третє, позбавлення православної церкви права юридичної особи, а священнослужителів багатьох громадянських прав було недемократичним і не знаходило підтримки в суспільстві; по-четверте, священнослужителі і віруючі чинили опір конфіскації майна та церковних цінностей, тим самим наражаючись на застосування сили з боку влади; по-п'яте, в Україні протягом 1920-х рр. було закрито близько 80 % наявних храмів і монастирів. Їх часто використовували на різні потреби держави, як-то: шпиталі, дитсадки, хати-читальні, їдальні, пологові будинки, лікарні, – чи просто зачиняли в зв'язку з непридатністю храму для здійснення богослужінь. Це не могло не викликати обурення і протесту серед віруючих і кліру; по-шосте, утвердження радянської влади в Україні призвело до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо було закріплено принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбулось активне втручання у справи церкви.

Сучасними дослідниками проблеми політики радянської влади щодо православної церкви в Україні встановлено, що метою влади в акції вилучення цінностей було позбавлення церкви економічної, політичної і організаційної могутності. Для досягнення цієї мети більшовики взяли курс на вилучення цінностей, терор щодо духовенства, розкол церкви зсередини. Цій меті послужив декрет ВЦВК про вилучення церковних цінностей. Для його реалізації була створена Комісія допомоги голодуючим, яка взяла активну участь у вилученні коштовностей. Акції з їх вилучення супроводжувалися масовими антиурядовими виступами віруючих, що стало приводом до початку масових репресій проти духовенства. В державі почалися антирелігійні процеси.

Проте згодом життя довело необхідність принципових змін державної політики щодо церкви, тобто відмови від методів військового комунізму та перехід до регулюючої функції держави в цьому питанні. Тому з весни 1923 р., не змінюючи своєї мети нищення церкви, радянська влада в Україні робить корегування курсу: була здійснена спроба ліквідувати „перегини” атеїстичної роботи, надати проведеній політиці законних форм. Гоніння на церкву не припиняються, проте тактика їх змінюється. З’являються нові механізми тиску на релігійні громади, всі справи та проблеми у стосунках церкви та релігійних організацій з державою могли розв’язуватися тепер лише за постанови Президії ЦВК. Більшовики ставили собі за мету змусити віруючих відійти від церкви та її патріарха. Саме цьому повинна була служити кампанія по розколу православного духовенства.

3.2. Земельна та майнова політика держави щодо православної церкви.

Органи радянської влади при проведенні церковної політики звернули особливу увагу на вирішення земельного та майнового питань. Згідно з декретом тимчасового робітничо-селянського Уряду України “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” від 22 січня 1919 р., що майже повністю дублював відповідний правовий акт Радянської Росії, та згідно з декретом РНК України від 17 травня 1919 р. з метою найбільш планомірного використання майна, яке належить монастирським, церковним та іншим релігійним установам усіх культів, воно передавалося у відання Наркомату соціального забезпечення (НКСЗ) для утримання богоділень, інвалідних будинків, дитячих притулків.

Передачі НКСЗ УСРР не підлягали лише землі, лісові угіддя, маєтки, будівлі та представництва, а також храми і речі культового призначення. Останні переходили у відання місцевих рад, які, у свою чергу, передавали їх у користування релігійним товариствам. Для координації заходів щодо реалізації положень декрету при Наркомсоцзабезі передбачалося утворити “комісію ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ” у складі представників від комісаріатів: соціального забезпечення, землеробства, внутрішніх справ, охорони здоров’я, юстиції, фінансів та освіти.

У 1919 р. наміченого VIII з’їздом РКП(б) тотального наступу на релігію організувати не вдалося. В умовах громадянської війни керівники соціалістичної держави не стали ризикувати загостренням стосунків “між молодістю радянською владою та віруючим населенням”. Відтак, як і раніше, переважна більшість храмів залишилася в користуванні віруючих. Причому в багатьох випадках продовжували діяти навіть хатні церкви при лікарнях та навчальних закладах. Оголошення радянською владою перереєстрації релігійних общин дуже часто носило формальний характер і, як правило, за межі губернських та повітових центрів не виходило. Продовжувала функціонувати і більшість монастирів в Україні. Передбачені декретом РНК УСРР від 19 травня 1919 р. заходи по їх

передачі для використання органами соціального забезпечення звелися переважно до утворення з ченців обителів трудових громад і артілей, інвалідних містечок, таких, які продовжували жити за монастирськими канонами [297, с. 40].

Наркомюст УСРР за погодженням із комісаріатами внутрішніх справ та освіти 10 листопада 1920 р. затвердив ще одну інструкцію “ Про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, що майже повністю повторювала зміст відповідної інструкції НКЮ РСФСР, опублікованої в “Известиях ВЦИК” від 30/VIII 1918 р. і обумовлювала принципи та техніку націоналізації культового майна, умови передачі його місцевими виконкомами у користування релігійних громад, зачинення храмів, форми контролю за діяльністю релігійних общин і т.д. [7, арк. 2]. Землі та ліси, що належали монастирям, згідно з декретом РНК УСРР від 3 квітня 1920-го р. були оголошені державним майном УСРР без будь-якого викупу і перейшли у відання та на облік місцевих лісових органів.

Згідно з постановою Народного комісаріату освіти України від 15 лютого 1921 р. „Про духовні училища і семінарії” всі духовні училища і семінарії з майном і кредитами переходили у відання та бралися на облік. Підприємства, які належали церкві, були націоналізовані разом з іншими у державну власність. Норми перелічених актів радянської влади про націоналізацію культового майна були кодифіковані в ст.ст. 360-375 Адміністративного Кодексу, затвердженого постановою 12 жовтня 1927 р., згідно статей цього Кодексу, молитовні будівлі спеціального типу й культове майно, що було на обліку органів радянської влади, вважалися державними (за винятком майна, що його приватні особи тимчасово передавали релігійним громадам) [30, арк. 23].

На початку 1920 р. розпочалася цілеспрямована акція по націоналізації та закриттю заводів, майстерень, благочинних організацій, що належали церквам. Загальна сума коштів, вилучених у церковників з 1919 по 1921 р. за приблизними підрахунками, складала 7 150 000 000 карбованців. Так свічкові заводи, що раніше

були у віданні церковників і складали одне із джерел поповнення церковної каси, майже повсюдно були націоналізовані. Проте в деяких губерніях місцеві РНК проводили не послідовну політику щодо цих резервуарів великого “нетрудового” прибутку церковних організацій. Націоналізація полягала в тому, що заводи, будучи націоналізованими, все ж відпускали, як і раніше, в значній кількості продукти свого виробництва (наприклад, свічки). Крім того, вони брались за розподілення й інших предметів, на зразок вина та ладану, парчі, ікон безпосередньо церковникам, надаючи тим самим останнім можливість їх подальшого перепродажу за підвищеними цінами.

Цьому явищу Ліквідаційний відділ намагався покласти край. Після ряду нарад з цього приводу з представниками РНК, НКВС було вироблено директиву від 23 березня 1920 р., згідно з якою жодна церковна організація не має права отримувати і зосереджувати у себе з метою подальшого перепродажу за довільними цінами предмети, потрібні для відправлення релігійних обрядів [26, арк. 216].

Всі подібні продукти і промислові вироби мали бути продані місцевим розподільчим органам радянської влади в мінімальній кількості, що суворо узгоджувалося з дійсними потребами тієї чи іншої кількості місцевих обивателів, для подальшого постачання безпосередньо цим групам віруючих, за умови не перепродувати ці матеріали чи продукти за підвищеними, з метою здобути прибуток, цінами.

Процес націоналізації церковних вкладів і капіталів проходив вже сплановано і ціленаправлено, але і тут не обійшлося без штурмівщини, при якій було тяжко координувати дії представників влади. Цим часто вони користувалися в своїх власних інтересах. Наприклад, у Черкаській губернії значна кількість реквізицій здійснювалася без документального підтвердження, і тому частина церковних капіталів розійшлося „невідомо куди”. Черкаський монастирі виявилися повністю розграбованими під час антирелігійної кампанії.

Майно релігійних установ розтягувалося різними господарськими органами та військовими формуваннями різного ґатунку, чинилися репресії

проти духовенства. Однак до об'єктивного і скоординованого наступу більшовицької партії і радянської держави проти релігії в 1920 р. було ще далеко.

При проведенні націоналізації майна комісія з обміну і реалізації держфондів вимагала при реалізації культового майна з ліквідованих молитовних будинків та самоліквідованих молитовних будинків дотримуватися такого напрямку:

- всі речі культового майна з коштовних (дорогоцінних) металів повинні були бути передані до державного сховища при НКФ. Всі речі культового майна з міді, польського срібла слід було передати до відділень комісій по кольоровому металу фонду при відповідних Окрфінвідділах /постанова РПО від 14/VII-25 р./ З УРСР 1925 р. № 58 АРТ.441/;
- всі речі культового майна історичної, мистецької та археологічної вартості мали перейти у відання відповідних державних музеїв, що були у віданні Головнополітпросвіти НКО;
- всі речі “так званого священного характеру”, ковдри, покрівці і т.п. повинні були перейти в користування п'ятидесятки релігійної громади, що в її відданні знаходився молитовний будинок відповідного культу, для перенесення в цей будинок, де їх включали до загального опису культового майна;
- всі речі культового майна побутового характеру (меблі, килими і т.і.) слід було зараховувати до державного фонду і реалізовувати через відповідні комісії на загальних державних підставах [14, арк. 11].

Даючи оцінку діяльності комісій, які безпосередньо займалися вилученням культового майна і цінностей, слід зазначити, що різні циркулярні листи НКФ, НКЮ чи Ліквідвідділу, розумілися ними буквально, не припускалась навіть думка пошуку якихось компромісів при розв'язанні конфліктних ситуацій.

Так досить часто речі вилучали без врахування їх історичної вартості. Майно, що підлягало вилученню з молитовень, умовно можна поділити за певними ознаками: матеріал (з якого виготовлені речі культу) – дорогоцінний чи

не дорогоцінний; музейне значення – чи має якусь музейну цінність; освяченість – чи є дане майно релігійною святинею [14, арк. 21].

Інколи траплялося так, що якась дана річ мала як музейну, так і матеріальну цінність. Було також чимало речей, які можна було характеризувати за належністю до всіх трьох категорій, і лише від органів влади залежало, якій з ознак вони нададуть перевагу. Це нерідко негативно вирішувало долю святинь православної церкви в державі з яскраво вираженою атеїстичною і антирелігійною політикою.

Після вилучення релігійного майна перед органами державної влади постало питання про його реалізацію. За цю справу взявся НКВС, який звернувся до всіх комісій по обміну і реалізації Держфондів при окружних фінвідділах, до всіх окружних адмінвідділів з обіжником від 16 червня 1926 р., який визначався спосіб та порядок реалізації культового майна. Згідно з цим обіжником проти реалізації вбрання та інших речей культового майна на приватному ринку принципових суперечностей не виникало. НКВС відмічав, що проводити реалізацію необхідно було обережно: не слід допускати продаж культових речей у державних, кооперативних та інших громадських місцях і магазинах; речі культового майна дозволялося постачати (на комісію чи заготівки) в спеціальні для продажу приватні крамниці [26, арк. 189].

Разом з цим НКФ та НКВС вважали за цілком доцільне переводити передачу вбрання та інших речей культу для потреб театрів, клубів та інших культурно-освітніх організацій, а також допускався продаж цих речей у розшитому чи розібраному вигляді для різного роду виробів, як, наприклад, шапок.

Що ж стосується реалізації дзвонів, ставників та інших речей культу з міді та кольорових металів, то таку реалізацію слід було проводити зазначеним в арт. 2 обіжнику НКФ та НКВС від 16 червня 1926 р. порядком. Продаж дзвонів віруючим для потреб культу допускався лише у крайніх випадках, бо всі речі культу вважалися власністю держави, які лише тимчасово передавалися в користування релігійних громад, а здійснювати продаж самим собі вони вважали за недоцільне, зазначалося в обіжнику НКВС. Речі, що їх не було

передано у користування віруючих, якщо вони не являли собою жодної цінності, через що їх не можна було реалізувати у загальному порядку, було вирішено знищувати [26, арк. 190].

У такий спосіб НКФ і НКВС намагалися проводити свою політику щодо знищення церкви і релігії на теренах всієї радянської держави. Та з огляду на те, що речі культового майна були на обліку комісій держфондів досить довго, видатки по збереженню цих речей у деяких випадках перевищували їх вартість, а тому органи НКФ та НКВС вимагали негайно вжити заходів щодо реалізації цього майна в найближчий термін на викладених в обіжнику НКФ та НКВС від 16 червня 1926 р. підставах.

На адресу керівників Окрадмінвідділів надходили вказівки, які торкалися порядку обміну і реквізиції будівель закритих молитовних споруд. Відповідно до циркуляру НКЮ № 166, згідно з яким губвиконком отримав право реквізиції майна закритих церков побутового характеру, церковне майно закритих церков передавалося сусіднім церквам.

Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 липня 1928 р. все культмайно з міді, польського срібла і інших кольорових металів, дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходилося в зачинених чи таких, що зачинялися, молитовних будинках, належало здати безкоштовно „Комцветфонду” для створення спеціального фінансування металургії кольорових металів при Президіумі Вищої Ради народного господарства [14, арк. 67].

Коли ж вказане культмайно із закритих культбудинків було вже передане в користування інших релігійних общин, чи було передане до інших молитовних будинків до видання циркуляру № 560 від 25 липня 1928 р., то таке культмайно не підлягало вилученню для передачі „Комцветфонду” [14, арк. 6].

Під грифом “цілком таємно” до всіх окружних адмінвідділів надійшли постанови РПО Союзу РСР від 9 лютого 1927 р. „Про ліквідацію комісії Ради Праці і Оборони для обміну й реалізації державних фондів, відповідних республіканських і місцевих комісій.”

Згідно з обіжником № 612 адміністративного управління НКВС, прийнятого на розвиток постанови РПО, вирішувалася подальша доля кольорових металів і дерева, вилучених із закритих молитовних будинків. Адміністративне управління НКВС УСРР обіжником пропонувало усім окрадмінвідділам та райадмінвідділам наступне: протягом тижня з дня отримання даного обіжника повідомити про позолочені речі у вже зачинених молитовних будинках та при кожному наступному закритті молитовного будинку. Згідно з постановою ВЦВК мали подаватись такі відомості: приблизна кількість золоченого дерева, позолочених іконостасів, рам; розміри золочених бань, що їх не знято, хрестів та ін.; кількість золоченого недорогоцінного металу, наприклад, у люстрах, кадилах, підсвічниках, лампадах, корогвах, тощо; точну адресу закритого молитовного будинку [14, арк. 4].

Всі речі культового майна з дорогоцінних металів (платини, золота, срібла) передавалися з закритих молитовень до Державного сховища НКФ. Речі культового майна з міді, польського срібла та інших недорогоцінних металів до РУДМЕТАЛТОРГУ на підставі пояснення НКВС УРСР від 25 липня 1928 р. ч. 560, якщо ці речі без позолоти [14, арк. 5].

У зв'язку з такою нищівною політикою щодо церкви радянською владою представникам релігійних течій доводилося дуже сутожно жити в умовах будівництва соціалізму. З кожним роком ускладнювалося користування громад землею, будівлями. В них вилучалися угіддя, монастирі та монастирські приміщення, які передавалися органам соціального забезпечення, народної освіти, охорони здоров'я, колгоспам, комунам, тощо.

Після того, як було здійснено конфіскацію церковного майна, прихожани не могли використовувати на власний розсуд навіть кошти, зібрані на поточні потреби, ремонт храмів. За інструкцією VIII відділу НКЮ названі кошти могли зберігатися лише в державній скарбниці і видавалися місцевим радам віруючих з огляду на необхідність. Міру необхідності визначала сама рада [14, арк. 40].

Не викликало подиву те, що релігійні громади, нехай навіть з колишніх ченців, позбавлені матеріальної підтримки з боку поруйнованих радянською

владою монастирів, як осередків економічного життя, виявлялися неспроможними на попередньому рівні підтримувати монастирські храми, якими керувалися. Свідченням цього є численні акти про стан храмів Київських: Печерського, Флорівського, Іонинського, Видубицького, Братського та інших монастирів [298, с. 211].

У результаті вже в 1922 р. склалася ситуація, коли навіть представники радянської влади відмічали, що церковні споруди давно не ремонтували. У віруючих не було для цього коштів. Зберігалось свавілля наділених владними повноваженнями радянських органів влади щодо храмів, так і монастирів, тобто під видом обшуків продовжувалось пограбування майна православних монастирів. Обшуки проводили тому, що вважалося, ніби в монастирях все ще зберігаються великі багатства. Нерідко церкви і храми при відсутності в них дорогоцінних речей могли розпродуватися ледь не по цеглині представниками радянських органів влади, аби виручити хоч якусь користь з даного молитовного будинку.

При реалізації закритих молитовних будівель насамперед встановлювали технічну непридатність даного молитовного будинку для подальшої експлуатації шляхом складення відповідного акту. Технічний огляд будинку проводився комісією в складі представників адмінвідділу, фінвідділу, відділу мистецького комунального господарства, а також представників окрмузея та групи віруючих, у чиєму користуванні був зазначений молитовний будинок. Кошти, отримані в результаті продажу молитовного будинку, згідно з обіжником, розподілялися в пропорціях 60% до бюджету УСРР і 40% до місцевого бюджету [14, арк. 32].

На адресу окрадмінвідділів надходили циркуляри, в яких НКВС наголошував на тому, що церковні будівлі передаються в їх користування, як комунальна власність. Крім того, таємним циркуляром від 21 серпня 1924 р. за №19/ф. всім місцевим комісіям пропонувалося прийняти до відома, що матеріали, отримані в результаті знесення молитовних споруд, молитовень, що

знаходилися при них, витрачатися місцевими комісіями як такі, що мають республіканське значення Держфонду [14, арк. 67].

Досить цікаво було вирішено представниками радянської влади питання податкообкладання священнослужителів. Духовенство підлягало обкладенню податками на таких самих підставах, що і найбільш забезпечені верстви населення. Від сплати промислового податку (патенту) воно звільнялося, за наявності землі - платило єдиний сільськогосподарський податок, державний прибутково-промисловий податок, якщо мали місце самостійні прибутки. На місцях траплялися випадки перебільшення податків, якими обкладалися служителів культу, що робило обкладення непосильним. Інколи подорожно обкладалися ті джерела прибутку, які вже враховувалися єдиним сільгосподатком і волосним збором. А до служителів релігійних культів нерідко зараховували не лише тих, хто входив до складу причтів і особисто здійснював обряди (наприклад, єпископи, священики, диякони і т. ін.), але і всіх громадян, що проживали на прибутки від обслуговування храмів, але не здійснювали обрядів, на зразок співаків, пресвітерів та ін., за що їх обкладали відповідним подорожнім податком.

На середину 1920-х рр. підхід щодо обкладення податками став більш зваженими, і НКФ пропонував місцевим фінорганам використати всі допустимі податковим обкладенням засоби для того, аби не допустити викривлення показників прибутковості служителів культу і завищення оцінки церковних споруд, „з необхідною обережністю вживати заходів примусового стягнення і надавати можливі пільги по оплаті податків” (Циркуляр НКФ РСФСР від 2 січня 1925 р.). Поряд із загальнодержавним податком священнослужителі обкладалися великою кількістю місцевих податків на повітові, сільські та інші потреби [13, арк. 40].

Священнослужителі поряд з іншими громадянами виконували суспільні повинності і обов'язки, встановлені циркуляром НКЮ, НКВС, НКЗ, РНК від 15 серпня 1921 р. У містах, особливо на початку 1920-х рр., священнослужителів часто в примусовому порядку залучали до трудової

повинності в вигляді очищення вулиць, базарних площ, на інших чорних роботах. Виключення становила військова повинність. За законом від 18 вересня 1925 р. громадяни, позбавлені виборчих прав, у тому числі представники духовенства, направлялися до тилового ополчення. Призив громадян, яким не довірялася зброя, відбувався одночасно з черговим призовом їх однолітків на дійсну військову службу. Жодні відстрочки і право на пільги за сімейно-майновим станом не мали сили. У мирний час на зарахованих до тилового ополчення покладалися особливі обов'язки, згідно зі спеціальними законами [33, арк. 10].

Ще в вересні 1918 р. на адресу Київського губфінвідділу в справі оподаткування патентним податком священнослужителів надійшла заява Київської крайради. В ній йшлося про те, що губфінвідділ видав наказ, що зобов'язав осіб так званих вільних професій: лікарів, адвокатів, художників і ін., – отримати патент на здійснення того чи іншого виду діяльності. Цим же наказом “осіб вільних професій” прирівнювали з служителями культів, які, в свою чергу, також були зобов'язані отримати патент на священнослужіння. Порівнюючи працю священнослужителів із працею осіб вільних професій, діяльність священнослужителів, на думку Київської крайради, не мала нічого спільного з працею осіб вільних професій, як по духу, так і за своїми завданнями. Священнослужителі своєю працею мали на меті не здобуття матеріальних благ і прибутків, а задоволення релігійних потреб віруючих [34, арк. 16].

Київська крайрада дійшла до висновку, що поширення на священнослужителів зобов'язань отримання патента на право священнодіяння в остаточному підсумку буде прямим оподаткуванням релігійних громад, тоді як ті громадяни республіки, які не належать до складу релігійних громад, цьому податку не підлягають; що таке оподаткування релігійних громад ні з юридичного, ні з принципового боку не могло мати місця в УССР, бо воно суперечило п. 2 декрету “Про відокремлення церкви від держави”, який забороняє видавати на території республіки будь-які закони та розпорядження, які б

обмежували або завдавали утисків волі віри [34, арк. 16]. Проте державні органи влади не збиралися належним чином реагувати на порушення декрету, в державі невпинно здійснювалася політика по чиненню тиску на релігію і церкву.

Протягом 1920-х рр. з'явився цілий ряд інструкцій ВЦВК і Наркомфіна з вимогою знизити ставки податків з духовенства регулюванням максимальних меж податків та ін. В циркулярах ВЦВК вказував на головні порушення законів про культу: а) довільне вилучення у віруючих культових споруд і одностороннє розірвання з ними договорів; б) надмірне податкове обкладення споруд і духовенства; в) неправильне позбавлення духовенства житлової площі; г) незаконне чинення перешкод духовенству у “відправленні культу” [328, с. 161].

В циркулярах наполягалось на відновленні справедливості в тримісячний термін: поверненні несправедливо відібраних храмів, перегляду страхових сум, що знімали з храмів, і приведення їх у відповідність із справжньою вартістю споруд (кожне підвищення обкладення мало бути мотивованим). Не повинні були допускатися збори і податки, не встановлені законом, як-то: збір за виконання церковних пісень під виглядом сплати авторського гонорару, податок за продаж у молитовних спорудах свічок та ін. Винних повинні були притягати до відповідальності. Циркуляри вимагали приведення податкового обкладення з духовенства у відповідність з їх справжніми прибутками. Кожне збільшення повинно було бути обґрунтованим. В одному з циркулярів ВЦВК наголошувалося на тому, що “не допускалося позбавлення служителів культу жилплощі в муніципалізованих спорудах..., позбавлення виборчих прав не могло бути приводом для виселення... Платня за житло і комунальні послуги... не повинна була перевищувати 30% загальних прибутків служителів культів” [328, с. 161].

Радянські органи наголошували, що податкова політика стосувалася лише приватного підприємництва, починаючи від запровадження системи продподатку на початку НЕПу, не відігравала стимулюючої ролі, а навпаки – всіляко обмежувала та стримувала його. В серпні 1921 р. держава обклала приватників

промподатком, прямим податковим збором, акцизним збором, натуральним податком, доходним податком, єдиним сільськогосподарським, митами, високою орендною платою та іншими стягненнями.

Крім того, в циркулярах вказувалося на те, що не можна брати з духовенства побори на користь тих організацій, у складі яких духовенство не має права за радянським законодавством перебувати, як-то: кооперативні вклади, колгоспні збори (самообкладення, тракторні збори і т. ін). Водночас “позбавлення” не позбавляло священників права на землекористування, не могли бути покладені на священнослужителя такі трудові повинності, які привели б до “неможливості виконання культу”. Розкуркулення священника допускалося лише в тих випадках, коли у священнослужителів було наявним “кулацьке господарство” [328, с. 162].

Однак у життя втілювалося зовсім інше, таємні постанови і циркуляри ВЦВК та НКВС, - які насправді намагалися притіснити в правах священнослужителів, релігійні громади шляхом економічного та соціального тиску на них. Так сталося, коли було видано таємну постанову президії ВЦВК “Про податкове обкладення дійсних і колишніх служителів культів”. Згідно з нею, по-перше, звільнялися від сільськогосподарського податку всі колишні духовні особи, що зняли сан. По-друге, податкові правила, що стосувалися духовенства, свідчили про його узаконене притіснення. За прибутками від сільського господарства податок на священнослужителя не міг перевищувати податок селянина з таким же прибутком до 100 %. Навіть якщо прибуток священнослужителя не збільшився порівняно з попередніми роками, податок міг бути збільшений до 75 % порівняно з попереднім роком. Сума загального податку за попереднім прибутком (тобто утримання, виплачуване парафією) не могла перевищувати податок до 75 % [33, арк. 21].

Служителі культу з огляду на те, що були позбавлені виборчих прав і не могли призначатися сільськими виконавцями, заплативши волосний збір, обкладалися особливим збором, встановленим губернським виконками, кошти від якого надходили на рахунок сільрад на покриття видатків з охорони

суспільного порядку, особистої і майнової безпеки чи із благоустрою населеного пункту (декрет ВЦВК і РНК від 27 березня 1924 р.) [98].

Державне законодавство з церковних справ не лише не забезпечувало і не сприяло можливості одержання священнослужителями будь-яких матеріальних прибутків від церковно-богослужбової праці, а навпаки, – гальмувало це, позбавляло церковні установи прав юридичної особи, забороняючи мати печатки, штампи, відмовляло в дозволі на видання церковно-релігійних часописів і т. ін.

У рамках гонінь на монастирі єдиним виходом, який дозволяв ченцям врятувати свої обителі від повного закриття, стала можливість їх реєстрації, як трудової артілі, що дозволяло ченцям забезпечити себе засобами існування. Подібні ідеї отримали підтримку в особі В.Д. Бонч-Бруєвича, який був прихильником існування і розвитку релігійних трудових комун в монастирях.

Народний комісаріат юстиції у своїх циркулярних розпорядженнях наступним чином упорядкував цю проблему. По-перше, розподільниками монастирських господарств являються земельні відділи, які зобов'язані були виконувати всі закони радянської влади про порядок виконання робіт з соціального землеустрою на Україні – про передачу земель, інвентаря будівель, що мали господарське значення до рук трудових елементів. По-друге, будь-яка трудова артіль, яка бажала отримати в користування ділянку землі, зобов'язана була мати устав, складений за зразком приблизного уставу трудових колективів виробленого Наркомземом. По-третє, реєстрація фіктивних трудових артілей, які складаються із старих служителів культур, вважалася незаконною. По-четверте, організації, які переслідували мету релігійного культу, не могли бути зареєстровані. Вони не мали права на наділення землею, будівлями і сільськогосподарським інвентарем із загальнодержавного трудового фонду, не могли бути визнаними економічними трудовими колективами. По-п'яте, надання релігійним колективам (колишнім монастирським, релігійним общинам) статусу трудової артілі, що суперечило інтересам соціальної революції, вважалось протизаконним. По-шосте, членами (монастирської) трудової артілі (колективу) могли бути лише послухники

монастирів. По-сьоме, членами трудової артілі (колективу) не могли бути: а) ченці, священники, диякони, псаломщики й інші офіційні служителі всіх централізованих релігійних культів, взагалі особи, які перебували на службі в будь-якій релігійній організації, як нетрудові елементи, б) непрацевдатні.

По-восьме, члени трудової артілі мали право на сповідання будь-якої релігії. По-дев'яте члени трудових артілей не мали права отримувати прибутки з релігійного майна, від релігійних обрядів і церемоній (хрещення, поховання, одруження, причащення, молебнів, панахид, хресних ходів з іконами й ін.). Взагалі не мали права отримувати нетрудовий прибуток із експлуатації релігійного почуття відсталих верств трудового селянства у власних інтересах, не мали права приймати добровільні дари від відвідувачів храму, здобувати прибуток від продажу свічок, просфор, жертвовного хлібу та полотна, приймати грошові внески від благодійників. Будь-які збори, пожертвування, платня за ті чи інші релігійні послуги не могли бути в будь-якому виді, чи в якому б то не було розмірі, джерелом прибутку трудової артілі, які належали б до однієї релігії. По-десяте, трудовим артілям в цілому не могли бути передані, як такі, в користування монастирі, церкви, каплиці, молитовні будинки, предмети культу й ін. По-одинадцяте, члени трудових артілей могли користуватися храмами, молитовнями „богослужбовим майном” на підставі декрету про відокремлення церкви від держави. По-дванадцяте, функціонування молитовних будинків, церков, а також відправлення релігійних обрядів і різноманітних публічних церемоній на територіях, зайнятих трудовими артілями, допускалося лише в тих випадках, коли воно не заважало і не суперечило цілям і завданням установ Наркомпроса, що дозволяли нормально працювати дитячим садкам, дитячим будинкам, школам, гуртожиткам. По-тринадцяте, видатки по задоволенню релігійних потреб членів колективів, по утриманню храмів і служителів культу ні в якому разі не могли лягати на плечі господарського колективу, як такого, хоча вони могли складатися із осіб одного віросповідання. По-чотирнадцяте, місцеві повітові виконкоми наділялися правом закривати монастирі і монастирські споруди в повітах, використовувати їх для потреб чи Наркомпроса, чи Наркомсобеза, чи

Наркомздрава, чи для інших культурно-просвітницьких цілей, соціального забезпечення, охорони здоров'я, під радянські господарства, під сільськогосподарські виробничі трудові артілі. Що ж стосується колективів ченців, то ті з них, що проживали в цих приміщеннях, в залежності від їх віку, бралися на облік і розподілялися відділом праці: працездатних відділ вносив до списків тилового ополчення, а непрацездатні бралися на облік у відділі соцзабезпечення, який ними опікувався. По-п'ятнадцяте, працездатні ченці тільки в тому випадку могли бути залишені на проживання на території колишнього монастиря, зайнятого трудовим колективом, якщо це дозволяли місцеві органи соціального забезпечення та загальні збори артілі, але в жодному разі не в якості колишніх ігуменів, ігуменів, ієромонахів [33, арк. 20].

Працездатні ченці, позбавлені юридичних прав на основі ст. 18 Конституції УСРР, підлягали загальнообов'язковій трудовій повинності, однак не мали права бути членами трудових артілей, проте могли бути, з міркувань загальних зборів членами трудової артілі, допущені до робіт з обробки землі [33, арк. 6].

На плечі Ліквідаційного відділу лягло завдання скликати з даного питання наради з представників зацікавлених відомств і спільно з ними вирішувати ряд положень, що регламентували б можливу ступінь участі служителів культу в тих чи інших трудових артілях і комунах. У загальному ці положення було зведено до наступного:

- організації, які переслідували мету відправлення релігійного культу, не мали права реєструватися, як такі, використовують загальнонародні кошти. Членами колективів не могли бути особи, які перебували на службі в будь-якій релігійній організації, тобто ченці, офіційні служителі різноманітних церковних релігійних культів;
- членами трудових колективів могли бути лише ті, хто знаходилися в послузі, монастирські робітники;
- церкви, молитовні будинки, предмети культу, що знаходилися в монастирях, не могли бути передані таким трудовим колективам. Ченцям господарського колективу, розміщеного в колишньому монастирі чи в якійсь іншій релігійній

установі, було заборонено здобувати грошову, матеріальну чи іншу користь на спекуляції релігійними почуттями в будь-якій формі чи на експлуатації різних релігійних споруд і предметів, обрядів тощо;

- функціонування молитовних будинків, церков, а також відправлення різних публічних церемоній на території, зайнятій господарським колективом, допускалося лише в тих випадках, якщо це не заважало чи не суперечило цілям і завданням установи чи колективу. Витрати на задоволення релігійних потреб членів колективу, на утримання храму і служителів культу ні в якому разі не могли лягати на засоби господарського колективу, навіть якщо колектив складався із осіб одного віросповідання [12, арк. 37].

У більшості випадків органи влади (і не лише місцеві) відмовляли на прохання ченців і черниць об'єднатися в артілі. Перед ченцями, які вирішили об'єднатися в артілі, поставала маса проблем, адже артілі могли відмовити з будь-якого приводу. По-перше, до артілі не могли входити особи лише однієї статі і лише із ченців, що природно суперечило монастирському устрою. По-друге, артіллю не могла керувати особа, яка знаходилася в чернецтві. Однак, якщо всі вищезгадані умови були виконані з боку братії, то місцева влада не поспішала з реєстрацією чи з забезпеченням умов для нормального функціонування трудової артілі. Проте, не дивлячись на все це, значна частина ченців з благословення патріарха об'єднувалася в сільськогосподарські комуни і реєструвалася як трудові артілі, товариства. Майже кругом до земвідділів надходили масові клопотання від мешканців монастирів на чолі з ігуменами, архімандритами, скарбниками про визнання за ними прав юридичних осіб і реєстрації їх, як організацій “землеробів”, про видачу їм субсидій, відведення землі, збереження за ними будівель, інвентаря, угідь та ін. Представники радянської влади здебільшого вважали, що церковники дуже далекі від ідей трудового комунізму, в зв'язку з чим не давали їм досить часто дозвіл на функціонування артілей.

Багато релігійних общин посилали свої клопотання до Ліквідаційного відділу, вимагаючи повної свободи агітації і пропаганди та свободи вільного

навчання своїх і чужих дітей. Віруючі бажали мати свій внутрішній розпорядок, у тому числі і умови праці, найму, суміщення своїх занять (землеробських з будь-якою чиновницькою чи іншою службами) з підробітками, ніким не контрольованими; вони хотіли, аби відділ надав їм право продавати свої дачі, майно, утворені маєтки, створені при допомозі державних форм, позик, інвентаря та ін., вимагали для себе права в будь-який час залишити общину і забрати з собою свій інвентар та майно. Вони також домагалися прав наділення їх земельними й іншими фондами поряд з простими селянами.

Однак Ліквідаційний відділ не збирався задовольнити їхні вимоги, а відмову пояснював тим, що на даний час місцеві селяни мають незадовільну потребу в землі, а релігійні громади є по суті дачними. Вони, як колишні буржуа, які не знають спокою в накопиченні багатств, не мали ніяких прав, аби їх наділяли різноманітними благами з державних фондів.

В галузі земельної політики Ліквідаційний відділ впроваджував у життя свою попередню директиву суворого розмежування інтересів церковних і релігійних від будівництва нового життя в державі. Так, надаючи свободу культу, не викореного серед селянства, радянська влада, на думку відділу, в жодному разі не повинна була заохочувати прагнення церковників, кулацтва і вихідців із старих правлячих класів створювати під релігійною формою особливу, за своєю суттю економічну, політичну організацію, тим більше на селі.

Всі церковні і монастирські землі, які належали їй до 1917 р., перейшли без будь-якого викупу в користування всього трудового народу. Як нетрудові елементи церковнослужителі були позбавлені права користуватися цими землями. Псаломщики, священики й інші представники духовенства лише в тому випадку зберігали за собою право на землю, якщо вони мали власну землю в кількості, що не перевищувала споживацької трудової норми, і обробляли її власними руками, не застосовуючи найману працю. Якщо земельний наділ перебільшував трудові норми то лишок землі розподіляли між безземельними і малоземельними селянами, як і землі поміщиків згідно з циркулярним роз'ясненням від 14 березня 1920 р. [93, с. 124]. У видках, коли представники релігійних конфесій

зрікалися духовного сану, то після відмови від така званого „паразитуючого життя” і переходу до стану трудящих, і колишні ченці, і колишні представники всіх культів здобували право на користування землею.

Церковні садиби, призначені виключно для відправлення культу, а саме церкви, каплички, молитовні будинки й інші церковні сторожки, переходили у користування релігійних громад, але за умови, що площа їх не перевищувала площі, необхідної для відправлення культу. Якщо садиби становили окремі будівлі, то згідно з обіжником ВЦВК від 21 листопада 1923 р., релігійні громади отримували в користування лише споруди, призначені для відправлення релігійного культу, а решта споруд переходила до відання місцевих рад [1, арк. 62].

Радою народних комісарів було видано постанову „Про порядок надання роботи служителям релігійних культів”, за якою особи, що знаходяться в матеріальній чи службовій залежності від організації релігійного культу, як-то: священники, равіни, ксьондзи, мули, пастирі та ін. були зареєстровані і відправлені на роботу до державних установ і підприємства Управліннями обміну і розподілення робочої сили з наступними обмеженнями:

1. Вказаним особам могли бути надані посади в радянських установах лише повітових і губернських міст, але в жодному разі не в волостях, виконкомах, сільських радах і органах. Виконувати свої службові обов’язки в радянських установах служителі культів зобов’язані бути в звичайному для всіх цивільному одязі.
2. Вказаним особам не надавалися посади в радянських установах, що оплачувалися понад 16 тарифних ставок СРСР.
3. Вказані особи не допускалися зовсім до служби в наступних відділах виконкомів рад: народної освіти, юстиції, землеробства, робітничо-селянської інспекції, відділу управління, наркомату продовольства.
4. В усіх випадках, коли дана постанова була порушена й служителі релігійного культу обіймали посади, заборонені постановою, керівники установи були

зобов'язані в двотижневий термін вжити заходів до переведення вказаних осіб, відповідно до даної постанови [103; 1, арк. 63].

Здійснення священнослужителями обрядів релігійного культу органи радянської влади вважали діяльністю, що не являється сумісництвом. Воно могло здійснюватися святими отцями у вільний від державної роботи час, і за це служителі не отримували певного (постійного) окладу від віруючих (у грошовому вигляді чи натурою) вказувала (Інструкція НКЮ і НКВС від 19 червня 1923р.) [103, с. 125].

Насправді, на радянській службі священники були не потрібні. Перехід духовних осіб на цивільну службу не приносив їм матеріального благополуччя. Як вже зазначалося, тарифна ставка священнослужителям була обмежена 16-м розрядом. Лише в перші роки радянської влади духовенство брало участь в роботі державних органів.

На додаток слід відмітити й те, що Конституція УСРР 1919 р. позбавляла ченців, духовенство, служителів релігійних культів всіх віросповідань, для яких це заняття являлося професією, виборчих прав. За інструкцією ВЦВК про вибори до міських і сільських рад від 13 жовтня 1923 р. особи, що раніше жили на прибутки від виконання обов'язків служителів культу, допускалися до участі у виборах установами окружних, повітових виконавчих комітетів з утвердженням відповідних краєвих, обласних і губернських комітетів. Основою для встановлення виборчих прав служило посвідчення, видане адмінустановою чи підприємством про займану посаду і отримання заробітної платні, а також посвідчення ради чи адміністративних органів про те, що вказані особи в даний час живуть на кошти, що здобули власною працею і не експлуатують чужу працю [42, арк. 68].

Досить цікаво вирішувалося житлове питання у священнослужителів. За інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р., внаслідок муніципалізації церковних будинків служителі культів повинні були отримувати відповідне приміщення від місцевих житлових відділів на загальних для всіх громадян підставах. Всі будинки, що належали раніше церковній спільноті, збудовані на

кошти церков на землях, що їм належали, і будинки, збудовані селянами на власній землі для місцевого духовенства вважалися такими, що належать державі і передавалися місцевим радам. При цьому заселені будинки повинні були здаватися в оренду, в першу чергу, колективам громадян, що проживали в них. Незаселені будинки здавалися в оренду в наступному порядку: а) державним установам; б) партійним і професійним організаціям; в) колективам громадян для особистого користування [239, с. 340].

На орендаторів, незалежно від орендної платні, покладалися всі обов'язки по ремонту і збереженню споруд у цілісності, а також оплата встановлених податків зі споруд (Циркуляр НКВС від 23 серпня 1924 р.). У деяких випадках комунальні відділи замість реєстрації церковно-причтових будинків пропонували церковнопарафіяльним радам укладати угоди про прийняття будинків духовенства релігійної общини на орендне утримання і охорону. Віруючі не бажали йти на подібні пропозиції місцевої влади. В сільській місцевості колишні церковнопарафіяльні споруди, які слугували для духовенства житлом, господарські споруди і т.п., повинні були оплачуватися на умовах платної оренди, не більше 3% зі страхової оцінки обслуговуючих приміщення протягом року. На користувачів цих будинків покладалися такі ж витрати (страхування, ремонт) і турботи щодо підтримки їх у цілісності [239, с. 345].

Церковні сторожки Президія ВЦВК 21 серпня 1924 р. зарахував, як необхідну приналежність до молитовної споруди, і відчужувати від них заборонила. Поряд з іншим майном культу, вони вносилися до опису і передавалися за договором общинам віруючих у безкоштовне користування. При знесенні церковнопарафіяльних споруд реалізація, отриманих в результаті зносу матеріалів, доручалася місцевим комісіям по держфондам. 22 березня 1926 р. всі колишні церковнопарафіяльні будинки були віднесені до категорії муніципалізованих споруд [45, арк. 72].

Міські священики, що проживали в церковно-причтових будинках, позбавлялися права вступати до житлових товариств і займати жилі приміщення за особливими договорами суборенди, укладеними з Правлінням житлового

товариства. Зайнята ними й іншими „представниками нетрудових елементів” жила площа не повинна була перевищувати 10 (15) % загально корисної жилої площі будинку [45, арк. 80].

Оскільки платня духовенства за квартиру була меншою за платню решти нетрудових елементів, у деяких житлових товариствах проявилася тенденція виселення служителів культу із церковних будинків. З огляду на чисельні скарги у вересні 1924 р. Ліквідвідділом НКЮ було дано роз’яснення про те, що в містах у колишніх церковних будинках, таких, що перейшли в оренду житлових товариств, зайнята священнослужителями жила площа входить у першу чергу до складу 10-15 % загальної жилої площі, наданої не членам житлових товариств. Постановою ВЦВК і РНК про оплату жилих приміщень у міських поселеннях для осіб вільних професій, таких, що систематично займалися приватною практикою, ставки квартирної платні встановлювалися відповідно до їх прибутків, але не вище одного карбованця десяти копійок за квадратний метр на місяць. Декрет ВЦВК і РНК від 29 вересня 1924 р. та циркуляр Наркомздрава і НКВС від 16 жовтня 1924 р. встановлювали право громадян, у тому числі священнослужителів, які страждали на захворювання, які загрожували зараженням навколишнім, чи такими, що не піддаються лікуванню, користуватися додатковою жилою площею.

Підсумовуючи можемо відмітити, що протягом 1920-х рр. в соціально-економічному становищі православної церкви в Україні відбулися значні зміни. Все майно існуючих в державі церков проголошувалося народним надбанням. Зареєстровані об’єднання віруючих в “двадцятки” і “п’ятдесятки” отримали право на оренду культових споруд і іншого церковного майна. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті. Конфісковувалися монастирські і церковні землі, лісові угіддя, маєтки, будівлі, представництва та храми. Було націоналізовано, а подекуди і закрито заводи, які належали церквам. Майно релігійних установ розтягувалося різними господарськими організаціями та військовими формуваннями, освітні духовні заклади бралися на облік Народним комісаріатом освіти. З 1924 р. відбулось пом’якшення політики. Так, на вимогу Наркомфіна були знижені ставки податків для духовенства і релігійних громад.

Були повернуті несправедливо відібрані в 1919-1923 рр. храми, не допускалося збирати понад встановлені законодавством податки.

В 1928 р. повернулися до старих принципів антирелігійної політики. Було заборонено здійснювати будь-яку діяльність поза церковними стінами, не допускалася благодійницька діяльність, релігійні громади і клір знову обклали великими податками, священнослужителів поряд з іншими залучали до виконання суспільних повинностей. Православна церква в Україні в черговий раз була поставлена в скрутне економічне становище.

У 1920-ті рр. також спостерігалися спроби „одержавлення” православної церкви, тобто створення системи використання морального й ідейного авторитету церкви в інтересах громадянської влади, участі держави у вирішенні важливих проблем церковного життя, порушення традиційних зв'язків духовенства з населенням. Відповідно до принципів відокремлення церкви від держави, радянська влада не повинна була втручатися в область культу і наглядати за правильним виконанням церковного ритуалу з боку служителів культу. Однак, надання списку служителів культу і членів церковноприходської ради місцевій владі було фактично практикою їх реєстрації.

На середину 1920-х рр. спостерігалось прагнення державних структур юридично оформити використання церковних будинків і будинків, збудованих селянами на їх власній землі, в державних цілях, а також перевести такі будинки до відання місцевих рад. Радянська держава встановила промисловий патент, орендну плату за користування культовими спорудами, довгий час парафії купували свічки в Раднаргоспі. Монопольне вирішення радянською владою державно-церковних питань, посилення антирелігійної налаштованості вели до збереження церковної структури з патріархом на чолі. Поступово була витіснена така церковна функція, як освячення чи анафемствування того чи іншого суспільного чи держаного явища. Це право церква віддала державі.

Слід також відмітити і те, що діяльність радянської влади щодо підриву економічної могутності православ'я була цілеспрямована. Антирелігійна економічна політика владних структур, у першу чергу, відзначалася

комплексністю свого проведення. Так для економічного придушення церкви державними органами влади було застосовано, по-перше, позбавлення церкви більшої частини нерухомого і рухомого майна, тобто конфіскація земель, садів, заводів та ін.; по-друге, священнослужителі обкладалися надзвичайно високими податками; по-третє, податковому обкладенню підлягали також церкви, двадцятки віруючих, що брали даний храм в оренду; по-четверте, тиск на церкву, церковні органи, священнослужителів і рядових віруючих з кожним роком ставав все сильнішим, до того ж його чинили не лише представники влади з центру, а й радянські органи на місцях за прямими вказівками зверху шляхом видання різних циркулярів, розпоряджень, наказів та ін нормативних державних актів, які слід було виконувати негайно і без жодних винятків; по-п'яте, церква обмежувалася лише питаннями богослужіння, а спроби будь-яким чином розвинути економічну діяльність присікалися в зародку.

Систематизуючи і послідовно застосовуючи вказані методи, радянській владі вдалося в 1920-х роках підірвати економічну могутність православної церкви в Україні й поставити її у скрутне становище, багато храмів закривалися, не витримавши податкового тиску. Будучи неспроможними платити високі податки, духовенство зрікалося духовного сану. Таким чином, економічна політика щодо церкви безумовно йшла у загальному річищі антирелігійної політики держави і втілювалася в життя. Це завдало тяжкого удару по релігійним конфесіям і по православної церкві зокрема.

ВИСНОВКИ

Дослідження радянської державної політики щодо православної церкви в Україні в 1921-1928 рр. дозволяє зробити наступні висновки:

- Однією з найбільш складних і, водночас, малодосліджених проблем у вітчизняній історичній літературі залишається питання місця і ролі православної церкви та її впливу на суспільно-політичне життя України в 1920-х рр. у контексті ідеологічного та культурного конфлікту з радянською владою.

У вітчизняній історіографії практично відсутні наукові праці, які б комплексно досліджували процес формування політичного курсу радянської влади щодо стану православної церкви в українському суспільстві, інституційне і законодавче оформлення цього політичного курсу та сукупність дій державних органів радянської влади по відношенню до православної церкви в період НЕПу. Ця проблема досліджувалася фрагментарно, в окремих напрямках і аспектах. Висвітлювати місце церкви в радянському суспільстві могли хіба що закордонні історики, однак їм були недоступні архівні документи та джерела цього періоду. Навіть радянські історики не завжди могли отримати доступ до цих документів. Це було обумовлено накладенням грифу “цілком таємно” при проведенні релігійної політики держави. Для документів, наукових праць, виступів ідеологів марксизму-ленінізму та періодичних видань радянської доби є характерним нетерпимість до релігії і церкви. Взятий у 1920-х роках жорсткий курс на викорінення із свідомості рядових громадян релігійних переконань залишався незмінним протягом більш як 70 років, хоча певні послаблення відбувалися в різні проміжки часу радянської доби. Це обумовлювалося зміною тактики в антирелігійній боротьбі.

З набуттям Україною незалежності вітчизняними науковцями був зроблений істотний внесок у дослідження політики радянської держави щодо

церкви в 20-х рр. ХХ ст. Надбанням громадськості стали праці, що висвітлювали трагічну долю православ'я в атеїстичному суспільстві, проведені дослідження історії як усього православ'я, так і окремих його конфесій в Україні, вивчена антирелігійна політика центру, а також зміни, що в ній відбувалися в досліджуваний період у різних регіонах України.

Джерельна база дисертаційного дослідження є достовірною та являє собою комплекс архівних і опублікованих документів, які дали змогу автору повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

Перспективними напрямками наукової розробки теми є з'ясування особливостей специфіки впровадження радянської антирелігійної політики в містах та на селі, аналіз політичного курсу органів радянської влади щодо обновленської, автокефальної, тихонівської релігійних течій в українському православ'ї та інших релігійних течій України в 1920-х рр.

- Для втілення в життя релігійної політики в роки становлення радянської влади були створені різного роду державні органи, діяльність яких була чітко розмежована і регламентована. Провідну роль серед них відігравав Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції, який здійснював керівництво роботою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, розробляв і публікував у пресі інструкції і роз'яснення. Повноваження в здійсненні репресивних заходів щодо священнослужителів, які чинили опір діям органів радянської влади, були покладені на органи Державного політичного управління. Державне політичне управління було зобов'язане виконувати рішення прийняті Ліквідаційним відділом, що нерідко призводило до непорозумінь між цими державними органами. Наркомат внутрішніх справ безпосередньо контролював і визначав процедуру функціонування та закриття різних релігійних установ, видавав дозволи на проведення релігійних з'їздів, церемоній та обрядів в позакультових приміщеннях. Загальні ж результати роботи НКВС протягом 1920-х рр. в царині його участі в проведенні "церковної політики" держави були орієнтовані на поступове звуження сфери діяльності релігійних організацій за допомогою методів адміністративно-силового тиску.

Керівництво НКВС нерідко відмежовувалося як від надмірної ідеологізації (з боку партійних інстанцій) віросповідного курсу держави, так і від його політизації з боку ДПУ, що вбачала в релігійних організаціях “контрреволюційні” сили. НКВС до середини 20-х років намагався зберегти певну незалежність і автономію від ДПУ при проведенні церковної політики. В цей період між ними існувало навіть деяке суперництво за повний контроль над проблемами державно-церковних відносин, за пріоритет у розробці загальнодержавного курсу щодо релігії і церкви. В 1927 року НКВС втрачає свою самостійність при вирішенні церковних проблем і опиняється в цілковитій залежності від ДПУ. Це було обумовлено переорієнтацією владних органів у справі регулювання життєдіяльності релігійних організацій на заходи командно-адміністративні.

Радянські органи влади опікувались церквою як державною організацією, повністю регламентували її життя, не дивлячись на те, що церква була відокремлена від держави в 1918 р. Проте в різних регіонах України були розбіжності в темпах реалізації розпоряджень органів влади, які можна віднести на рахунок слабого зв'язку між органами місцевої влади і вищими державними адміністративними ланками.

- Пріоритетне становище, яке займала православна церква протягом століть, було втрачене з встановленням радянської влади в Україні. Церква зайняла вичікувальну позицію, сподіваючись на порозуміння з радянською владою. Урядова політика радянської влади в Україні була обумовлена декількома чинниками: по-перше, в роки громадянської війни православна церква підтримувала контрреволюційні сили, її служителі брали участь у військових діях на боці білої гвардії, отже, були ворожим до радянської влади елементом; по-друге, церковнослужителі в своїх проповідях пропагували загальнохристиянські догми, які певною мірою різнилися з більшовицькою ідеологією; по-третє, керівники радянської влади, будуючи комуністичну державу, заперечували функціонування церкви і релігії як таких, що несумісні з ідеологічними переконаннями та моральними принципами радянської людини;

по-четверте, до церкви та священнослужителів зверталися за допомогою і підтримкою скривджені і несправедливо покарані радянською владою. Виникали осередки незадоволених урядовою політикою. Радянська влада, в свою чергу, не могла допустити актів спротиву, тому застосовувала різні методи боротьби з церквою та кліриками. Прийняття відповідного антирелігійного законодавства було початком наступу на церкву. Спроби православних ієрархів України порозумітися з радянськими органами влади результатів не принесли. Всі церковні справи вирішувалися на урядовому рівні. Декрети, постанови, циркуляри, інструкції, що дублювали відповідні правові акти Росії, впроваджувалися в життя республіканськими Наркоматами внутрішніх справ, юстиції та освіти. Вони контролювали весь процес, звітували перед Москвою про проведені заходи в сфері церковної політики в Україні. З 1921 р. до літа 1924 р. відбувався цілеспрямований наступ на релігію взагалі і на церковні інституції зокрема. З другої половини 1924 р. змінилась тактика антирелігійної боротьби: замість кривавого терору, конфіскацій та позбавлення прав, почала впроваджуватися агітаційна пропаганда в містах і селах України. Цей процес фактично тривав до 1928 р., до початку згорання НЕПу відбулось суттєве адміністративно-правове обмеження кола діяльності як самої церкви, так і її релігійних громад.

- Основним завданням антирелігійної політики було послабити вплив православної церкви на широкі народні маси, поширити в суспільстві думку про експлуататорський характер церкви, дискредитувати церкву, як важливий соціальний інститут. Аналізуючи законодавчу базу радянської України, чітко простежуються антицерковні заходи влади. Органи влади поставили собі за мету викорінення зі свідомості громадськості релігійні переконання шляхом заборони реєстрації актів громадянського стану та смерті, передавати їх у відання цивільних органів. У загальноосвітніх закладах було заборонено викладати “Закон Божий”, було відмінено релігійну присягу. З моменту встановлення радянської влади привілеї, якими користувалася православна церква за часів

царату, поступово відмінялися і на середину 1920-х років церква як соціальна структурна одиниця опинилася в дуже скрутному становищі.

Після прийняття декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, який регламентував церковне життя, проводилася конфіскація церковних і монастирських земель. Протягом досліджуваного періоду органи НКВС, НКЮ та ДПУ прийняли цілий ряд інструкцій і циркулярів, що регламентували умови реєстрації релігійних організацій, їх функціонування та проведення різного роду релігійних заходів. Крім того, згідно з інструкціями, релігійне майно та приміщення оголошувалося народним надбанням та передавалося за постановами місцевих рад в безкоштовне користування віруючим.

Радянською владою в Україні було визначено одразу декілька напрямків антирелігійної діяльності. По-перше, знищення матеріальної бази церкви. На початку 1920-х рр. відбулось масове закриття церков, вилучення церковного майна та цінностей, що суттєво підірвало економічне становище церкви в українському суспільстві. По-друге, проведення розкольницької діяльності серед віруючих і духовенства. Щоб послабити і без того хитке становище церкви, влада дозволила проникнути в Україну обновленській гілці православ'я, що відкололася від ортодоксальної тихонівської церкви в Росії. Відношення до автокефальної церкви, яку було створено в 1921 р., було лояльним. Влада підтримувала, а інколи і фінансувала обновленців, відбирала у тихонівців і передавала автокефалістам церкви, спричиняючи ворожнечу між церквами. По-третє, переслідування і репресії священнослужителів. Переслідування і навіть репресії щодо церковнослужителів стали частішими, незважаючи на відхід від кривавих методів диктатури пролетаріату на початку 1920-х рр.

- Причин загострення конфлікту між владними структурами і православною церквою в Україні було декілька: по-перше, православна церква мала великий вплив на широкі народні маси, була ідеологічним суперником владі, якого слід було нейтралізувати; по-друге, влада була проти вимог повернути священнослужителям і православній церкві тих прав і пільг, якими

вони користувалися за царату; по-третє, позбавлення православної церкви права юридичної особи, а священнослужителів багатьох громадянських прав було недемократичним і не знаходило підтримки в суспільстві; по-четверте, священнослужителі і віруючі чинили опір конфіскації майна та церковних цінностей, тим самим наражаючись на застосування сили збоку влади; по-п'яте, в Україні протягом 1920-х рр. було закрито близько 80 % наявних храмів і монастирів. Їх часто використовували на різні потреби держави, як-то: шпиталі, дитсадки, хати-читальні, їдальні, пологові будинки, лікарні, чи просто зачиняли в зв'язку з непридатністю храму для здійснення богослужінь. Це не могло не викликати обурення і протесту серед віруючих і кліру; по-шосте, утвердження радянської влади в Україні призвело до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо було закріплено принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбулось активне втручання держави у справи церкви.

Взявши курс на відокремлення церкви від держави, більшовики на початку 1920-х рр. не тільки не надали церкві незалежності і не відмовилися від ідеї впливу на неї, але й виробили антицерковну політику, сформувавши у системі державного керування ряд спеціальних структур для роботи з церквою. Основними напрямками цієї політики стали руйнація церкви і боротьба з релігійним світоглядом. Щоб зробити радянських людей “духовно багатшими”, взялися за викорчовування з їх свідомості релігійності, вважаючи, що це згубний наслідок слабкої антирелігійної пропаганди, пасивності партії, надлишкової свободи, дарованої релігійним об'єднанням, в результаті чого істотно обмежувалася роль священників у житті парафії. Державні органи постійно виробляли конкретні плани реалізації політичних настанов, прямих вказівок КП(б) України, які зрештою зводилися до адміністративних заходів проти конфесій. В центр уваги ставили питання про виявлення якомога більшої кількості порушень духовенством декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Щоб звітувати перед центром гучними цифрами, на місцях прискіпувалися до будь-яких дрібниць.

- Протягом 1920-х рр. в соціально-економічному становищі православної церкви в Україні відбулися значні зміни. Все майно існуючих в державі церков проголошувалося народним надбанням. Зареєстровані об'єднання віруючих в “двадцятки” і “п'ятдесятки” отримали право на оренду культових споруд і іншого церковного майна. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті. Конфісковувалися монастирські і церковні землі, лісові угіддя, маєтки, будівлі, представництва та храми. Було націоналізовано, а подекуди і закрито заводи, які належали церквам. Майно релігійних установ розтягувалося різними господарськими організаціями та військовими формуваннями, освітні духовні заклади бралися на облік Народним комісаріатом освіти.

Вилучали також і церковні цінності. Сучасними дослідниками проблеми церковно-державних відносин встановлено, що метою влади в акції вилучення цінностей було позбавлення церкви економічної, політичної і організаційної могутності. Для досягнення цієї мети більшовики взяли курс на вилучення цінностей, терор щодо духовенства, розкол і розлад церкви з середини. Цій меті послужив декрет ВЦВК про вилучення церковних цінностей. Декрет прийнятий 23 лютого 1922 р. ВЦВК про вилучення непотрібних для богослужіння цінностей церков і монастирів, мав послужити як засіб боротьби з голодом в Поволжі та на Україні. Постановою ВЦВК 183 церковні цінності повинні були передаватися в фонд допомоги голодуючим. Все вилучене згідно з постановою мало надходити до фонду допомоги голодуючим.

Вилучення в Україні розпочалося в середині березня 1922 р. з найвіддаленіших губерній і повітів. Позиція вищого духовенства та кліру щодо вилучення була негативною. Згідно з релігійними канонами торкатися до церковних речей культового призначення миряни не мали права. Тож не дивно що вилучення було оцінено вкрай негативно. Священнослужителі агітували за збереження цінностей від радянської влади. Влада аби не викликати сильного опору зобов'язала місцеві органи і створені спеціальні комісії з вилучення повідомляти священнослужителів за 3-4 години до початку вилучення, а саме вилучення проводити за один в крайньому разі – два дні. В такий спосіб було

здійснено вилучення в більшості міст і сіл України. Та все ж вжитих заходів виявилось замало. Віруючі чинили опір, приховували цінності. В містах і містечках лунали набати, що закликали люд на захист церковних святинь. Їхні протести придушувалися силою, в результаті чого пролилася кров в Одесі, Києві, Чернігові, Харкові. Над священнослужителями, що чинили опір вилученню розпочалися судові процеси з наступними масовими розстрілами духовенства і інших учасників опору вилучення цінностей. В 1922 році по всій державі було зареєстровано 1500 виступів церковників (третья частина яких відбулась в Україні), 55 трибуналів порушили в зв'язку з цим 231 справу і притягли до судової відповідальності 732 особи. Самого патріарха було взято під домашній арешт, а згодом і ув'язнено.

Вилучення церковних цінностей не виправдало надій та сподівань радянської влади, їх було зібрано набагато менше ніж на це розраховували владні структури. Органи влади називали багато причин внаслідок яких було вилучено дуже мало золота: по-перше, духовенство, на їх думку, приховувало цінності, замуруючи в таємних місцях; по-друге, чимало цінностей було оголошено рідкісними і вилученню не підлягали; по-третє, місцеві комісії не завжди вилучення цінностей проводили досить твердо й енергійно; по-четверте, не були вилучені дзвони, про які при початковому вилученні забули; по-п'яте в церквах, на їх думку, ще залишилося багато срібла, тому вилучення слід довести до кінця.

З 1924 р. відбулось пом'якшення політики. Так, на вимогу Наркомфіна були знижені ставки податків для духовенства і релігійних громад. Були повернуті несправедливо відібрані в 1919-1923 рр. храми, не допускалося збирати понад встановлені законодавством податки.

В 1928 р. повернулися до старих принципів антирелігійної політики. Було заборонено здійснювати будь-яку діяльність поза церковними стінами, не допускалася благодійницька діяльність, релігійні громади і клір знову обклали великими податками, священнослужителів поряд з іншими залучали до

виконання суспільних повинностей. Православна церква в Україні в черговий раз була поставлена в скрутне економічне становище.

Утвердження радянської влади призвело до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо закріпився принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбувається активне втручання держави у справи церкви. Більше того – церква сприймається владою як політичний суперник. Така політика призвела майже до повного знищення православної церкви, розгулу нечуваного беззаконня в церковних питаннях, який став логічним продовженням політики насильства, що є характерним для всього періоду радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

А. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

Фонд 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК, м. Харків)

1.1. Протоколи засідань малої Ради Раднаркому УСРР №№ 1-54. (оригінали) та матеріали до них. 3 січня – 29 червня 1921 р. – Оп. 2. – Том 1. – Од. зб. 20. – Ч.1. Арк. 1-314.

1.2. Привітальні телеграми V Всеукраїнського з'їзду рад від з'їздів незаможних селян Лиманського району Харківської губернії та Смілянського району Кременчуцької губернії. Мандати делегатів Всеукраїнського з'їзду рад. Інструкції комендатури охорони V з'їзду про обслуговування делегатів з'їзду. 21 червня 1921 р. – Оп. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 1-51.

1.3. Циркулярні розпорядження ВУЦВКу з питань переведення податкової кампанії місячника ремонту червоної казарми і двотижневика заготівлі та підвозу палива для Червоної Армії та з ін. питань. 12 грудня 1921 р. – 18 листопада 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб. 370. – Арк. 1-53.

1.4. Протокол №№ 9/58 засідання Президії ВУЦВКу (копія) і матеріали до нього. 8 березня 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб. 516. – Арк. 1-70.

1.5. Протоколи №№ 23/72 об'єднаного засідання президії ВУЦВК і Раднаркому УРСР і матеріали до нього. (Копія). 9 травня 1922 р., – Оп. 2. – Од. зб. 530. – Арк. 1-33.

1.6. Листування з Всеросійським Центральним виконавчим комітетом і наркоматами РРФСР про вжиття заходів щодо боротьби з наслідками голоду на Україні. 3 січня – 22 червня 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб. 702. – Арк. 1-177.

1.7. Засідання центральної комісії по вилученню церковних цінностей. Бюлетень № 4 Центральної комісії допомоги голодуючим, збірник присвячений 4-й річниці Червоної Армії. 25 січня – 20 липня 1922 р. – Оп. 2. – Од зб. 707. – Арк. 1-46.

1.8. Листування з Полтавським Губвиконкомом з питань організації його роботи. 10 січня – 29 грудня 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб. 743. – Арк. 1-143.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів УСРР

1.9. Протоколи засідань Раднаркому УСРР №№ 46-55. 4 серпня – 28 вересня 1921. – Оп. 2. – Од. зб. 13. – Арк. 1-284.

1.10. Зведення Центральної комісії по вилученню церковних цінностей про кількість вилучених цінностей по губерніях. 16 травня – 1 червня 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб. 465. – Арк. 1-6.

Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УСРР

1.11. Материали о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах Киевского губернского и окружных исполкомов. 26 января – 27 ноября 1923 г. – Оп. 1. – Од. зб. 2189. – Арк. 1-243.

1.12. Отчёт о деятельности админотдела Наркомвнудел УССР за 1-е полугодие 1923/24 гг. и информационный обзор подотдела культов о религиозной агитации кулацких элементов Волынской, Киевской, Подольской, Полтавской, Черниговской губерниях в 1924 г. январь 1923 - 1924 г. – Оп. 2. – Од. зб. 195. – Арк. 1-54.

1.13. Циркуляры Наркомвнудел УССР переписка об учёте религиозных общин и служителей культа. 11 сентября 1925 г. – 27 ноября 1927 г., – Оп. 2. – Од. зб. 945. – Арк. 1-53.

1.14. Проект циркуляра наркоматов юстиции земельных и внутренних дел УССР о порядке использования бывших церковных усадеб в сельских

местностях и материалы по рассмотрению его. 14 мая 1925 г. – 24 марта 1927 г. – Оп. 2. – Од. зб. 946. – Арк. 1-92.

1.15. Циркуляры Наркомвнудела УССР и переписка о передаче государственным органам имущества закрытых церквей, состоящих из меди, серебра и др. цветных металлов. 9 ноября 1925 г. – 16 октября 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 947. – Арк. 1-76.

1.16. Циркуляры Наркомвнудела УССР о приоставлении регистрации религиозных общин, не имеющих молитвенных домов. 1 сентября – 31 декабря 1927 г. – Оп. 3. – Од. зб. 261. – Арк. 1-2.

1.17. Протоколы заседаний съездов представителей духовенства по округам. 27 октября 1927 г. – 23 октября 1928 г. – Оп. 3. – Од. зб. 262. – Арк. 1-80.

1.18. Переписка с админотделом и инспектором труда Могилёвского окрисполкома о разрешении созыва пленума епархиального управления, эксплуатации детского труда могилёвским архиепископом. 21 января – 23 мая 1927 г. – Оп. 3. – Од. зб. 330. – Арк. 1-10.

1.19. Циркуляры Наркомвнудела УССР о порядке регистрации религиозных общин, учёт монастырей. 28 января 1928 г. – 12 октября 1929 г. – Оп. 3. – Од. зб. 1054. – Арк. 1-12.

1.20. Циркуляры Наркомвнудела УССР об учёте религиозных служителей культа и переписка с админотделом Наркомвнудела АМССР по этому вопросу. 3 мая – 4 декабря 1928 г. – Оп. 3. – Од. зб. 1055. – Арк. 1-17.

1.21. Выписки из отчётов админотделов окрисполкомов о работе п/отделов культов за 1927/28 гг. – Оп. 3. – Од. зб. 1056. – Арк. 1-87.

1.22. Сведения о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УССР за 1925/26 – 1927/28 гг. – Оп. 3. – Од. зб. 1064. – Арк. 1-38.

1.23. Сведения о количестве монастырей, монахов и монахинь по округам на 1 мая 1928 г. – Оп. 3. – Од. зб. 1065. – Арк. 1-42.

1.24. Переписка с админотделом Антирелигиозного окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин. 5 марта 1928 г. - 11 января 1929 г. – Оп. 3. – Од. зб. 1081. – Арк. 1-52.

Фонд 8. Народний Комісаріат юстиції УСРР

1.25. Документы о культурно-просветительской деятельности центрального и губернских карательных отделов Наркомюста УССР. 1920 г. – Оп. 1. – Од. зб. 110. – Арк. 1-9.

1.26. Постановления, циркуляры ВУЦВК, Совнаркома УССР, Наркомюста УССР и материалы к ним. Т1. 29 апреля – 15 октября 1921 г. – Оп. 1. – Од. зб. 817. – Арк. 1-269.

1.27. Постановления, циркуляры ВУЦВК, Совнаркома УССР, Наркомюста УССР и материалы к ним. Т. 2. 1 октября – 30 декабря 1921 г. – Оп. 1. – Од. зб. 818. – Арк. 1-295.

Фонд 166. Народний Комісаріат освіти УСРР

1.28. Декреты і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відомо Наркомосу, організацію центрального агенства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорону пам'яток старовини та з ін. питань культурного будівництва на Україні. 17 січня 1918 р. – 15 червня 1919 р. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1-85.

1.29. Циркуляр ЦК КП(б)У про порядок вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим. 4 січня – 28 квітня 1922 р. – Оп. 2. – Од. зб 711. – Арк. 1-46.

1.30. Листування з наркоматом внутрішніх справ УРСР, окружними інспекторами народної освіти та державними історико-археологічними музеями про облік і перевірку культового майна та вилучення історико-мистецьких цінностей культу і передачу їх музеям. 23 лютого – 19 листопада 1926 р. – Оп. 6. – Од. зб. 8193. – Арк. 1-76.

1.31. Акти про вилучення церковних цінностей і передачу їх до Київського державного заповідника Лаври. 6 липня 1928 р. – 3 квітня 1929 р. – Оп. 11. – Од. зб. 524. – Арк. 1-44.

Фонд 2717. Всеукраїнського комітета професійної спілки робітників освіти. Южбюро ЦК РОБОС, Укрбюро ЦК РОБОСТ ВУЦП РОБОС

1.32. Питання пропаганди. 1917 – 1929 рр. – Оп. 2. – Од. зб. 1572. – Арк. 1-410.

Фонд 3984. Українська автокефальна православна церква

1.33. Накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих. 1918 р. – Оп.1. – Од. зб. 54. – Арк. 1-46.

1.34. “Вісті Всеукраїнської православної ради” за 1921-1923 рр. (машинопис), – Оп. 3. – Од. зб. 120. – Арк. 1-6.

Фонд 2623. Народний Комісаріат праці УСРР

1.35. Постанова, доповідна записка та витяг з протоколу ЦВК і РНК РСФСР про строки використання на суспільно-корисних роботах громадян, звільнених від військової служби за релігійними переконаннями. 8 – 29 листопада 1926 р. – Оп. 1. – Од. зб. 2711. – Арк. 1-3.

**Б. Центральний державний архів громадських об’єднань України
(ЦДАГО України)**

**Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦК КП(б)У**

1.36. Постановления и декреты Совета Народных Комиссаров УССР. 4 января - 28 июня 1921 г. – Оп. 20. – Од. зб. 610. – Арк. 1-126.

1.37. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У об организации Всеукраинского и губернского комитета помощи голодующим. 18 февраля 1921г. – 31декабря 1921 г. – Оп. 20. – Од. зб. 635. – Арк. 1-155.

1.38. Циркуляры, инструкции, директивы ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о праздновании 4-й годовщины Октябрьской революции, о работе среди нацменьшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партийных поручений, борьбе с голодом, проведении всероссийской переписи и другим вопросам. 10 января – 31 декабря 1921 г. – Оп. 20. – Од. зб. 748. – Арк. 1-244.

1.39. Циркуляр ЦК КП(б)У об изъятии церковных ценностей. Протоколы заседаний, сводки, телеграммы, письма Центральной комиссии по изъятию церковных ценностей при ВУЦИКЕ. 20 апреля – 19 сентября 1922 г. – Оп. 20. – Од. зб. 995. – Арк. 1-42.

1.40. Протоколы IV Бердянской и Большеокмаркской уездных конференций КП(б)У Запорожской губернии, пленумов, заседаний, бюро и районной тройки уездных комитетов партии. Циркуляры уездных комитетов КП(б)У о проведении месячника по укреплению работы на селе, ликвидации неграмотности, проведении кампании по изъятию церковных ценностей, борьбе с эпидемиями и другим вопросам. 11 января – декабрь 1922 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1120. – Арк. 1-273.

1.41. Циркуляры, положения Одесского Губкома КП(б)У о постановке информации в уездных комитетах партии, формах партийно-просветительской работы на селе, проведении единого партдня в городе, руководство комитетами незаможных селян, борьбе с религией и по другим внутрипартийным вопросам. 2 августа - 29 декабря 1922 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1168. – Арк. 1-258.

1.42. Циркуляры, письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б)У, ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей. Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведённой работе по антирелигиозной пропаганде, материалы выставки “религия и наука” и о работе антирелигиозных кружков. 2 января - 18 июня 1922 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1450. – Арк. 1-127.

1.43. Резолюции, тезисы к докладам для агитаторов о формах и методах агитационной пропагандистской работы, о периодической печати, культработе

профсоюзов и задачах культотделов, работе комячеек в условиях НЕПа, о перевыборах в советы, борьбе с голодом, сельскохозяйственных кампаниях, хлебном займе, политико-просветительской работе на селе и другим вопросам. 1922 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1487. – Арк. 1-162.

1.44. Протоколы заседаний и совещаний агитационных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского Губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. 27 марта – 18 декабря 1923 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1772. – Арк. 1-121.

1.45. Резолюции, тезисы Всеукраинского совещания заведующих Антирелигиозной пропагандой отделами губкомов партии. Протоколы заседаний. 12 января - 26 ноября 1924 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1839. – Арк. 1-171.

1.46. Протоколы совещаний, заседаний комиссий по антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Волынского и Одесского губкомов партии. 29 февраля – 20 декабря 1924 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1845. – Арк. 1-42.

1.47. Отчёты, обзор, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины. 4 февраля – декабрь 1924 г. – Оп. 20. – Од. зб. 1846. – Арк. 1-43.

1.48. Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпросе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. 2 января-24 декабря 1924 г. – Оп. 20. – Од. зб. 2006. – Арк. 1-204.

1.49. Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. 21 марта - 2 декабря 1925 г. – Оп. 20. – Од. зб. 2007. – Арк. 1-186.

1.50. Тезисы к докладам, письмам, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в Киеве, работе президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской лавры в

историко-культурный заповедник и другим вопросам. 11 января – 31 декабря 1926 г. – Оп. 20. – Од. зб. 2264. – Арк. 1-256.

1.51. Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в городе Сталино, религиозных группировках, совещаний Украинской автокефальной православной церкви и другим вопросам. Январь - 26 октября 1926 г. – Оп. 20. – Од. зб. 2318. – Арк. 1-69.

1.52. Переписка с партийными органами. Тезисы докладов Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. 13 января – 22 декабря. 1927 г. – Оп. 20. – Од. зб. 2494. – Арк. 1-273.

В. Державний архів м. Києва

Фонд Р-1. Виконавчий комітет Київської міської Ради депутатів трудящих

1.53. Стенограма, окремі протоколи засідань Президії за 1921-1923 роки та матеріали до протоколів. 12 березня 1921 р. – 31 травня 1923 р. – Оп. 1. – Т. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1-86.

1.54. Постанова президії від 3 жовтня 1926 р. про закриття церкви на території Шевченківської лікарні. 1926 р. – Оп. 1. – Од. зб. 302. – Арк. 1-9.

1.55. Постанови президії окрвиконкому. 18 квітня 1927 р. – 25 жовтня 1932 р. – Оп. 1. – Од. зб. 666. – Арк. 1-51.

1.56. Листування з Окрадмінвідділом, Управлінням національного майна про ліквідацію церковних громад та різних релігійних сект. 28 травня – 20 грудня 1929 р. – Оп. 1. – Од. зб. 1487. – Арк. 1-24.

Г. Державний архів Російської Федерації

Фонд Р-5407. Центральный совет союза воинствующих безбожников СССР.

1.57. Статьи и прочая корреспонденция об состоянии антирелигиозной работы на местах. 1928 г. – Оп. 2.- Од. зб. 12. – Арк. 1-40.

1.58. Статьи, записки и прочая корреспонденция об антирелигиозной работе на местах и работа коммунистов о вредительской деятельности попов и культов. 2 июня – 30 июля 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 14. – Арк. 1-78.

1.59. Статьи, заметки и прочая корреспонденция об антирелигиозной работе и местах антисоветской деятельности попов среди населения. 13 октября – 20 октября 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 17. – Арк. 1-78.

1.60. Статьи, заметки и прочая корреспонденция об антирелигиозной работе на фабриках и заводах, в рабочих районах. 5 октября – 27 декабря 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 20. – Арк. 1-16.

1.61. Статьи, заметки и прочая корреспонденция по вопросам об антирелигиозной работе в армии. 28 июля – 11 декабря 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 20. – Арк. 1-24

1.62. Статьи, заметки и прочая корреспонденция о проделанной работе партийных и комсомольских организаций по руководству антирелигиозной пропагандой и использование этих недостатков попами и другими антисоветскими элементами. 1 ноября – декабрь 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 28. – Арк. 1-42.

1.63. Статьи, заметки и прочая корреспонденция о работе партийных, общественных организаций и ячеек союза Безбожников и общественных работников, не порвавших с религией. 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 30. – Арк. 1-33.

1.64. Статьи, заметки и прочая корреспонденция о борьбе с религиозными праздниками, 7 января – 13 марта 1928 г., – Оп. 2. – Од. зб. 33. – Арк. 1-10.

1.65. Статьи, записки и прочая корреспонденция о борьбе с религиозной пропагандой. 28 июля – 27 ноября 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 34. – Арк. 1-32.

1. 66. Статті, записки и прочая корреспонденция о закрытии церквей, отдаче их под школы, клубы и общественные учреждения. 4 декабря – 31 декабря 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 39. – Арк. 1-24.

1. 67. Статті, заметки и прочая корреспонденция деятельности попов среди населения. 2 января – 23 декабря 1928 г. – Оп. 2. – Од. зб. 42. – Арк. 1-100.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

2.68. *Антирелигиозная пропаганда*. Сборник материалов. – Харьков, 1925. – 163 с.

2.69 *Відокремлення церкви від держави*. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УСРР. – Харків, 1926. – 136 с.

2.70. *Відокремлення церкви від держави*. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнуправ УСРР / з передм. В.А. Балицького/. – Харків, 1929. – 165 с.

2.71. *Год борьбы с голодом: через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся Украины: Отчёт Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВЦИКе*. – Харьков, 1923. – 127 с.

2.72. *Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. док. і матеріалів*. /АН України, Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький /. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.

2.73. *Декреты советской власти: В II т. – Т.I / 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г./*. – М., 1967. – 625 с.

2.74. *Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян 20-26 лютого 1922 р.* Стенографічний відчит. – Харків, 1922. – 173 с.

2.75. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР*. – 1919. – № 19. Арт. 204.

2.76. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки*. – Харків, 1920. – 15 с.

2.77. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1978. – Т.1. – 473 с.

2.78. *Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів.* – Харків, 1959. – Т.1. – С. 25-30.

2.79. *Мартерологія українських церков у чотирьох томах. Українська Православна Церква: док. матеріали, християнський самвидав України.* – Торонто-Балтімор, – Т.1. – 1987. – 120 с.

2.80. *Об отделении церкви от государства и школы от церкви.* – Харьков, 1920. – 17 с.

2.81. *Об отделении церкви от государства и школы от церкви.* – Екатеринослав, 1922. – 15 с.

2.82. *Основной закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик.* – М., 1924. – 38 с.

2.83. *Отделение Церкви от государства в СССР. Полный сборник к декрету РСФСР и СССР инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями V отд. НКЮста РСФСР / Под. ред. П.А. Красикова, прокурора Верховного суда СССР. Изд. 2-е. М.: Юрид. изд-во НКЮста РСФСР, 1924. – 420 с.*

2.84. *Отделение церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства.* – М., 1926. – 360 с.

2.85. *Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сборник декретов, инструкций, циркуляров УССР и СССР с разъяснениями отделения культов при НКВД УССР.* – Харьков, 1925. – 109 с.

2.86. *Отчёт VIII (ликвидационного) Отдела Народного Комисариата Юстиции VIII-му Всероссийскому съезду Советов // Революция и церковь.* – 1920. – № 9-12. – С. 70-100.

2.87. *Отчёт о деятельности V (ликвидационного) отдела Народного Комисариата Юстиции // Революция и церковь.* – 1924. – № 1-2. – С.111-112.

2.88. *Отчёт о работе Центральной Комиссии помощи голодающим при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете /за время с I января по I сентября 1922 г./.* – Харьков, 1922. – 30с.

- 2.89. *Первые декреты советской власти: Сб. факсимильного воспроизведения документов.* – М., 1987. – 334 с.
- 2.90. *Про релігію і атеїзм / Збірник документів /.* – К., 1973. – 258 с.
- 2.91. *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью /Сост. Герд Штриккер. Книга 1.* – М.: Пропелеи, 1995. – 350 с.
- 2.92. *Сборник декретов, инструкций и циркуляров Ликвидационного отдела НКЮ / по отделению церкви от государства.* – Харьков, 1921. – Вып. 2. – 20 с.
- 2.93. *Сборник декретов, постановлений, инструкций и циркуляров по НКЮ Украинской Социалистической Советской Республики в систематизированном виде.* – Харьков, – 1920. – Вып. 2. – 790 с.
- 2.94. *Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по Народному Комисариату Юстиции с 1 января 1920 –го по 20 апреля 1921 г.* – Харьков, 1921. – Вып. 2. – 140.
- 2.95. *Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР 1917-1954.* – М.: Госюриздат, 1954. – 719 с.
- 2.96. *Сборник документов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/одотдела при НКВД УССР.* – М., 1954. – 354 с.
- 2.97. *Сборник законов Союза ССР.* – М., 1923. – № 62. – С.46.
- 2.98. *Сборник постановлений, инструкций и циркуляров центральных органов УССР по административным делам.* – Харьков, 1925. – 280 с.
- 2.99. *Сборник циркуляров НКЮ по ликвидационному отделу и отчётов Ликвидационного отдела / по отделению церкви от государства/.* – Харьков, 1921. – Вып. 3. – 41 с.
- 2.100. *Следственное дело Патриарха Тихона. Сборник документов под ред. Вл. Вобьёва / Отв. составитель Н.А. Кривов.* – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1998. – 210 с.
- 2.101. *Українська суспільна політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. /Упоряд. Т.Гунчак і Р.Сольчаник – К.: Сучасність, 1983. – Т.1. – 510 с.*

2.102. *Церковь и государство по законодательству РСФСР*. Сборник указаний и распоряжений с разъяснениями V отдела НКЮ. – М., 1924. – 404 с.

2.103. *Церковь и государство по Советскому праву /Декреты и разъяснения 1917-1923 гг./*. – М., 1923. – Ч.1. – 180 с.

2.104. *Церковь и государство по Советскому праву /Декреты и разъяснения 1917-1923 гг./*. – Москва-Саратов, 1924. – Ч.2. – 199 с.

3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАНЯ

3.105. *Агитпропаганда*. Орган агитационно-пропагандического отдела ЦК КП(б)У. – Харьков, 1922-1923.

3.106. *Антирелигиозник*. Орган Центрального Совета Советского Союза воинствующих безбожников СССР. – М.: Безбожник, 1926-1930.

3.107. *Антирелігійний збірник*. – Херсон, 1928. – 64 с.

3.108. *Безбожник*. Орган центрального совета Союза Воинствующих безбожников СССР. – М.: Московский рабочий, 1925-1930.

3.109. *Безвірник*. Орган Київського Губкому КП(б)У 1925-1935. – К., 1935.

1.110. *Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел УССР*. – Харьков, 1922-1924.

3.111. *Вестник священного синода Российской православной церкви*. – М., 1923.

3.112. *Вісті ВЦВК*. – 1925. – 23 грудня. – № 229.

3.113. *Гнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні // *Безвірник*. – 1928. – № 1. – С. 67-77; № 2. – С. 67-73.

3.114. *Закрытие культовых зданий // Антирелигиозник*. – 1929. – № 9. – С. 106-107.

3.115. *Знамя Коммунизма*. Ежемесячный научно-экономический агитационно-пропагандистский журнал ЦК КП(б)У и Харьковского губкома КП(б)У. Издательство Пролетарий, 1924.

3.116. *Известия ВЦИК*. – 1923, 7 апреля. – № 92.

3.117. *Известия ВЦИК*. – 1922, 26 февраля.

3.118. *Итоговая кампания по изъятию церковных ценностей* // *Агитпропаганда*. – 1922. – № 6. – С. 84-86.

- 3.119. *Как проводится* декрет об отделении церкви от государства на местах // *Революция и церковь*. – 1920. – № 9-12. – С. 100-109.
- 3.120. *Кандидов Б.* Церковь и февральская революция // *Антирелигиозник*. – 1926. – № 3. – С. 30-42.
- 3.121. *Кандидов Б.* Як церква змагалася із Жовтневою Революцією // *Безвірник*. – 1927. – № 10. – С. 5-20.
- 3.122. *Квириг Э.* Очередные задачи / *Антирелигиозная пропаганда*. // *Знамя коммунизма*. – Харьков, 1923. – № 7-8. – С. 4-6.
- 3.123. *Кількість* молитовних будинків усіх культів в УСРР. // *Безвірник*. – 1927. – № 7. – С. 48-51.
- 3.124. *Культура і Релігія*. Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. – Харків, 1929. – 296 с.
- 3.125. *Ливанов В.* Антирелигиозная пропаганда на Украине // *Антирелигиозник*. – 1926. – № 5. – С. 39-47.
- 3.126. *Помощь*: Бюллетень Всероссийского Комитета помощи голодающим. – М., 1921.
- 3.127. *Революция и церковь*. Издание VIII отдела Народного Комиссариата Юстиции. – М., 1919-1924.
- 3.128. „*Тризуб*”. Орган боротьби за незалежність України. Заснований 15/X 1925 р. С.Петлюрою. – Париж, 1925-1930.
- 3.129. *Фаворський В.* Боротьба за жовтень і церква на Україні // *Безвірник*. – 1927. – №11. – С. 3-12; № 12. – С. 11-17.
- 3.130. *Церковные ведомости*. – 1918. – № 3-4.
- 3.131. *Церковные ведомости*. – 1922. – № 6-7.
- 3.132. *Церковный вестник*. – Иркутск, 1928. – № 3-4.
- 3.133. *Церковное* золото голодным. Ежемесячник „Наука и религия”. – 1922.

4. ДРУКОВАНІ ПРАЦІ КЕРІВНИКІВ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

- 4.134. *Бляхін П. А.* За скільки сребряків попи та селяни продали народ? – К., 1921. – 10 с.
- 4.135. *Бляхін П.А.* Як попи туманять нарід / Перекл. Ф. Мойса. – Нью-Йорк, 1921. – 128 с.
- 4.136. *Брихничев И.* Патриарх Тихон и его церковь. – М., 1923. – 23 с.
- 4.137. *Буров Я.* Что значит закон о свободе совести и отделении церкви от государства? / Подробное постановление рассмотрения декрета о свободе совести с приложением самого декрета /. – Иркутск, 1920. – 24 с.
- 4.138. *Бухарин Н.* Преображенский Е. Азбука коммунизма. – Самара, 1924. – 24 с.
- 4.139. *Введенский А.И.* Церковь и государство. (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918-1922 гг.). – М., 1923. – 254 с.
- 4.140. *Гидулянов П.В.* Церковные колокола на службе магии и царизма. / Фактический материал /. – М., – 1929. – 82 с.
- 4.141. *Гидулянов П.В.* К вопросу о толковании ст. 119 Уголовного кодекса // Революция и Церковь. – 1923. – №1-3.
- 4.142. *Горев М.* Голод. – М., 1932. – 40 с.
- 4.143. *Горев М.* Церковные богатства и голод в России. – М., 1922. – 20 с.
- 4.144. *Деятели* октября о религии и церкви. / Статьи. Речи. Воспоминания /. – М.:Мысль, 1968. – 240 с.
- 4.145. *КПРС і Радянська держава* про релігію та атеїстичне виховання й пропаганду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 184 с.
- 4.146. *Красиков В.П.* На церковном фронте (1918-1923). – М., 1923. – 318 с.
- 4.147. *Крупская Н.К.* Вопросы атеистического воспитания. Сборник статей и выступлений. – М.: Просвещение, 1964. – 215 с.
- 4.148. *Ленин В.И.* Класи і партія, їх ставлення до релігії і церкви // Повне зібрання творів. – Т. 17. – С. 400-410.

- 4.149. *Ленін В.І.* Телеграма Й.В.Сталіну // Повне зібрання творів. – Т. 51. – С. 141-142.
4. 150. *Луначарский А.* Кому принадлежит церковное имущество. – М.: Гиз, 1922. – 16 с.
- 4.151. *Луначарский А.В.* Христианство или коммунизм? – Москва: Знание, 1971. – 47 с.
- 4.152. *Луначарский А.В.* Почему нельзя верить в бога. Избранные атеистические произведения. – М.: Наука, 1965. – 443 с.
- 4.153. *Луначарский А.В.* Об атеизма и религии. – М.: Мысль, 1972. – 509 с.
- 4.154. *О религии* и церкви. Сборник высказываний класиков марксизма-ленинизма, документов КПРС и Советского государства. – М., 1981. – 144 с.
- 4.155. *Ленін В.І.* Письмо В.М. Молотова для членов политбюро ЦК РКП(б) от 19 марта 1922 // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190-193.
- 4.156. *Сталин И.В.* // Сочинения Т. XI – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 318.
- 4.157. *Сухоплюев И.* Изъятие церковных ценностей // Путь к коммунизму. – 1922. – № 5. – С. 17-26.
- 4.158. *Сухоплюев И.* Изъятие церковных ценностей // Агитпропаганда. – 1922. – № 4-5. – С. 84-90.
- 4.159. *Сухоплюев И.* Клубные кружки из цикла антирелигиозной пропаганды / Программы, конспекты, демонстрации, литература /. – Харьков, 1924. – 63. с.
- 4.160. *Сухоплюев И.* Основы советского права об отделении церкви от государства и школы от церкви. // Пролетарская мысль. – 1923. – № 1. – С. 64-66.
- 4.161. *Сухоплюев И.* Указатель литературы по антирелигиозной пропаганде // Пролетарская мысль. – 1923. – № 3-4. – С. 80-93; № 5. – С. 61-75.
- 4.162. *Сухоплюев И.* Церковный раскол в России и на Украине // Путь к коммунизму. – 1922. – № 8-9. – С. 189-200.

4.163. *Сухоплюев И.* Церковное контрреволюционное движение на Украине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922. – С. 257-259.

ЛІТЕРАТУРА

5. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

5.164. *Адрионов Н.П., Павлюк В.В.* Культурная революция в национальных республиках и развитие атеизма масс // Вопросы научного атеизма. Вып. 4. – М., 1967. – С. 32-54.

5. 165. *Алексеев В.А.* Иллюзии и догмы: Взаимоотношения Советского государства и религии. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

5. 166. *Алексеев В.А.* „Штурм небес” отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. – М.: Политиздат, 1992. – 310 с.

5.167. *Андрусин Б.І* Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.

5.168. *Академічне релігієзнавство.* Підручник /За науковою редакцією проф. А.М. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 650 с.

5.169. *Архивы Кремля.* Политбюро и церковь 1922-1925. Книга 2. – М.: „Роспеп”, 1998. – 597 с.

5.170 *Бабинов Ю. А.* Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика. – Севастополь: СевНТУ, 2003. – 232 с.

5.171. *Бармакова А.И.* Свобода совести в СССР. – М.: Знание, 1986. – С. 31-38.

5.172. *Белокопытов В.И.* Лихолетие. – Казань: Татарское кн. изд., 1976. – 16 с.

5.173. *Біднов В.* Церковна справа в Україні. – Тарнів, 1921. – 56 с.

5.174. *Білокінь С.* Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 31

5.175. *Бонч-Бруевич В.Д.* Вопросы история религии и атеизма: Сб ст. / Ред кол.: В.Д. Бонч-Бруевич (От. Ред.) и др. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 64 с.

5.176. *Борщевич В.Т.* Українське церковне відродження на Волині (20-40 - ві рр. XX ст.). – Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету, 2000. – 254 с.

5.177. *Буравченков А.О.* Стан церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі (к. XIX – поч. XX ст.). – Наукові праці Кам’янець-Подільського Державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т. 5.– С. 317-323.

5.178. *Буравченков А.О.* Гетьманський переворот 1918 р. – Енциклопедія історії України. – К., 2004. – С. 101.

5.179. *Буравченков А.О.* Денікін і режим в Україні. – Енциклопедія історії України. – К., 2004. – С. 335.

5.180. *Брунь С.* Большевизм і українська церква // Українське слово. – 1997. – № 49. 11 грудня. – С. 13.

5.181. *Бычатын В.Е.* Бычатын С.В. Осуществление ленинских принципов политики партии по отношению к религии и церкви на Украине (1917-1927 гг.) // Вопросы атеизма. Вып. 16. – Киев, 1980.

5.182. *Губонин М.Е.* Акты Священного Патриарха Тихона и позднейшие документы о приёме высшей церковной власти (1917-1943). – М., 1994. – 899 с.

5.183. *Валк С.Н.* Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. Сборник статей. \ Ред С.Н Валк (отв. ред) и др. /. – М.-Л.: Изд-во акад. наук СССР, Ленингр. Отд-ние, 1963. – 160 с.

5.184. *Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н.* Красне конкистадоры. – М.: Саранск, 1994. – 160 с.

5.185. *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь и советская власть в 1917-1927 гг. // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С.40-54.

5.186. *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Науково-дослідницький ін-т ім. О. Ольжича. – Нью-Йорк; К.; Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 191 с.

5.187. *Власовський І.* Нариси історії Української православної церкви ХХ ст. – Нью-Йорк-Київ-Браунд-Брук, 1990. – Т 4. – Час. I – 384 с.

5.188. *Вопросы* научного атеизма. Тихон. – М.: Мисль, 1989. – Вып. 39 – С. 307-313.

5.189. *Воронцов Г.В.* Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917-1937 гг.). – Л.: ЛГУ, 1975. – 180 с.

5.190. *В котле* России 1869-1933 гг. Автобиография И.С. Проханова. – Чикаго, 1992. – С. 244.

5.191. *Гараджа В.И.* Православие в истории России / Ред. Кол.: В.И. Гараджа отв. Ред. / и др. – М.: Мысль, 1988. – 303 с.

5.192. *Гараджа В.И.* Актуальные проблемы теории научного атеизма. Работы научного атеизма. Работы советских учёных: Реферат сб. / Ред. Сост. М.А. Беседин. Отв. Ред. В.И. Гараджа. – М.: АН СССР: ИНИОН, 1983. – 259 с.

5.193. *Гармецкий Ю.М.* Православна церква на Україні на зламі епох /1917-1918 рр./ // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 47-59.

5.194. *Генкина Е.Б.* Переход Советского государства к новой экономической политике (1921-1922) / АН СССР Ин-т истории. – М.: Гос. Изд-во полит. лит., 1954. – 504 с.

5.195. *Гнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник, 1928. – № 1. – С. 67-77; № 2. – С. 67-73.

5.196. *Год* борьбы с голодом 1921-1922. – Харьков, 1923. – 165 с.

5.197. *Голод* и церковные богатства. – М., 1922. – 20 с.

5.198. *Голодний М.* Радянське законодавство про релігійні культу. – К.: Політвидав України, 1974. – 132 с.

5.199. *Голос* народа. Письма и открытки рядовых советских граждан о событиях 1918 – 1932 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – 323 с.

- 5.200. *Гордиенко Н.С.* Современное русское православие. – Л.: Лениздат, 1988. – 304 с.
- 5.201. *Гордиенко Н.С.* Русские писатели о религии и церкви: избранная проза/ Сост. и коммент. Н.С.Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1984. – 270 с.
- 5.202. *Гордиенко Н.С.* Курочкин П.К. Особенности модернизации современного русского православия. – М.: Знания, 1978. – 64 с.
- 5.203. *Грекулов Е.Ф.* Як православна церква служила самодержавству ? – Харків- Одеса, 1931. – 10 с.
- 5.204. *Грекулов Е.Ф.* Как российское духовенство душило печать. – М.: Атеист, 1950. – 28 с.
- 5.205. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В.* Сталінізм на Україні 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
- 5.206. *Данилов С.* Черное воинство. Отделение церкви от государства. Борьба монархов против народа. – Харьков, 1918. – 40 с.
- 5.207. *Демидович Л.С.* Українська православна церква у 1917-1923 рр. // Наукові записки. – К., 2002. – Вип.45. – С. 18-22.
- 5.208. *Демидович Л.С.* Православна церква і соціалістична держава в 1917-1918 рр. // Наукові записки. – К., 2002. – Вип. 47. – С. 64-68.
- 5.209. *Демидович Л.С.* Конфіскація церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921-1922 рр. в радянській Росії // Пам'ять століть. – К., 2005. – Вип. 3-4. – С. 269-278.
- 5.210. *Демидович Л.С.* церковно-релігійне життя в Росії 1917-1918 роки. // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 2. – С. 8-10.
- 5.211. *Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Полтавська обласна держ. Адміністрація; П.Г. Шемет (гол. Ред.), В.А. Войнарович (упоряд.), О.О. Нестуля (упоряд.).* – Полтава, 2002. – 254 с.
- 5.212. *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 70 с.

- 5.213. *Эзрин Г.И.* Государство и религия. Религиозные организации и политическая структура общества. – М.: Политиздат, 1974. – 110 с.
- 5.214. *Ейнгорн И.Д.* Очерки истории религии и атеизма в Сибири (1917-1937). – Томск, 1982. – 110 с.
- 5.215. *Єленський В.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К.: Либідь, 1991. – 720 с.
- 5.216. *Єленський В.Є., Перебенесюк В.П.* Релігія. Церква. Молодь. / Український НДІ, проблеми молоді. – К.: АЛД, 1996. – 160 с.
- 5.217. *Єленський В.Е.* Здійснення в УРСР декрету „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” в перші роки соціалістичного будівництва // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 121.
- 5.218. *Єленський В.* Релігійність в Україні: після Квазіатеїстичного експерименту // Людина і світ. – 1994. – № 10. – С. 11.
- 5.219. *Ємельянов Н.Е.* Оценка статистики гонений на Русскую Православную Церковь в XX веке // Культура. Образование. Православие. Сб. материалов религиозной науч.-практ. конф. /под ред. А.М. Селиванова, Н. Лихачёва, Ярос. Час. Ун-т. – Ярославль, 1996. – С. 248-252.
- 5.220. *Ершова О.П.* Старообрядчество и власть. – М.: Уникум-Центр, 1999. – 204 с.
- 5.221. *Железнодорожский Г.* Советская власть и церковь. – Харьков, 1926. – 77 с.
- 5.222. *Журавський В.С.* Бог і Україна. – К.: Логос, 1997. – 88 с.
5. 223. *Зінкевич О.* Тисячоліття Християнства в Україні: Урочистості 1988 року. – Нью-Йорк: Крайовий комітет Тисячоліття християнства в Україні, 1992. – 522 с.
- 5.224. *Зорин П.К.* Политическая маскировка религиозных организаций. – М., 1934. – 107 с.
- 5.225. *Зольман Б.Й.* Православ'я в Україні 1917-1918 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 120-130.
- 5.226. *Зінченко А.Л.* ” Це влада не від Бога, а від дракона”. ДПУ – НКВС при свободі совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157-165.

5.227. *Зінченко А.Л.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 104-114.

5.228. *Зыбковец В.Ф.* Ликвидация монастырского землевладения в Советской России (1917-1921 гг.) Проблемы аграрной истории советского общества. – М.: Политиздат, 1971. – С. 29-32.

5.229. *Зыбковец В.Ф.* Национализация монастырского имущества в советской России (1917-1921). – М.: Наука, 1975. – 206 с.

5.230. *Иванов А.И.* Лобазов П.К. Политика советского государства по вопросам религии и церкви. – М.: Знание, 1973. – 64 с.

5.231. *Ивановський А.* 100 запитань безбожникам. – Харків, 1928. – 166 с.

5.232. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIXст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – 440 с.

5.233. *Ігнатуша О.М.* Європейські орієнтири українського православ'я (20-30-ті рр. XX ст.) // Вісник Дніпропетровського університету. – 2004. – Вип. 11. – С. 71-80.

5.234. *Ігнатуша О.М.* Статистика закриття церков про динаміку державної політики щодо церкви в 20-30-х рр. XX ст. // Історичні і політичні дослідження. – Донецьк, 2004. – № 1 (19). – С. 180-188

5.235. *Ідеологія* руського православ'я: Критичний аналіз / Відп. Ред. Б. Лобовик. – К., 1986. – 176 с.

5.236. *Історія* православної церкви в Україні. Зб. наук. праць / П. Яроцького та ін. (від ред.); НАН України. Інститут філософії. Відділення релігієзнавства. – К.: Четверта хвиля, 1997 – 292 с.

5.237. *Історія* релігії в Україні у 10 Т. Українське православ'я. / За редакцією проф. П. Яроцького. НАН України, Інститут філософії ім Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К., 1997. – Т. 2. – 373 с.

5.238. *Історія* релігії в Україні: Навчальний посібник/ А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. НАН України, Інститут філософії ім Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства – К.: 1999. – 736 с.

- 5.239. *История русской церкви*: Перераб. М.В.Толстого. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Волоамского монастыря, 1991. – 735 с.
- 5.240. *История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней.* – СПб.: Воскресенье, 1997. – Том 1.– 450 с.
- 5.241. *История СССР с древнейших времён до наших дней.* – М.: Наука, 1967. – Т. VII – С. 282-291.
- 5.242. *История и теория атеизма: учебное пособие / Редкол. М.П.Новиков (отв. ред.) и др.* – М.: Мысль, 1982. – 430 с.
- 5.243. *Історія християнської церкви на Україні / Релігієзнавчий довідниковий нарис /.* – К., 1992. – 104 с.
- 5.244. *Кандидов Б.П. Денікін і церква.* – Харків, 1931. – 96 с.
- 5.245. *Кандидов Б.П. Церковь и гражданская война на Юге: Материалы истории религиозной контрреволюции и шпионской деятельности религиозных организаций.* – М.: Безбожник, 1931. – 291 с.
- 5.246. *Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій.* – К., 1939. – 140 с.
- 5.247. *Кандидов Б.П. Голод 1921 г. и церковь.* – М.-Л.: Московский рабочий, 1932.
- 5.248. *Кандидов Б.П. Легенда о Христе и классовая борьба.* – М.: Атеист, 1930.
- 5.249. *Камчатський Н. Расстрел Московського Кремля 27 апреля-3 ноября 1917 г.* – М.: Столица, 1995. – 88 с.
- 5.250. *Карташов А.В. Очерки по истории Русской церкви / АН СССР. В 2 т.* – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – 704 с.; Т. 2 – 576 с.
- 5.251. *Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30 рр. ХХ ст.).* – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- 5.252. *Кашеваров А.Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви 1917-1945 гг.* – СПб.: СПб ГТУ, 1995. – 138 с.
- 5.253. *Киевские ведомости.* – 2002, 26 июля.

5.254. *Киридон А* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 234-257.

5.255. *Кичий И.В.* Борьба за власть советов на Правобережной Украине. – Львов: Высшая школа, 1986. – 151 с.

5.256. *Коновалов Б.Н.* Атеизм в социалистическом обществе // Вопросы научного атеизма.– М., 1980. – Вып. 25. – С. 47- 62.

5.257. *Корзун М.С.* Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов: X в. – 1917 г. – Минск: Белорусь, 1984. – 255 с.

5.258. *Корзун М.С.* Русская православная церковь, 1917-1945 гг.: Изменения социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Минск.: Белорусь, 1987. – 111 с.

5.259. *Коротка історія православної церкви.* Підручник для православних учнів Українських народних шкіл. – Штутгарт, 1948. – 112 с.

5.260. *Кох Г.* Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917-1925). – Мюнхен, 1953. – 40 с.

5.261. *Косик В.* Тисячоліття християнства на Україні (988-1988). – Брюсель-Лондон, 1987. – 64 с.

5.262. *Культурная революция в СССР и духовное развитие советского общества.* – Свердловск, 1974. – 605 с.

5.263. *Красников Н.П.* Социалистическое государство и церковь. – Л.: Знание, 1964. – 52 с.

5.264. *Красников Н.П.* Ленинский декрет об отделении церкви от государства и его международное значение. – Л.: Знание, 1967. – 20 с.

5.265. *Красников Н.П.* Уметь бороться с религией. – М.: Знание, 1968. – 158 с.

5.266. *Красников Н.П.* Православная этика: прошлое и настоящее. – М.: Политиздат, 1981. – 96 с.

5.267. *Красников Н.П.* Мораль без будущего. – М.: Московский рабочий, 1984. – 94 с.

- 5.268. *Красников Н.П.* Эволюция социально-этического воззрения русского православия: Критический анализ. – М.: Знание, 1986. – 62 с.
- 5.269. *Красников Н.П.* Эволюция социальной концепции православия // Вопросы истории. – 1970. – № 9. – С. 40- 64.
- 5.270. *Красников Н.П.* Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. – К.:Высшая школа, 1988. – 179 с.
- 5.271. *Красников Н.П.* Русское православие и современность. – М.: Московский рабочий, 1988. – 77 с.
- 5.272. *Красников Н.П.* Русское православное государство и культура (исторический аспект). – М.: Знание, 1989. – 64 с.
- 5.273. *Красиков П.А.* Избранные атеистические произведения. – М.: Мысль, 1988. – 270 с.
- 5.274. *Крывелев И.А.* Русская православная церковь в первой четверти XX века. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
- 5.275. *Крывелев И.А.* История религии: Очерки в 2 томах. – М.: Мысль, 1979. – Т. 1. – 445 с., Т. 2. – 382 с.
- 5.276. *Крывелев И.А.* Религиозная картина мира и её богословская модернизация. – М.: Мысль, 1968. – 292 с.
- 5.277. *Крижанівський О.П.* Плохін С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навчальний посібник у 3-х книгах.– К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. – 336 с.
- 5.278. *Куроедов В.А.* Из истории взаимоотношений советского государства и церкви // Вопросы истории. – 1973. – № 9. – С. 15-31.
- 5.279. *Куроедов В.А.* Религия в советском государстве. – М.: Прогрес, 1984. – 216 с.
- 5.280. *Курочкин П.К.* Социальная позиция русского православия. – М.: Знание, 1969. – 45 с.
- 5.281. *Курочкин П.К.* Эволюция современного русского православия. – М.: Мысль, 1971. – 270 с.
- 5.282. *Курочкин П.К.* Православие и современность / философский анализ/. – М.: Мысль, 1988. – 516 с.

5.283. *Лебедев А.П.* Церковная историография в главных её представлениях с IV до XX века. М.И. Морозов (науч. ред. текста, комент. и научный указатель); И.В. Кривушин (вступ ст.). – СПб.: Алетея, 2000. – 476 с.

5.284. *Лебедев А.Ф.* Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. – Сталинград, 1940. – 78 с.

5.285. *Лекции по истории религии: Учеб пособие / А.Л. Буряковский М.А. Родионов М.Ю. Смирнов и др.* – СПб.: Лань, 1997. – 272 с.

5.286. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України // Політологічне чит. – 1994. – № 1. – С. 216-264; № 2. – С. 223-266.

5.287. *Липківський В.* Історія української православної церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.

5.288. *Лившиц Г.М.* Очерки по истории атеизма в СССР: 20-30-е годы. – Минск, 1985. – 215 с.

5.289. *Лужницький Г.* Російщення України. Науково-популярний збірник. Московське більшовицьке переслідування української православної церкви. Видання Українського прогресивного Комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні. – К., 1992. – С. 175.

5.290. *Лобазов П.К.* Политика коммунистической партии по отношению к религии и церкви (октябрь 1917-1925 гг.). – М.:Знание, 1973. – 64 с.

5.291. *Лукин А.* О делах Тихоновских / Дело о сопротивлении изъятию церковных ценностей в московском трибунале /. – М., 1923.

5.292. *Мельгунов С.П.* Красный террор в России 1919-1923. – М.: СП „РИУСО”: PS., 1990. – 207 с.

5.293. *Митрополит А.* Шептицький: життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1893-1944. – Львів, Місіонер, 1995. – 148 с.

5.294. *Минин С.К.* Религия и коммунизм. – 1919. – 52 с.

5.295. *Мовчан О.Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.

5.296. *Надтока Г.М.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 1996. – 110 с.

- 5.297. *На пути к свободе совести.* – М.: Прогрес, 1989. – 64 с.
- 5.298. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. (1917-1941)./ НАН України, Інститут історії України – К., 1995. – Ч1. – 280 с.; Ч2. – 216 с.
- 5.299. *Нестуля О.О.* Культурна Комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: Хроніка діяльності. – Полтава, 1993. – 64 с.
- 5.300. *Нестуля О.* Кампанія по вилученню церковних цінностей і доля культових пам'яток // *Історія України.* – 1997. – № 37. – С 1-3.
- 5.301. *Нікітенко І., Новосад М., Остюк.* Православ'я на Україні. – К.: Т-во Україна, 1985. – 190 с.
- 5.302. *Николин А.* Церковь и государство: история православных отношений. – М., 1997. – 430 с.
- 5.303. *Никольский Н.М.* История Русской церкви. – Минск, 1990. – 448 с.
- 5.304. *Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории / Сборник статей.* Ред. коллегия чл. кор. АН СССР М.П. Ким. – М.: Наука, 1974. – 360 с.
- 5.305. *Новик О.* Тернистий шлях українського православ'я у добу сучасності. – Рівне, 1995. – 36 с.
- 5.306. *Новиков М.П.* История и теория атеизма. – М.: Мысль, 1982 – 430 с.
- 5.307. *Одинцов М.И.* Государство и церковь. (История взаимоотношений 1917-1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 64 с.
- 5.308. *Одинцов М.* Ещё одна попытка // *Наука и религия.* – 1980. – № 2. – С. 5.
- 5.309. *Одинцов М.* Жребий Пастыря // *Наука и религия.* – 1989. – № 5. – С. 18-21; № 6. – С. 34-40.
- 5.310. *Одинцов. М.* Декларация митрополита Сергия от 29 июня 1927 г. Борьба вокруг неё // *Отечественная история.* – 1992. – № 6. – С. 123-140.
- 5.311. *Окунев Я.К.* „Смена вех” в церкви. – Харьков, 1923. – 24 с.
- 5.312. *Осипов Т.В.* Классовая борьба в деревне в период подготовки проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Наука, 1974. – 143 с.
- 5.313. *Основы научного атеизма: учеб. для сред. спец. учеб. заведений.* / Н.С. Гордиенко, Ю.И. Москалев, В.Н. Никитин и др. Под ред. Н.С. Гордиенко. 4-е изд. – М.: Высш. Шк., 1982. – 224 с.

- 5.314. *Очерки по истории русской церкви.* – М., 1991. – Т. 2. – 560 с.
- 5.315. *Пащенко В.О.* Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920-1930 рр. – Полтава: АСМІ, 1995. – 169 с.
- 5.316. *Пащенко В.О.* Держава і православ'я в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст./АН України. Центр пам'яткознавства. Укр. Тов-во охорони пам'яток історії та культури. – К., 1993. – 188 с.
- 5.317. *Пащенко В.О.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років /АН. України: Відділ академії наук України по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. – К., 1994. – 249 с.
- 5.318. *Пащенко В.* Гладкий С. Церква і освіта (про освітню діяльність православного духовенства) в Україні на початку ХХ ст. // Трибуна. – 1997. – № 9-10. – С. 28-30.
- 5.319. *Персиц М.М.* Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР (1917-1919 гг.). – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 198 с.
- 5.320. *Плаксин Р.Ю.* Крах церковной контрреволюции 1917-23 гг. – М. Наука, 1968. – 192 с.
- 5.321. *Плаксин Р.Ю.* Тихоновщина и её крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны. – Л.: Лениздат, 1987. – 208 с.
- 5.322. *Пилявець Л.* Хрещення ДПУ. З історії діянь Христової церкви // Людина і світ. – 1992. – № 5-6. – С. 26-29.
- 5.323. *Покровський Н.Н.* Время публиковать источники // Весник Российского гуманитарного научного фонда. – М., 1996. – № 1. – С. 11-21.
- 5.324. *Покровский Н.Н.* Документы Политбюро и Лубянки о борьбе с церковью в 1922-1923 гг. // Учебные записки. Российский Православный Университет Иоанна Богослова. Выпуск 1. – М., 1995. – С. 125-173.
- 5.325. *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. Записки ЧСВВ. Секція 1. – Мюнхен, 1964. – 127 с.

- 5.326. *Попов П.* Петлюоровское подполье на Правобережной Украине // *Летопись Революции.* – 1990. – № 2. – С. 31-43.
- 5.327. *Попов П.* Христианские Коммуны Прохонова. // *Наука и религия.* – 1990. – № 7. – С. 49-51.
- 5.328. *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
- 5.329. *Поспеловський Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России, СССР: Учебное пособие. – М.: Библейский богословский институт св. ап. Андрея, 1996. – 408 с.
- 5.330. *Поспеловский Д.* Русская православная церковь: испытания начала XX века // *Вопросы истории.* – 1993. – № 1. – С. 42-54.
- 5.331. *Регильсон Л.* Трагедия Русской церкви 1917-1945 гг. – Париж, 1977. – 631 с.
- 5.332. *Рыбкин Г.Ф.* Православие на службе самодержавства в России. – М., 1930. – 20 с.
- 5.333. *Розенбаум Ю.А.* Советское государство и церковь. – М.: Наука, 1985. – 174 с.
- 5.334. *Розторгуева Н.В.* До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921-1922 рр. // *Український історичний журнал.* – 1967. – № 1. – С. 85-89.
- 5.335. *Рожцин В.* Тихоновцы, обновленцы и контрреволюция. – М., 1926. – 24 с.
- 5.336. *Ростов В.В.* Шенберг В.А. Совет атеистов действует. – Л.: Наука, 1979. – 22 с.
- 5.337. *Русская православная церковь 988-1988 гг.* – М., 1988. – Вып. 2. – 111 с.
- 5.338. *Русское православие: вехи истории /* Науч. Ред. Клибанов А.И. / – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
- 5.339. *Русская православная церковь: история и современность /* Метод ред. под. чат. Бондаренко В.П. – К.: Знание, 1989. – 310 с.
- 5.340. *Самойлович Ю.* Церковь Украинского социалфашизма. – М., 1932. – 125 с.
- 5.341. *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні.* Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 28-30 вересня 1994. – К.: Право, 1996. – 216 с.
- 5.342. *Семенко Г.Л.* З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящихя. (1921-1925 р.) // *Український історичний журнал.* – 1967. – № 9. – С 24-32.

- 5.343. *Семёнов Ю.В.* Строительство коммунизма и вопросы атеистической пропаганды. – Саратов, 1963. – 111 с.
- 5.344. *Силантьев В.И.* Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.
- 5.345. *Слободанюк Є.* Монастирі України: історія нищення // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 105-107.
- 5.346. *Соколов В.* Православна церква в роки громадянської війни. – Харків: Держвидав України, 1930. – 68 с.
- 5.347. *Стародуб А.* Архієпископ Олексій і український церковний рух (1917-1919 рр.) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 84-95.
- 5.348. *Степанов И.* Религия, духовенство, его доходы, его проклятия. – М.-Пг., 1918. – 86 с.
- 5.349. *Степанов И.* О живой церкви. – М., 1922. – 20 с.
- 5.350. *Степовий Д.* Ми мусимо мати помісну церкву // Освіта. – 2000. 31 травня-7 червня. – № 25. – С.2.
- 5.351. *Сушко О.О.* Формування стратегічного курсу нової економічної політики в 20-х роках // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 66-72.
- 5.352. *Сушко О.О.* Вивчення НЕПу радянською та зарубіжною історіографією // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – Вип. 3. – К., 2002. – С. 158-166.
- 5.353. *Титлинов Б.В.* Новая церков. – Пг.-М., 1923. – 85 с.
- 5.354. *Титлинов Б.В.* Молодёжь и революция. Изд 2-е. – Пг., 1924.
- 5.355. *Титлинов Б.В.* Церковь во время революции. – Пг.: Былое, 1924. – 192 с.
- 5.356. *Трифонов И.Я.* Раскол в русской православной церкви (1922-1925) // Вопросы истории. – 1972. – № 5. – С.64-67.
- 5.357. *Турченко Ф.* Ігнатуша О. Українська автокефальна церква. // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
- 5.358. *Ульяновський В.І.* Церква в українській державі 1917-1920 рр. – К.: Либідь, 1997. – Ч. 1 – 319 с.; Ч. 2 – 200 с.

5.359. *Ульяновський В.* Андрусин Б. Церква в українській гетьманській державі. Попередні нотатки та документи // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). – К.: Академія, 1993. – С. 285-301.

5.360. *Уткін О.* Вектор державно-церковної політики // Віче. – 1998. – № 4. – С. 102-112.

5.361. *Федосєєв П.Н.* О религии и борьбе с ней. – М., 1938. – 131 с.

5.362. *Харинин М.В.* Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату: Монографія. – К.: Вентурі, 1995. – 172 с.

5.363. *Химка І.-П.* Церква і держава в Україні: історична спадщина. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Матеріали міжнародно-наукової конференції. – К.: Право, 1996. – 216 с.

5.364. *Хенкін Э.М.* Очерки борьбы советского государства с голодом 1921-1922. – Краснодарск, 1988. – 185 с.

5.365. *Чемериский Н.А.* Изъятие в 1922 г. церковных ценностей для помощи голодающим // Вопросы истории, религии и атеизма. – М., 1962. – С. 186-212.

5.366. *Черные дни* руського православия. – Тюмень, 1992. – 122 с.

5.367. *Цыпин В.* Протоиерей. История Православной церкви 1917-1990. – М.: Хроника, 1994. – 253 с.

5.368. *Церква і соціальні проблеми.* Енцикліка „Сотий рік”. – Львів, 1994. – 554 с.

5.369. „*Церква Христова*”. – Саранск: Мордовское книжное издание, 1991. – 398 с.

5.370. *Шишкин А.А.* Под натиском жизни. – Казань, 1965. – 76 с.

5.371 *Шишкин А.А.* Сущность и критическая оценка „обновленческого” раскола русской православной церкви. – Казань, 1970. – 366 с.

5.372. *Шкаровський М.* Істинно-православна церква проти радянської влади: українські сторінки // Людина і світ. – 1997. – № 8 – С. 38-43.

5.373. *Ярославский Ем. М.* Против религии и церкви. – 1932. – Т. 1. – С. 106.

5.374. *Ярославський О.М.* Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині. – К.: Політвидав України, 1997. – 260 с.

5.375. *Ярославский Е.М.* О религии. – М.: Политиздат, 1957. – 640 с.

5.376. *Ярославский Е.М.* Библия для верующих и неверующих. – М.: Политиздат, 1977. – 375 с.

5.377. *Юрин. А.* Под маской религии. – М., 1939. – 22 с.

6. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

6.378. *Бєлоглазов Р.* Політика радянської влади щодо релігійних конфіскацій у 1921-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 19 с.

6.379. *Васильєва О.Ю.* Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1990. – 24 с.

6.380. *Волков Н.С.* Государственно-церковные отношения в условиях демократизации общественной жизни.): Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – М., 1992. – 23 с.

6.381. *Головащенко С.И.* Особенности эволюции русской православной церкви как общественного института): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1991. – 21 с.

6.382. *Змерзлий Б.В.* Політика Радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму 1921-1929 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2000. – 21 с.

6.383. *Ігнатуша О.М.* Українська Автокефальна Православна Церква (1917-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. – 20 с.

6.384. *Лаврик Г.В.* Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.). Історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1996. – 24 с.

6.385. *Медведев Н.В.* Государство и церковь в России 1924- 1934 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1997. – 23 с.

6.386. *Надтока Г.М.* Православна церква в Україні 1900–1917. (Соціально-релігійний аспект.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

6.387. *Рубльова Н.С.* Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в Україні 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 23 с.

6.388. *Семёнов Ю.В.* Отношения к религии и атеизму в системе мировоззренческих ориентаций российской интеллигенции (1900 - 1930 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1991. – 24 с.

6.389. *Слободянюк Е.П.* Православ'я в Україні у 20-х середині 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – 19 с.

6.390. *Снигирёва Э.А.* Политическая переориентация русского православия в первое десятилетие Советской власти (1917-1927 гг.). Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Л., 1974 – 24 с.

6.391. *Стародуб А.В.* Юрисдикційна політика Російської православної церкви 1917-1921 рр. (український аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 24 с.

6.392. *Чольцова О.М.* Роль Руської православної церкви в національному відродженні південних слов'ян.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів., 1999. – 21 с.

6.393. *Ющин Е.А.* Англо-американская буржуазная историография взаимоотношений Советского государства и Русской Православной церкви в 1917-1923 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1989. – 24 с.